Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER ÉS RÉDEI KÁROLY

77. kötet 2. szám Budapest, 1975

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
DEME LÁSZLÓ
FÓNAGY IVÁN
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST 1. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI. 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓnál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon 185—612.

AZ MTA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE MEGALAPÍTÁSÁNAK HUSZONÖTÖDIK ÉVFORDULÓJÁN RENDEZETT TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK ELŐADÁSAI

(1974. december 9—10.)

KÖPECZI BÉLA

Megnyitó

A Magyar Tudományos Akadémia Központi Hivatala és a magam nevében köszöntöm a fennállásának negyedszázados évfordulóját ünneplő Nyelvtudományi Intézet valamennyi munkatársát, s az ünnepi ülésszak résztvevőit.

Huszonöt esztendő egy tudományszak, különösképpen pedig egy, a tudományszak központi műhelyének számító intézmény életében már olyan nagy idő, hogy — az ünneplés mellett — alkalmat ad számvetésre és előretekintésre, mérlegkészítésre és további célok kijelölésére is. Természetesen sem egyik, sem másik nem lehet feladata ennek a megnyitónak. Azt gondolom, ünnepelni nem lehet azonban anélkül, hogy fel ne idézzük ennek a huszonöt évnek legfontosabb állomásait.

1949-ben minisztertanácsi határozat hívta életre a Nyelvtudományi Intézetet, melynek akkori kutatási területe lényegében felölelte a hazánkban művelt valamennyi nyelvtudományi ágazatot; a szorosabb értelemben vett magyar nyelvészet mellett a finnugor nyelvek kutatását, az általános nyelvészetet, a szlavisztikát, germanisztikát, romanisztikát és bizonyos vonatkozásokban az orientalisztikát is.

Természetes, hogy ilyen széleskörű tudományos tematika esetében az Intézetnek súlyozni kellett feladatait, s így első munkaterveibe — érthető okokból — nagyobb részben magyar nyelvészeti vizsgálatok kerültek. Körülbelül egy évtizedes kutatómunka formálta tovább az Intézet tudományos profilját abban az irányban, amely jelenlegi tevékenységi körét is meghatározza, hogy ti. a magyar és finnugor nyelvészeti kutatások központja legyen, megteremtse az általános nyelvészeti kutatások fejlesztésének feltételeit és lehetőségeihez mérten szélesítse alkalmazott nyelvészeti vizsgálódásait is.

Közismert, hogy a magyar nyelv kutatása hazánkban egyike a legrégibb idők óta művelt tudományágaknak, s a magyar nyelvtudomány korábban is jelentős tudományos teljesítményeket tarthatott számon. Mégis azt kell mondanunk, hogy a nyelvészeti kutatások fejlődésében a felszabadulást követő években új szakasz kezdődött. A Nyelvtudományi Intézet megalakulásával alapvetően megváltozott a kutatás szervezeti formája, megteremtődött anyagi bázisa, javultak személyi feltételei s lehetőség nyílott központilag átgondolt, a tudomány belső fejlődési tendenciáit és a gyakorlati igényeket is figyelembevevő tematika kialakítására.

Így vált lehetővé — a kezdeti tervezés néhol túlzó optimizmusa ellenére is —, hogy a Nyelvtudományi Intézet a szakma szükségleteiből kiindulva az átfogó jellegű alapkutatásokat, a tudományos részeredmények rendszerező összefoglalását tegye központi feladatává, s ennek megvalósításaként nyelvünk egész rendszerére vonatkozó alapművek sorát hozta létre.

Egymás után jelentek meg vagy érkeztek befejező szakaszukba a szakterület azon nagy vállalkozásai, amelyek a tudomány mai színvonalán feleletet adnak nyelvünk történetének és jelen állapotának számos kérdésére.

Ezek a nagy intézeti vállalkozások annak a ténynek az igen dícséretes és korai felismeréséről is tanúskodnak, hogy nagyobb szabású, széleskörű nyelvi anyag feldolgozását igénylő, szintetikus jellegű munkálatok eredményes véghezviteléhez nem elegendő már az egyes kutató ereje, elszigetelt és gyakran időben is igen elhúzódó tudományos búvárkodása. Ezekben a munkákban részt vettek nem csupán az intézetek munkatársai, hanem az egyetemi tanszékek kutatói is, ami annál is természetesebb, minthogy az erők összefogása egy-egy területen az intézet feladatai közé tartozik.

Engedjék meg, hogy e negyedszázados kollektív kutatási tevékenység eredményei közül utaljak néhányra.

Jellegében is új típusú tudományos feladat megoldásaként született meg az anyanyelvi műveltség fejlesztése szempontjából igen fontos, számottevő gyakorlati igényt kielégítő Értelmező Szótár (amelyet azóta már a nem kevésbé tudományos igényű, de népszerűsítő változat, az értelmező Kéziszótár követett).

Az Intézet egyik tervmunkájaként jött létre A mai magyar nyelv rendszere című, számos új részeredményt is nyújtó, kétkötetes leíró nyelvtan, amelynek azóta rövidített, külföldiek számára átdolgozott német nyelvű kiadása is megjelent. Folyamatosan látnak napvilágot a magyar nyelvjárástani kutatások eredményeként A magyar nyelvjárások atlaszának dobozai.

Jelentős eredményeket vallhat magának az Intézet mind a magyar, mind a finnugor etimológiai kutatásokban. Két nagy vállalkozás jelzi ezt: A magyar nyelv történeti—etimológiai szótára és A magyar szókészlet finnugor elemei c. munka.

Köztudott, hogy megalakulása óta fontos feladatának tekinti az Intézet az anyanyelvi műveltség terjesztését az anyanyelvi kérdések iránti érdeklődés felébresztését és ébrentartását, az igényesség fejlesztését. E munka gyakorlati eredményei bizonyították, hogy múlhatatlanul szükség van egy, a szakembereket és az anyanyelv iránt érdeklődő nagy közönséget minden lényeges nyelvhelyességi kérdésben eligazító kézikönyv létrehozására. Ennek a szükségletnek a felismerése indította az Intézetet arra, hogy megszervezze a ma már befejezéséhez közeledő Nyelvművelő Kézikönyv munkálatait, s ezért tudott elébe menni — vállalva a kutatás mellett a koordináló szerepkörét is — az olyan feladatnak, mint az Agitációs és Propaganda Bizottság javaslatára elkészült: A mai magyar nyelv állapotának vizsgálata, tekintettel nyelvhasználatunk jellemző hibáira, visszásságaira című tanulmány.

Soha ennyi, az anyanyelvi kultúrát fejlesztő tudományos és népszerűsítő feladatot nem végzett el a magyar tudomány, mint e huszonöt év alatt.

E célok megvalósítása mellett egyre erősödő tendenciaként jelentkezett az Intézetben is az elméleti kutatások szélesítésének, az általános törvényszerűségek feltárásának, a befejeződő munkálatok elméleti tapasztalatai rendszerezésének, az általános nyelvészeti kutatások széleskörű kibontakoztatásának igénye. Eredmények születtek a grammatika-elmélet, a nyelv és gondolkodás, a nyelv és társadalom viszonyának témakörében, s a jelentéstani kutatásokban; ennek ellenére e területen további és fokozott előrelépés szükséges új ágazatok művelésében és az új módszerek alkalmazásában. S ugyanezt a bíztatást kell elmondanunk az alkalmazott nyelvtudománnyal kapcsolatban is.

S ezzel a számvetéssel már az igények megfogalmazására térünk át.

Az említett feladatokon kívül hagyományosan nagy kötelezettségek hárulnak az Intézetre az uráli—finnugor nyelvtudomány művelésében. Ez az általános nyelvészet mellett a hazai és nemzetközi nyelvtudomány érintkezésének másik fontos területe, olyan terület, ahol a magyar teljesítmények a külföldi tudományosság érdeklődésére és elismerésére tarthatnak számot.

Szakemberek előtt nem szükséges bizonyítani, hogy egyre sürgetőbb szükségességként jelentkezik a nyelvtudományi kutatásokban a komplexitás igénye. Kialakultak és tovább fejlődnek a tudományág új kapcsolatai olyan tudományokkal, mint a matematika, kibernetika, pszichológia, vagy a szociológia. E tendencia további kibontakoztatásának, a kutatási tematika ilyen irányú bővítésének lehetőségeit a nyelvtudományi kutatóhelyek, így a Nyelvtudományi Intézet következő ötéves tervében hivatott elősegíteni.

Az Intézetnek jövendő munkája során segítséget kell nyújtani ahhoz, hogy a magyar nyelvtudomány egyre szélesebb területeken kapcsolódjék be a szakmai nemzetközi vérkeringésbe: folyamatosan számon kell tartania és kritikailag elemeznie kell a nemzetközi nyelvészeti kutatások eredményeit.

Egy tudományos intézmény életének legfontosabb állomásait, munkájának eredményeit tekintettünk át nagyon röviden. Nem kétséges, hogy az elmúlt huszonöt év nemcsak a Nyelvtudományi Intézet, de az egész szakterület tudományos sikerekben gazdag, előrevivő periódusa volt. De a sorra befejeződő, nagy nyelvtudományi alapművek korszakot is zárnak s amikor az Intézet egy év múlva, új középtávú terveit munkálja, az egész tudományterület szükségleteinek ismeretében legfontosabb kutatási irányait ismét meg kell határoznia, de most már úgy, hogy szélesebbkörű munkamegosztást alakít ki más kutatóhelyekkel és főleg az egyetemi tanszékekkel, nem mondva le az együttműködésről, sőt koordinálásról sem, ott ahol ez szükséges. Az eddig végzett munka, úgy gondolom, fedezete az elkövetkező huszonöt évre vonatkozó reményeinknek is. A következő évek munkájához, amely egyaránt szolgálni fogja a tudományt és népünk művelődését, az anyanyelv művelését, kívánok valamennyiüknek sok sikert, erőt, egészséget.

HAJDÚ PÉTER

Eredmények — feladatok

Negyedszázados jubileumi ünnepségünkön mindenképpen illendő, sőt mondhatni kötelező, hogy számot adjunk önmagunk és a külső nyilvánosság előtt is intézményünk eredményeiről meg az előtte álló feladatokról. Illő dolog a visszapillantás, már csak azért is, mert a szakmai közvélemény időnként igényli ezt, s különösen elvárja egy-egy jelentősebb periódus lezártával. Emellett azonban kötelesség is a vezetőség számadása, hiszen a további út kijelölése, a további feladatok meghatározása csakis egy sokoldalúan felállított mérlegelésből indulhat ki.

A mérlegkészítő nehéz helyzetben van, ha nem ismert tényeket akar ismételni vagy újra megfogalmazni, ti. a Nyelvtudományi Intézet munkájáról, valamint az Intézet történetéről hiteles, objektív képet rajzoltak a huszadik évforduló alkalmából Tamás Lajos és Király Péter (ANyIOK 27:197—212), ill. Balázs János (MNy 65:385—391), de egyéb alkalom adtán a közelmúltban mások is (pl. Imre Samu: NytudÉrt 58:21—27). Ezek után az értékelések után felesleges lenne az Intézet történetének részleteiben elmélyedni vagy a jól ismert produkciókat újólag bemutatni. Utalva tehát az öt évvel ezelőtt elhangzott megállapításokra, áttekintésemben inkább az Intézet közelmúltjával és jelenével, valamint a fejlesztés problémáival szeretnék foglalkozni.

Általános jellegű kérdésekkel kezdem és valószínűleg a problémák sűrűjébe vágok azzal a megállapítással, hogy az Intézetben folyó nyelvészeti tevékenység napjainkban a módszerek tekintetében színesebb, változatosabb, mint 15—20 esztendővel ezelőtt volt. Talán nem tévedek, ha az akkori metodikailag homogénabb állapotot azzal magyarázom, hogy az Intézet munkatársai — kevés kivétellel — a budapesti iskola néven említett nyelvészeti irányzat neveltjei voltak, akiknek sajátos egyéni arculatuk — lévén pályájuk kezdetén — akkor még talán nem is alakulhatott ki. Az Intézet felállítása óta azonban már egy nemzedéknyi idő eltelt, s ez alatt nemcsak új generáció nevelkedett fel s állott munkába, hanem az alapító tagok, ill. a régibb intézeti munkatársak egy része is a szakterület mértékadó tekintélyévé vált. Már ez a két tényező önmagában hordoz bizonyos átértékelési lehetőségeket. Hozzájárultak ehhez a nemzetközi porondon végbement tudománytörténeti korszakváltás kései hullámaként bennünket is elérő strukturalizmus körüli viták, majd a posztstrukturális irányzatok körül fel-fellobbanó disputák, amelyek nolens—volens nagyjában és egészében lassan mégiscsak átformálják nyelvészetünk arculatát. Ez az arculat — valószínűleg az említett körülmények folytán — módszertani szempontból tehát talán kevésbé egységes, mint korábban: világosan tükrözik ezt folyóirataink, kiadványaink. A klasszikus nyelvészeti tematikát és metodikát reprezentáló művek nagy részén érezhető ma már a

viták megtermékenyítő hatása, az, hogy a korszerűsítés igénye az ún. hagyományos irányzatokat sem hagyta érintetlenül: a hagyományosnak tekintett nyelvészetnek is jellemzőjévé vált az egzaktabb kifejezési módra és részben a nyelvi rendszerek, struktúrák vizsgálatára való törekvés.

Az elvi és módszertani tekintetben sok újítást felmutató, korszerűsödő „hagyományos" nyelvészet mellett a modern nyelvészeti irányzatok tábora is megsokasodott: a generatív keretekben, ill. generatív nyelvleírási technikával dolgozó nyelvészeten kívül fejlődik a porából megújhodott tipológia, az areális kontrasztív és matematikai nyelvészet, nem is szólva arról, hogy sajátosan hazai kezdeményezésű irányokról is beszélhetünk. Igaz, hogy a funkcionalizmus, a szerves rendszerek elmélete, a produktivitási nyelvtan és hasonló néven emlegetett kezdeményezések még nem építették ki a maguk teljes nyelvelméleti rendszerét, de potenciálisan magukban hordozzák egy-egy új nyelvtudományi iskola kialakulásának feltételeit.

Egyszóval a magyar nyelvészetben és következésképpen az intézetben az utóbbi években tapasztalható változatosabb metodikai színkép elsősorban általánosan ható, s a tudományos előrehaladással szoros összefüggésben álló tényezőkből következik. Helytelen lenne azonban megfeledkezni arról, hogy szerepe lehet ebben más körülményeknek is. Főleg annak, hogy néhány nagy kollektív munkálat készítése, ill. elkészülte lehetőséget adott olyan általánosítások megfogalmazására, amelyek azután elméleti és metodológiai szempontból is hasznosíthatók voltak. Minden bizonnyal ilyen háttere van annak, hogy pl. a magyar dialektológia, lexikológia, lexikográfia, nyelvművelés jelentős módszerbeli újításokkal lépett színre és nemzetközi viszonylatban is érezhetően a kutatás első vonalában van.

Az ún. hagyományos és nem-hagyományos nyelvészet között persze nemcsak az átmenet széles skálája húzódik, ami sok esetben nehezíti a határvonást, hanem emellett örvendetes módon egészséges kölcsönhatás is kezd kialakulni közöttük. Ez megnyilvánul egymás eredményeinek elismerésében, bár olykor heves, ám tagadhatatlanul termékeny eszmecserék vezettek el eddig. Tárgyszerű vitákkal — és hozzáteszem: tiszta légkörű, személyeskedéstől mentes — objektív vitákkal a jövőben is fokozhatjuk a modern és hagyományos nyelvtudomány együttműködését, mégpedig úgy, hogy közben a marxista filozófia mérlegére helyezve értékeljük a szembenálló téziseket. A nyelvre vonatkozó hagyományos és nem-hagyományos elméletek zöme ui. voltaképpen egyaránt polgári filozófiai áramlatokból sarjadt ki úgy hogy a marxista filozófiával való szembesítésre nemcsak az egyik, de a másik is rászorul. Az egyes nyelvtudományi irányzatok filozófiai alapjai persze nem mindig érzékelhetők közvetlenül a konkrét kutatási eljárásokban: a szaktudomány és a filozófia viszonyának sajátos jellegéből következik, hogy a nyelvtudományi eredmények nem az egyes irányzatok filozófiai megalapozásából származnak, hanem a nyelvi tények érdemi, nyelvészeti vizsgálatából. Ez egyrészt arról győz meg bennünket, hogy marxista elkötelezettséggel sokféle nyelvészet művelhető, de másrészt arról is, hogy a különböző módszerek filozófiai gyökereinek kimutatása és bírálata nem azonosítható a módszerek bírálatával. Más szóval a marxista igényű nyelvtudományban a különböző irányzatok és iskolák által alkalmazott módszerei a marxizmus pluralizálásának kiváltása nélkül is megférnek és vitázhatnak egymással, lehetőleg azonban úgy, hogy egyik se akarja magát *a* nyelvtudománnyal, vagy *a* marxizmussal azonosítani és egyik se akarjon monopól helyzetbe kerülni.

A tudomány fejlődése szempontjából alapvető dolog a tudományos álláspontok megütközése és a közöttük folyó küzdelem a valóság minél hívebb földerítéséért, az összefüggések szabatos, egzakt leírásáért. Az ilyen egészséges polémia lehetőségét a monopól helyzet kizárná: a monopóliumban a tudományos érvelést a hatalmi szó, a szervezeti befolyásolás váltja fel, s ezért az ilyen szituáció kialakulását a tudomány érdekében és saját érdekünkben el kell kerülnünk.

Valószínűleg nyitott kapukat döngetek, amikor akképp fogalmazok, hogy a marxista nyelvtudományban helyet kaphat tehát a hagyományos és a modern nyelvész(et) egyaránt azzal a feltétellel, hogy módszereik különbözősége ellenére is a marxista filozófia alaptételeit érvényesítik munkájukban.

Ilyen háttérrel is felvethető a kérdés: hová tart a nyelvtudomány? A nyelvészetnek földrajzilag távolabbi, s a fejlődésben előttünk járó gócait szemlélve az a benyomásom, hogy újabb iskoláknak — irányzatoknak a megjelenése jobbára okozati összefüggésben lesz a generetív-transzformációs nyelvészet fellépésével: az általa vagy ellenében kifejlesztett elméleti irányzatoknak — a nemzetközileg, de hazánkban is érzékelhető fejlődési tendenciákból ítélve — lényeges szerepe lesz a jövő nyelvészetében.

Ez ugyan már prognosztika, amellyel voltaképpen eltértem tárgyamtól, melynek célja az volt, hogy a konkrét eredmények és feladatok számbavétele előtt fölvázoljam néhány vonással azt a tudománytörténeti hátteret, amelyben eredményeink létrejöttek és amelyben feladataink megvalósíthatók.

S ha most az elejtett fonalat újból fölvéve arra próbálunk válaszolni, hogy a Nyelvtudományi Intézet első húsz esztendejének másoktól már előszámlált eredményeit mivel toldotta meg a legutóbbi öt év során, akkor örömmel jelenthetjük néhány vállalkozásunk sikeres továbbvitelét, ill. részben befejezését.

Közművelődési (és speciálisan anyanyelvi művelődési) szempontból kétségtelenül legnagyobb jelentőségű az Értelmező Szótárhoz szorosan kapcsolódó Magyar értelmező kéziszótár, amely a maga százezres példányszámával a magyar társadalom legszélesebb köreire kiterjesztve folytatja azt az ízlésnevelő és anyanyelvi művelődést emelő munkát, amelyet A magyar nyelv értelmező szótára elindított. Két évvel ezelőtt, 1972-ben jelent meg, s talán nem általatjuk magunkat akkor, ha kijelentjük, hogy az ÉKSz népszerű és sűrűn használt könyv, tehát feladatát — úgy látszik — jól betölti. Népszerűségben vetekszik vele az 1971-ben megjelent Magyar utónévkönyv, amelyet nagyon aktuális társadalmi realitás — pl. a szociálpolitikai intézkedések hatására örvendetesen (bár lassan) emelkedő népszaporulat — érthetővé is tesz.

A folyamatosan végzett nyelvművelő munka igen sokféle formában közmegelégedést kiváltva folyt és továbbra is széles érdeklődés övezte. Minden bizonnyal örömet okozott volna szélesebb körben is, ha jelenthettem volna a Nyelvművelő Kézikönyv, a Szinonimaszótár és a Kiejtési Kézikönyv elkészültét. Sajnos, ezt nem áll módomban megtenni: az első közvetlenül az egységesítő szerkesztés fázisában különböző okok miatt átmenetileg leállt, — a második egy kiváló kollégánk tragikus halála miatt szenved késedelmet, — az utoljára említett pedig a közreműködő intézmények lassú lemorzsolódása, ill. az anyagiak hiányából folyó passzivitása miatt vesztegel, akárcsak a Magyar nyelv gyakorisági szótára.

Másfelől azonban a főosztályi szinten kiemelt témáink közül sikeresen lezártuk mindkettőt, s reméljük, hogy közülük a nyelvművelés ügyét szolgáló

nagy összefoglaló tanulmány „A mai magyar nyelv állapotáról, tekintettel a nyelvhasználat visszásságaira" rövidesen közlésre kerülhet.

A nemzeti önismeret múltunk értékeinek számontartására kötelez és arra, hogy ezeket az ismereteket szélesebb körben is terjesszük. Ezt a célt szolgálja „A magyar nyelv történeti—etimológiai szótára" és „A magyar szókészlet finnugor elemei", melyeknek második kötete 1970-ben, ill. 1971-ben elkészült, ill. megjelent, s harmadik kötetük elkészült, ill. közelesen elkészül, miközben megindultak s jól folynak az „Uráli etimológiai szótár" munkálatai is.

Ebben az időpontban hagyta el a sajtót a hazai dialektológia legnagyobb jelentőségű vállalkozásának, „A magyar nyelvjárások atlaszának" II., III. és IV. kötete is (1970, 1973, 1974), s ezzel kapcsolatban azt sem hagyhatjuk említetlenül, hogy e munkálatoknak mintegy melléktermékeként elkészült „A magyar nyelvjárások rendszere" c. modern szintézis egyéni munkaképpen. Tudományos szempontból kiemelkedő fontosságú esemény volt a Pető fi-szótár testes I. kötetének megjelenése (1973), továbbá két olyan idegen nyelvű összegező munka, melyek a magyar nyelv, ill. a finnugor nyelvészet átfogó kérdéseiről tájékoztatják a külföldi szakembereket: az egyik a The Hungarian Language c. tanulmánygyűjtemény (1972), a másik a SzUTA Nyelvtudományi Intézetében a mi Finnugor Osztályunk részvételével készült s a Nauka kiadónál ez évben megjelent „Osznovü finnougorszkogo jazükoznanija" c. összefoglalás I. kötete.

Általános nyelvészeti kollektív munkáink — mint ismeretes — nincsenek: ezen a területen főleg egyéni kezdeményezésű munkák folynak, azonban előre megtervezett tematika szerint szabályos időközökben jelentkeznek az Általános Nyelvészeti Tanulmányok kötetei, melyek az Intézet és az ELTE Általános Nyelvészeti Tanszéke közös szerkesztésében jelennek meg. Az Intézet huszadik évfordulója óta napvilágot látott a nyelv és gondolkodás problematikájával foglalkozó VII. kötet (1970), a nyelv és társadalom összefüggéseit sokoldalúan megvilágító VIII. kötet (1972) és a grammatikai tanulmányokat tartalmazó IX. kötet (1973). Rövidesen megjelenik a nyelv bangdomíniumáról szóló tanulmánygyűjtemény mint a sorozat X. kötete is.

Eredményes együttműködés alakult ki az Intézet és munkapartnerei között az angol—magyar kontrasztív nyelvészeti kutatásokban, melyek a washingtoni Center for Applied Linguistics-szel kötött megállapodás alapján folytak. Ennek eredményeképpen ez év végén nyomdába kerül a kutatások első fázisát lezáró tanulmánygyűjtemény. Az alkalmazott nyelvészeti munkacsoport működéséhez ezenkívül több ígéretes kezdeményezés is fűződik, melyekre majd még visszatérek.

Beszámolóm nem lehet teljes: az Intézet tagjai által publikált jelentős egyéni produkciókra általában nem tértem ki, de nem említettem több folyamatban levő, nagyobb, csoportos munkálatot sem (ezek egy része a későbbiekben a fejlesztési programmal összefüggésben szóba fog még kerülni). Nem mulaszthatom el azonban nevezetesebb eredményeink közé sorolni és a nyilvánosság előtt is fölemlíteni fonetikai laboratóriumunk rekonstrukcióját: az Akadémia illetékes szerveinek hathatós anyagi és erkölcsi támogatása révén felújítottuk eszközparkunkat és alapjaiban kialakítottuk a kutatási profilunknak megfelelő laboratóriumi rendszert. Ez a folyamat persze nem tekinthető befejezettnek: a műszaki szintentartás a technikai feltételek, és a műszerállomány további fejlesztését követeli.

Intézetünk személyi állománya az elmúlt években sajnálatos módon több szomorú haláleset folytán átmenetileg csökkent. E fájdalmas események néhány munkálat tervének kényszerű módosítását vonták magukkal. Egyenlegünk — úgy érzem — mégis pozitív, s ebben az Intézet korábbi vezetőségének, személy szerint mindenekelőtt TAMÁS LAJOS igazgatónak kiváló munkáját látjuk. TAMÁS LAJOSnak széleskörű szakmai tudása, vezetői tapasztalata nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az intézeti munka a jelzett súlyos veszteségek ellenére is zavartalanul folyt. Kötelességem ezért az ünnepi ülés alkalmából köszönetemet nyilvánítani Tamás Lajos akadémikusnak áldozatos munkájáért, akinek igazgatása az Intézet tevékenységében igen eredményes nyolc esztendőt jelez. Az ő tevékenységének említésekor nem hallgatható el, hogy elődei, TELEGDI ZSIGMOND professzor és NÉMETH GYULA akadémikus kiváló érdemeket szereztek az Intézet megszervezésében és kollektív tervmunkálatainak kialakításában. Fogadják ők is — és az összes korábbi igazgatóhelyettesek — őszinte köszönetünk kifejezését.

*

A Nyelvtudományi Intézet huszonötéves jubileuma szinte egybeesik a középtávú tervidőszak lejártával és az 1976-ban kezdődő 5. ötéves terv előkészítésével. Nagyjából ebben az időben fejeződik be néhány nagyobb kollektív munkálatunk, még ha késés itt-ott előreláthatólag „betervezhető" is. Mindenképpen esedékes tehát új elképzeléseink, új kutatási irányaink felvázolása, különös tekintettel az 5. ötéves tervre és az Intézet távlati fejlesztésére is. Aktuálissá teszi ezt a programkészítést a régebbi projektumok előbb-utóbb történő befejezésén kívül az a törekvés is, hogy nyelvtudományunk az 1968. év őszén Debrecenben tartott nyelvészaktíva és az 1974. évi tavaszi budapesti aktívaülés szellemében fejlődjék, azaz olyan módon, hogy a hagyományos és a modern nyelvészet közötti ellentét — még ha egy ideig számolnunk kell is vele — ne akadálya legyen a kölcsönös megértésnek, hanem a nyelvészeti közgondolkodás és tevékenység korszerűsödésének hajtóereje. Ha ez így történik, akkor bizonyos, hogy Intézetünk új székházba településével nemcsak külsődlegesen fogja szimbolizálni a negyedszázados korszakváltást, hanem előbb-utóbb tartalmilag is megvalósítja azt.

Terveinkben a realitásokból kell kiindulnunk: mindenekelőtt abból, hogy a Nyelvtudományi Intézet jól kiépített, felfejlesztett szervezet, ahol személyi fejlesztéssel — a főtitkári koncepció szerint — csak minimális mértékben számolhatunk s a kutatási kapacitás bővítése témakoncentrációval és esetleges szervezeti, ill. munkaszervezési módosításokkal érhető el.

Az utóbbi években különböző fórumokon hozott határozatok egyértelműen kifejezésre juttatták, hogy milyen alapvető feladatok megoldását várja a párt a tudománytól és annak művelőitől. Másfelől a tudomány fejlődése szempontjából is elsődleges fontosságúak azok a politikai, ideológiai állásfoglalások, amelyekre különböző dokumentumok hívják fel a tudományos élet munkásainak a figyelmét. Ezek jól illusztrálják a párt elvi politikáját és a tudomány — köztük a társadalomtudomány — növekvő súlyát. Végső soron a mi feladataink is a szocializmus és a tudomány közötti kívánatos és szükséges együttműködésből következnek: ebből fakad az a törekvésünk, hogy a marxista szemlélet, azaz a materialista filozófia és a dialektikus felfogás további erősödését várjuk a tudományokban, jelesül a nyelvtudományban is. A kor

színvonalán álló nyelvészet művelésének alapfeltételét ebben látjuk,s a korszerűség kritériumainak tartott minden egyéb kívánalom (a társadalmi hasznosság, ill. a tudományosan körültekintő, a nyelvet minden összefüggésében vizsgáló és magyarázó, ugyanakkor szabatos, egzakt kifejezésre törekvő kutatás) ebből következik. Véleményünk szerint ez korunk fejlődésének alapvető tendenciája, amiből az is következik, hogy modern nyelvésznek azt valljuk, aki lépést tud tartani e mai szocialista fejlődéssel.

A társadalmi hasznosság vonatkozásában Intézetünk — tudjuk — eddig is nem kevés eredménnyel dicsekedhet. A jövőben tevékenységünknek a közvetlenül társadalmi szükségletet kielégítő területeit erőteljesen fejleszteni kívánjuk. A közművelődési és oktatáspolitikai határozatok végrehajtásába való aktívabb közreműködésünket fogja ez eredményezni.

Univerzális jelenség világszerte, hogy a tudomány sebes ütemű fejlődése következtében, de egyéb társadalmi okok folytán is, egyre nehezebb problémák elé kerül a köznevelési struktúra, ha megfelelően nem újítja meg önmagát. Logikus lépés volt tehát, hogy a kormány VI. országos főirányként fölvette a köznevelés fejlesztését szolgáló kutatásokat az Országos Távlati Tudományos Kutatási Tervbe. Számomra legalábbis teljesen magától értetődő, hogy egy ilyen országosan kiemelt és a jövő nemzedék nevelését alapozó kutatás nem korlátozódhat pusztán tantárgypedagógiai, iskolaszervezési és ehhez hasonló kérdésekre, hanem különböző tudományszakok bevonásával az oktatás tartalmi megújítását is napirendre kell tűznie. Intézetünk hasznos munkát végezhet e programon belül az anyanyelvi oktatás és bizonyos mértékig az idegennyelv-elsajátítás elméleti kérdéseinek gondozásával. A nyelvi oktatás gyengéi közismertek: mindenekelőtt az, hogy feladatainak általában nem tud eleget tenni. Ennek az áldatlan helyzetnek a társadalmi veszélyességét most kezdjük felismerni. A nyelvi nevelés célja elvégre közvetlenül társadalmi érdekű. Az a feladata, hogy kialakítsa és fejlessze a tanulók kommunikatív készségeit, önálló, logikus gondolkodásra szoktatását. Íly módon azután nehezen nélkülözhető szerepe van a közösségi ember személyiségvonásainak kialakításában, de az egyén képességeinek maradéktalan kibontakoztatásában is. Amellett, hogy a nyelvi nevelés e készségek kialakításának feltételeit megteremti, közvetve világnézeti-formáló hatással is rendelkezik. Éppen ezért a nyelvi nevelés és oktatás hatásosabb formáinak kidolgozása egyike a legfontosabb köznevelési és közművelődési feladatoknak a társadalomtudományok területén, s ennek kimunkálásához a Nyelvtudományi Intézet is hozzá tud járulni.

E meggondolások alapján tervbe vettük, hogy bejelentjük csatlakozásunkat „A köznevelés fejlesztését szolgáló pedagógiai kutatások" elnevezésű VI. országosan kiemelt főirány 2. részfeladatához (Az oktatás és nevelés folyamatos tartalmi és módszertani korszerűsítése). Szándékunkban az a spontán kezdeményezés is megerősít, amely az Alkalmazott Nyelvészeti Csoport által megszervezett Fiatal Nyelvészek Munkaközösségétől származik. E fiatal kollégáink eddig nem legalizált módon foglalkoztak az anyanyelvi oktatás reformjának ügyével: tanári kézikönyvet és munkafüzetet készítettek és ennek alapján néhány iskolában kísérleteket folytatnak elképzeléseik megvalósítására. Ezt a munkát az 5. ötéves tervben ki kell terjeszteni a középiskola mind a négy osztályára, s a négyéves ciklusban történő kísérleti oktatást értékelni kell. Ezt követheti majd távlatilag az iskolai magyar grammatika elkészítése. Mindez az idegennyelv-elsajátítási, ill. a magyar—orosz, magyar-

francia és egyéb kontrasztív nyelvészeti munkák szervezésével, irányításával egyetemben azt is jelenti, hogy az Intézet részesedése a kiemelt témák művelésében növekedni fog. Eddig ugyanis a kiemelt témák az Intézet kapacitásának aránylag nagyon kis részét kötötték le. A helyzet most várhatóan változik — még ha két kiemelt témánk kutatása időközben sikeresen be is fejeződött —, különösen akkor, ha a VI. kutatási főirányhoz tudunk csatlakoztatni az anyanyelvi művelődés témái közül néhányat.

A társadalomtudományok súlyának a növekedését eképpen a megoldandó feladatok gyarapodásában is tapasztaljuk a nem-hagyományos témákban és hagyományosokban egyaránt. A közöttük való — fontosság és sürgősség szerinti — válogatás mindig az Intézet vezetőségének felelősségteljes feladata lesz.

Mindenekelőtt azonban az Intézet saját kezdeményezésű nagyobb tervmunkáit kell megvalósítanunk, s ahogy egy-egy munkálattal elkészültünk, csak akkor kezdhetünk nagyobb szabású feladatokba.

A Magyar Nyelv Történeti Etimológiai Szótárának befejezése után a Mutató készítése már nem igényli az egész nyelvtörténeti munkacsoport aktív részvételét, ezért a kollektíva nagy része bekapcsolódhat A Magyar Nyelv Történeti Grammatikájának készítésébe. Ez a munkálat most van tervezés alatt és az ELTE magyar nyelvtörténeti és dialektológiai tanszékével közös produkcióban fog készülni,akárcsak a TESZ. Kétségtelenül az elkövetkező tervidőszak egyik legjelentékenyebb témájának ígérkezik, amelynek belátthatatlan tudományos súlyán kívül nagy szerepe lesz a magyar nyelvtörténeti káder-utánpótlás nevelésében is.

Az uráli etimológiai szótár munkatársai az etimológiai szócikkek írása után szintén új kollektív munka indítását tervezik: egy urálisztikai összegezés készítésére vállalkoznának, amely a magyar nyelvtörténet szempontjából is fontos vállalkozás lenne.

Ha most ezekhez hozzávesszük, hogy párhuzamosan és egyidejűleg be kell fejeznünk az eddig név szerint nem emlegetett műveken kívül a Petőfi-Szótár, a Szinonima Szótárt, a Földrajzi Nevek Etimológiai szótárát, a Nyelvművelő Kézikönyvet, az államigazgatási nyelv visszásságait tárgyaló nyelvművelő kötetet, a Leíró Magyar Hangtant, A Magyar Nyelvatlasz kiadását, s hogy előre kell haladnunk az Új Magyar Tájszótár szerkesztésével is, akkor — a folyamatosan végzendő és egyéni kutatásokkal együtt — voltaképpen az Intézet kutatási kapacitása az egész 5. ötéves tervre lekötöttnek látszik.

Az előadottak szerint az Intézet munkájának gerincét a jövőben is kollektív, kollektív jellegű ill. kiemelt kutatások alkotják. Ez voltaképpen összhangban áll azzal a tudománypolitikai koncepcióval, amely szerint a magas befektetéssel létrehozott és fenntartott intézeteknek általában olyan nagyobb témakörök kutatásával kell hivatásszerűen foglalkoznunk, amelyek egyéni erőfeszítéssel nem oldhatók meg. Emellett persze támogatjuk, buzdítjuk és elvárjuk a nagyobb egyéni erőfeszítéseket is: ezekből néha meglepően előremutató új eredmények születhetnek s ezért a tudományos meggyőződés diktálta egyéni témaválasztásokat, a szellem szabad szárnyalását korlátozni nem akarjuk, sőt a hozzá szükséges időt biztosítjuk. De úgy véljük, hogy helytelen lenne minden egyes egyéni tervet témalapos kutatásnak minősíteni: az eltelt huszonöt esztendő megmutatta, hogy a terv-elmaradásoknak egy jelentős része az ilyen egykor bejelentett, de azután különféle okok miatt elejtett vagy félbehagyott egyéni témákra vezethető vissza. Arra kérem munkatársainkat ezért, ne

tekintsék méltánytalannak, ha egyéni munkáik nem témalapos munkálatként szerepelnek, mert ezzel nem minősíteni akarjuk munkájukat, hanem kizárólag munkaszervezési és tervezéstechnikai egyszerűsítést kívánunk általa végrehajtani. Annak azonban semmi akadálya sincsen — sőt éppenséggel bátorítani szeretném az ilyen kezdeményezéseket —, hogy a nagyobb tematikai egységbe összeálló egyénileg feldolgozható rokon témák egy közös témalapon legyenek nyilvántartva. Akár közös kutatásnak is lehetne nevezni ezt a munkaformát, amelyben az egyéni munka nem vész el névtelenül a végtermékben. hanem annak önállóan is érvényes, önmagában is helyt álló részét alkotja, Az egyéni kutatások tömörítése egy központi kérdés köré a koncentráció elve szerinti és egyaránt megfelel az egyéni és a közösségi érdekeknek. Ez a munkaforma véleményem szerint sikerrel alkalmazható az eddig inkább egyénileg folytatott általános nyelvészeti kutatásokban, melyeket a jövőben nagyobb súllyal szeretnénk támogatni. Ilyen módon foglalhatók munkaközösségi keretekbe a kontrasztív és tipológiai témákon kívül pl. munkatársaink szemantikai vonatkozású témái is, melyekben a jelentés és problémaköre más-más aspektusból kerül vizsgálatra (pl. az új szemantikai elméletek kritikai áttekintése, mondattani jelenségek és a jelentés összefüggése, a jelentéstudomány az információelmélet tükrében stb.). Ezeken az elvi, elméleti kérdésekre irányuló kutatásokon kívül témalapos közös munkának tekinthető persze egy-két egyéb intézeti tevékenység is (pl. a regionális köznyelv kutatása stb.).

A következő ötéves terv időszakában kezdjük meg, ill. tervezzük meg a „nagyüzemi szervezettséggel" készítendő Gyakorisági Szótár, ill. Akadémiai Nagyszótár munkálatait. Mindkettő olyan munka, amelynek elkészítéséhez a modern gépi adatfeldolgozási technikát kell segítségül hívni. E munkálatok költségigénye azonban meghaladja az Intézet jelenlegi lehetőségeit, úgy hogy a szükséges összegeknek a távlati tervekben való biztosítását mindenképpen el kell érnünk. A Gyakorisági Szótár gyűjtésének talán lendületet fog adni az a körülmény, hogy az MTA Főtitkárának kezdeményezésére Polinszky Károly elvtárs oktatási miniszter köriratban kérte fel a munkálatban érdekelt egyetemek és főiskolák vezetőit e munkálat kiemelt anyagi támogatására. A magunk részéről bízunk benne, hogy az illetékes felsőoktatási vezetők megértő támogatásával lassan kimozdul a holtpontról ez a munka, amely az oktatásügy szempontjából is sok közvetlenül hasznosítható gyakorlati eredménnyel kecsegtet.

Mint látható, a Nyelvtudományi Intézet a jövőben is kénytelen lesz válogatni a társadalmi szükségletnek minősülő aktuális tudományos feladatok között, még pedig úgy, hogy a mindenkori személyi állományával reálisan elvállalható, legfontosabb témákat emelje ki közülük. Az Intézet profilja tehát továbbra is a nyelvészet négy szakágazatát öleli fel, nevezetesen a magyar, a finnugor, az általános és az alkalmazott nyelvészeteket, de az ide tartozó valamennyi eddigi és újabban fölmerült tudományos és társadalmi-gyakorlati igényt ellátni nem képes. S mivelhogy extenzív létszámfejlesztést nem várhatunk, a nyelvészeti munka efficienciáját a témakoncentráció mellett belső szervezési intézkedésekkel is növelhetjük, meg az Intézet országos koordináló és irányító tevékenységének fokozásával is.

Az Intézet országos koordináló és irányító tevékenysége jelenleg csak bizonyos területeken (legsokoldalúbban az alkalmazott nyelvészeti kutatásokban) érvényesül, konkrét együtt-dolgozásunk egyetemi kutatóhelyekkel pedig ténylegesen a TESz és ÁNyT esetében valósult meg. A tanszéki kutatá-

soknak az Osztályhoz tartozó bizottságoktól is szorgalmazott szervezettebbé tétele és az ezzel összefüggésben távlatilag kiépíthető országos nyelvtudományi kutatóhálózat az Intézet koordináló feladatait is gyarapítani fogja. A magunk részéről szívesen vállaljuk a jövőben a szorosabb együttműködést a budapesti és a vidéki tanszéki kutatóhelyekkel, sőt bízunk abban, hogy pl. a Gyakorisági Szótárral kapcsolatban ez hamarosan valóra is válik. Aligha kell bizonygatnom, hogy folyamatban levő munkálataink meggyorsítása itt a tét: említhetném a Gyakoriságin kívül Akadémiai Nagyszótárunk vagy az Új Magyar Tájszótár példáját is. A nagyszótári munkálatok vonatkozásában az 5. ötéves tervben mindössze annyit tudunk változatlan anyagi ellátottságunk és személyi feltételeink mellett tenni, hogy a meglevő lezárt gyűjtések anyagát összerendeztetjük, hogy az a kutatás számára és a később megindítandó nagyszótári munkálatok számára archiválisanyagként könnyen kezelhető legyen. Az állagmegőrzéssel azonban egy lépéssel sem jutottunk közelebb a Nagyszótár megvalósításához: ez csak a szükséges anyagi eszközök rendelkezésére bocsátása után lesz lehetséges, de akkor is nehezen boldogulnánk számítógépes nyelvészeink bevonása nélkül. A munkálatot ez ugyan nem teszi olcsóbbá, de reményt ad a belátható időn belüli befejezésre. Más nagyságrendben ugyanez a helyzet a tájszótárral, ahol egy tanszéki kutatóhellyel való esetleges összefogás vélhetően a munka néhány évvel korábbi befejezésével bíztat.

Az Intézet kisebb-nagyobb szervezeti módosításokkal alkalmas az előtte álló feladatok elvégzésére. Pillanatnyilag ugyancsak egy szervezeti változtatás időszerű, az alkalmazott nyelvészeti csoport átszervezése: Struktúrális és alkalmazott nyelvészeti o s z t á l l y á . Az Intézetnek ez a részlege létszámban is, a gondozott témák számában is kimeríti az osztály kritériumát, s magasabb szervezeti kategóriába sorolását ez, névváltoztatását a benne végzett munka jellege indokolja.

Megfontolandónak tartjuk ezenkívül, hogy a következő ötéves tervvel induló periódusban a rokon tematikák jobb összefogása céljából magasabb szervezeti egységeket — főosztályokat hozzunk létre, szám szerint kb. hármat: érzésünk szerint a munkakollektívák és témák jobban lennének beilleszthetők ilyen nagyobb egységekbe, mint a jelenlegi osztálykeretekbe. Főosztályosítási terveinkkel összhangban tudnánk pl. kiépíteni a bázisfejlesztési terv készítésekor az Osztályülésen is aktuálisnak tartott Nyelvművelő Központot is, amely nagyobb önállóság és nagyobb munkakapacitás birtokában jobban elláthatja majd feladatait, mint ma, amikor a mai magyar nyelv osztályára háruló és egyre sűrűsödő társadalmi igényeket és a tudományos kutató programban való tervteljesítést gyakran igen nehéz összeegyeztetni.

Fő feladataink jelzésszerű ismertetését azzal fejezem be, hogy Intézetünkben a minimális létszámfejlesztés mellett számolnunk kell a kutatói állományban bekövetkező természetes mozgással is. Törekvésünk az, hogy a felszabaduló és újonnan megnyitott álláshelyeket olyan fiatalokkal töltsük be, akik a haladás iránti elkötelezettséggel, a marxizmus—leninizmus elméletének és módszerének birtokában képesek az egyetemes nyelvtudomány művelésére. A megfelelő káderutánpótlás biztosítása érdekében is szorosabbra kívánjuk fűzni kapcsolatainkat az egyetemekkel, hogy leendő munkatársainkat már tanuló éveikben megismerjük. Tisztában vagyunk persze azzal, hogy kész és érett kutatókká a nálunk eltöltött évek alatt növekednek fel, s ezért különös gonddal foglalkozunk a kutatóvá képzés feladataival, a szakmai ismeretek

elmélyítésével. Ennek során ki óhajtjuk alakítani fiatal munkatársainkban azt a készséget is, hogy ismereteiket több irányban fel tudják használni. Ilyen képességek birtokában tudják majd a fejlődésből adódó új problémákat felismerni és tudományos munkásságukat a felmerülő társadalmi kívánalmaknak megfelelő új irányba terelni.

A következő ötéves terv részleteit a jövő év során kimunkáljuk. A reánk váró feladatok sokrétűségét mindenesetre előadományom, ha hiányosan és tökéletlenül is, de megvilágította. A fejlesztés fő irányai az elmondottakból kibontakoztak. Tapasztalatból tudom persze, hogy minden program annyit ér, amennyit megvalósítunk belőle. Kellemes érzés volna előre tudni, hogy a jövőben Intézetünk munkássága éppolyan eredményes lesz, mint eddig. Mindenesetre bízvást bízom abban, hogy a tervek valóra váltásában idősebb és fiatalabb kollégáimnak és az Intézet társadalmi szerveinek hathatós segítségére számíthatok.

BENKŐ LORÁND

A történeti nyelvtudomány néhány kérdéséről

I.

1. Előadásom első részében olyan kérdésekről kívánok szólni, amelyek a történeti nyelvtudomány általános fejlődésével, lehetőségeivel, megoldandó feladataival kapcsolatosak, s különösen hazai vonatkozásban időszerűeknek látszanak. Az előadás természetéből, korlátaiból adódik, hogy idevágó mondanivalóm sem a témakör teljessége átfogásának, sem az egyes kérdések részletes taglalásának igényét nem elégítheti ki. Szándékom elsősorban a problémafölvetés s ennek kapcsán nyelvtörténészeink eszmecseréjének serkentése közös dolgainkról, gondjainkról.

2. Sokak szemében úgy tűnik, hogy a nyelvtudomány általános, nemzetközi fejlődésének sodrában a történeti nyelvészet többé-kevésbé a perifériára szorult, bizonyos mértékben „kifutotta magát"; hogy — a nyelvtudomány néhány más ágazatához képest — csökkent a külső (társadalmi) és a belső (tudományos) szerepe, valamint fejlődési üteme. Ne vitassuk most azt, hogy e nézetben mi az aránya a tényleges valóságnak és a látszatnak vagy éppen a beállításnak, s azt se latolgassuk egyelőre, hogy maga ez a belső tudományos fejlődés, valamint az erről szóló felfogás erősödő vagy csökkenő tendenciájú-e napjainkban. Tulajdonítsunk a nézetnek, illetőleg az abban foglalt tartalomnak — akár munkahipotézisként is — bizonyos valóságértéket, s próbáljuk okait fürkészni.

Az okok nyilvánvalóan több oldalról is közelíthetők lennének. Alapvetően azonban mind a nyelvtudomány legutóbbi néhány évtizedének fejlődéséhez kapcsolódnak, s közelebbről a történeti nyelvészetnek a szinkrón, leíró nyelvészethez, az általános nyelvészethez és az alkalmazott nyelvészethez fűződő viszonyával függnek össze.

Az idevágó kérdéseket kissé sarkítva szinte azt lehet mondani, hogy a leíró, az általános és az alkalmazott nyelvészet a fejlődés jellegét, ütemét, más tudományágakhoz való kapcsolatait stb. tekintve meglehetősen egy blokkot képez, szemben a történeti nyelvészet bizonyos mérvű különállásával. Kétségtelen és szembetűnő tény például, hogy a szinkrón, leíró nyelvészeti stúdiumoknak mind az általános, mind az alkalmazott nyelvészethez való kapcsolatai jóval szorosabbak, mint amit e kapcsolatokról a történeti nyelvészet vonatkozásában el lehet mondani. Így van ez még akkor is, ha az összehasonlítás a történeti nyelvészetre nézve nem is minden szempontból méltányos, hiszen a leíró nyelvészetnek ilyen vonatkozásban előnyösebb helyzetét objektív tényezők is magyarázzák. És így van ez még akkor is, ha a legtöbb nyelvész működésében a nyelvtudomány általános és konkrét diszciplínái nem különülnek el élesen, sőt többek kutatásában a leíró és a történeti tematika

sem választható szét mereven. És így van nemzetközi méretekben és hazai viszonylatban egyaránt, legföljebb a tünet erőssége különböző.

Mindenképpen jogosnak látszik tehát a kérdés: szükségszerű-e a történeti nyelvészetnek ez a viszonylagosan elszigetelt helyzete, s lehet-e, illetőleg kell-e tenni a változtatás érdekében?

A kérdésre — úgy hiszem — eléggé egyértelműen lehet felelni. Bár a nyelvtudomány keretein belül a történeti nyelvészet kétségkívül külön részdiszciplínát képez, bár céljai, feladatai, sőt részben szemlélete, módszerei is sajátos jellegűek, a nyelvtudomány más részterületei felé nem határolódhat el, azokkal nem kerülhet semmilyen vonatkozásban szembenállásba.

Egyértelmű a helyzet mindenekelőtt a szinkrón, leíró nyelvészethez fűződő viszonyban. A nyelv szinkrón és diakrón dimenzióinak egymást feltételező és meghatározó volta, valamint — ide kapcsolódóan — az a tény, hogy a történeti nyelvtudománynak a múlt nyelvi helyzetére nézve is bőven vannak a szinkrón állapotokat regisztráló, leíró jellegű feladatai is, világossá teszi, hogy a nyelvi szinkrónia problémáival foglalkozó tudományrészlegek nem eshetnek kívül a történeti nyelvészet hatókörén. A nyelvtörténészt szükségszerűen, vizsgált anyagának sajátosságaiból folyóan kell, hogy érdekelje a nyelvi szinkrónia összes kérdése, beleértve a szinkróniával összefüggő tudományos nézeteket és módszerbeli közelítéseket is. Mivel azonban a nyelvtörténészt feladatai a diakrónia irányában is elviszik, sőt igen nagy mértékben viszik el, a nyelv szinkrón problematikája természetesen csak része és távolról sem teljessége a történeti nyelvészet szemléletének és módszerének. A szinkrón leíró és a történeti nyelvészet között azonban e tekintetben sem ellentét, hanem egymásmellettiségen és kölcsönösségen alapuló viszony áll fönn.

Ugyancsak teljesen egyértelmű a helyzet a történeti nyelvészetnek az általános nyelvészethez fűződő viszonyában. Az a tény, hogy a történeti nyelvészetben a szinkrónia és a diakrónia problematikája együtt van adva, óriási lehetőségeket ad a nyelvnek még igen sok vonatkozásban rejtett titkaiba való behatolásra, a nyelv két dimenziója közti mélyebb összefüggések megkeresésére, a nyelvnek a környező világgal, a társadalommal és a gondolkodással való kapcsolatai teljesebb feltárására. Igaz ugyan, hogy a nyelvtörténetben a szinkrón dimenzió vizsgálata időben visszafelé haladva nehezül, ezt a hátrányt azonban a diakrón viszonylatok bekapcsolása messze kiegyenlíti, amely viszonylatokat a maguk valóságában, tehát nem-spekulatív úton csak a történeti nyelvészet tudja megragadni. De a diakrónia sokágú és szövevényes problematikája — amely természeténél fogva amúgy sem szakadhat el a szinkróniától — maga is éppen eléggé alkalmas terep az elvi, általános közelítésre, hiszen pl. központi témája: a nyelvi változás kérdése még ma is tele van olyan rejtelmekkel, amelyeknek felfedésére a konkrét, ténymegállapító vizsgálatok egyedül — átfogó, elvonatkoztató nyelvészeti tevékenység nélkül — nem elegendők. Merő tévedés volna tehát azt hinni, hogy a történeti nyelvtudománynak nincsenek vagy csak korlátozott mértékben vannak általános nyelvészeti aspektusai, illetőleg hogy a történeti nyelvészet kívül maradhat az általános nyelvészet szféráin és érdekein.

Részben áttételesen ugyan, de a történeti nyelvészetnek az alkalmazott nyelvészethez való viszonyáról is csak az eddigiek értelmében lehet szólni. Az persze bizonyos, hogy az alkalmazott nyelvészetben a nyelvtörténeti kutatások konkrét, tételes eredményei legföljebb csak meg-

határozott területeken (nyelvművelés, anyanyelvi oktatás stb.) használhatók föl közvetlenül, s fordítva, az alkalmazott nyelvészet legtöbb területe sem szolgáltat a nyelvtörténet számára klasszikus értelemben vehető tény-, illetőleg forrásanyagot. Mégis, aligha van olyan alkalmazott nyelvészeti részleg, ahol a nyelv dolgainak teljes, komplex ismerete ne járna legalábbis közvetett haszonnal, illetőleg ahol a nyelvtörténeti szemlélet, gondolkodás hiányát akár a legszinkronikusabb témájú alkalmazás is ne sínylené meg valamilyen módon. E ponton az általános és az alkalmazott nyelvészetnek a nyelvtörténethez fűződő viszonya bizonyos mértékben egybekapcsolódik, hiszen a nyelvtörténeti gondolkodás kifejlődése absztrakciós, általánosító közelítésmód nélkül elképzelhetetlen. Az alkalmazott nyelvészetnek olyan társadalmi szempontból is kiemelkedő fontosságú területei pedig, mint az iskolai oktatás, valamint az iskolán kívüli nyelvművelés, nyelvi változásszemlélet, történetiség nélkül képtelenek funkciójukat megfelelő szinten betölteni (ezt hazai vonatkozásban is konkrét példákkal lehetne alátámasztani). És megfordítva: a nyelv mai problematikájához kapcsolódó alkalmazott nyelvészeti területeken — a logopédiától a nyelvművelésig — mennyi minden fölmerül, amelyre a nyelvtörténésznek oda kell figyelnie, amelyből, ha közvetve is, a nyelvtörténeti folyamatok szemlélet- és közelítésmódja is gyarapodhatik. Elvileg tehát a történeti nyelvészet és az alkalmazott nyelvészet között sincsenek olyan válaszfalak, mint ahogy azt egyesek gondolnák.

A mondottakból következik, hogy a történeti nyelvészet jelzett kapcsolatainak laza volta nem hogy nem szükségszerű, de nem is természetszerű. E témakörben különleges fontosságú kérdésnek látszik a történeti nyelvészetnek és az általános nyelvészetnek a kapcsolata, az utóbbinak a nyelvtudományon belüli központi helyzete és a szinkrón, leíró, valamint az alkalmazott nyelvészethez való viszonyt is sok tekintetben meghatározó volta miatt. Ha a történeti nyelvészet általános részlege (az általános nyelvtörténet) erős, az a másik két irányban való viszonyra is kedvezően — sőt bizonyos mértékben automatikusan — hathat ki. Az általános nyelvtörténet megerősítésének, szélesebb alapú kifejlesztésének pedig elvi akadálya nem lehet; mindenesetre sem magában a nyelvben, sem az azt vizsgáló tudományban nem rejlik semmi olyan alapvető ok, amely például a történeti és a szinkrón, leíró nyelvészet általános kérdései kimunkálásának akár fontossági, akát szintbeli különbségeit hosszú lejáratra — tehát adott időszak tudománytörténeti sajátosságait nem tekintve — igazolhatná.

Úgy hiszem, ez a kérdés nemcsak a történeti nyelvészet gondja, hanem az egész nyelvtudomány közös ügye. A változtatás érdekében az általános nyelvtudomány irányából is szükséges lépéseket tenni. A legtöbbet azonban e téren alighanem a nyelvtörténészektől lehet és kell is elvárni: nekik kell elsősorban jelentékeny mértékben túllépni a puszta adatfeltáró, valamint ténymegállapító tevékenységen, magától értetődően nem elhagyva, hanem az általánosítás felé tágítva, kiterjesztve e ténykedésüket.

A történeti nyelvészet általános tematikájának nagyobb volumenű fejlesztésére, kibontására természetesen már eddig is történt egy és más nemcsak külföldön, hanem idehaza is (e kérdésre — más összefüggésben — rögvest visszatérek). Mindenesetre éppen a legnagyobb nyelvész-egyéniségek közül sokan, bármely irányból közeledtek is a szóban levő célok felé, nem tettek elvi különbséget a nyelv története és jelen működése általános kérdéseinek tanulmányozása között. A kutatók nagyobb tömegeinek munkálkodásában azon-

ban jórészt nem ez a helyzet: a nyelvtörténészek többsége nem tesz annyit konkrét eredményei általános vonatkozásainak a föltárása terén, amennyi kívánatos volna; az általános nyelvészek legtöbbjét pedig viszonylag csekély mértékben vagy egyáltalán nem érdekli a nyelv történetisége. A kapuk tehát még korántsem nyitottak, ezért kell döngetni azokat . . .

Mindenesetre a magyar nyelvtörténészeknek véleményem szerint bőséges tennivalóik vannak e téren. Amikor történeti nyelvészetünk úgynevezett „nagy adósságairól" beszélünk, nem is jogtalanul emlegetjük az adatfeltáró, valamint a konkrét ténymegállapító tevékenység sok tekintetben tapasztalható hiányait. Legalább ilyen nagy adósság azonban az, még ha kevesebbet emlegetjük is, amiről az imént esett szó. Korábbi mulasztásaink pótlását, vagy — pozitívebben fogalmazva — történeti nyelvészetünk jövőjét csak a konkrét és az általános stúdiumok együttese, kölcsönössége biztosíthatja, az egyoldalúság aligha.

Amikor a szükséges egyensúly megteremtésének s ezzel a nyelvtörténet általános kérdései erőteljesebb kimunkálásának a szükségességét hangsúlyozom, természetesen nem a konkrét nyelvtörténeti munkálatok visszaszorítását célzóan vagy éppen a konkrét nyelvi anyagtól elszakított, üres, spekulatív elmélkedés kiterjesztése érdekében szólok. Az efféle elmélkedések a történeti nyelvészet szellemétől idegenek, s csak tönkre silányítanák azt. Meggyőződéssel vallom viszont mindenfajta nyelvi vizsgálatban a konkrét és az általános egymást feltételező egységét; s ugyanilyen bizonyossággal hiszem, hogy ott, ahol a konkrét munkák hagyománya oly nagy és önmagán belüli szintje oly magas, mint a mi történeti nyelvészetünkben, a szükséges szintézis az említett veszélyek egyikét sem idézheti fel számottevőbb mértékben.

3. Ahhoz, hogy a nyelvtörténet általános kérdéseivel való foglalkozást fölerősíthessük, illetőleg, hogy nyelvtörténeti munkálkodásunkban a konkrét és az elvont megfelelő kölcsönhatással kerüljön szintézisbe, véleményem szerint szükséges alaposan és kritikusan elemezni a nyelvtudomány egészének az utóbbi évtizedekben való fejlődését s e keretekben különösképpen a történeti nyelvészet megtett útját. E fejlődés áttekintése ugyanis egyrészt megláttathatja azt, hogy a történeti nyelvtudomány „zártsága" az imént említett viszonylatokban nem volt annyira erős, mint ahogy én az elmondottakban — a probléma érzékeltetése végett — szándékosan kiéleztem; másrészt konkrétebben, tételesebben is segít érzékelni azokat a pozitív elemeket, amelyekkel a történeti nyelvtudomány már eddig is, „menet közben" föltöltődött, illetőleg amelyekre általános problematikájának további kibontását alapozni lehet. Világos, hogy ezt a mélyebb elemzést kívánó munkát nem föltétlenül nekem kell elvégeznem s különösképpen nem a jelen alkalommal. Véleményem összegezéseképpen azonban mégis ide vonatkozóan is szeretnék néhány igen vázlatos megjegyzést tenni.

A kérdés megítélésében több okból is vissza kell mennünk legalább az újgrammatikusokig. A tudomány evolúciós fejlődésének tényén túlmenően ezt kívánja mindenekelőtt az a jól ismert tény, hogy a történeti nyelvészet kialakításában az újgrammatikus iskolának meghatározó, megalapozó szerepe volt. Az újgrammatikusok — számos tételük téves volta ellenére — a nyelvtörténeti kutatást olyan szintre fejlesztették, amellyel az a korabeli leíró nyelvészet nem kelhetett versenyre. Ez volt az egyik döntő tudománytörténeti

oka annak, hogy a következő időkben a szinkrón, leíró nyelvészet számára nagyobb, kedvezőbb fejlődési lehetőségek tárultak ki, mint a történeti nyelvészet előtt. A történeti nyelvtudománynak a századforduló táján viszonylagosan sokkal magasabb fejlettségi szintje keltette továbbá azt a bizonyos mértékben valóban fejlődést bénító látszatot, hogy e diszciplínában elméletileg és gyakorlatilag úgyszólván minden megoldódott. Erre a tényre alapul az a még ma is kísértő, egyszer-egyszer nem is minden tendencia nélküli állítás, hogy a nyelvtörténészek zöme még ma is lényegében a nyelv újgrammatikus felfogása szellemében és alapján munkálkodik.

A történeti nyelvtudomány mai képe valóban több mindent őriz újgrammatikus előzményeiből, amint azt a társadalomtudományoknak az ismeretek bizonyos részét megtartó, egymásra rétegző fejlődése folytán más tudományágakban éppúgy tapasztalhatjuk. Az is világos, hogy a klasszikus (újgrammatikus) nyelvtörténet önmagán belül sem lett volna és nem is volt fejlődésképtelen, az idők során tovább alakíthatta volna szemléletét, tovább csiszolhatta volna módszereit, mint ahogy ez lényegében meg is történt. Sokkal érdekesebbek és fontosabbak azonban ennél s a jelen helyzetet jóval inkább meghatározók azok a hatások, amelyek a klasszikus nyelvtörténetet — hogy úgy mondjam — „kívülről" érték és érik, s amelyek továbbfejlődését új, friss elemekkel segítették ténylegesen, illetőleg segíthetik potenciálisan.

E „külső" hatások közül — melyek nem egysíkúak, részben önmagukon belül sem egységesek, s nem is teljesen egyforma súlyúak — nézetem szerint négyre szükséges különös figyelmet fordítani.

A kronológiai egymásba fonódás ellenére is némi időrendben haladva elsőként a nyelvföldrajz hatását említem, amely — mint ismeretes — főként a nyelvatlaszok megjelenése révén hozott minőségileg újat a nyelvjáráskutatásba. A nyelvföldrajzi szemléletnek a történeti nyelvészetbe való átsugárzása irányította a kutatók figyelmét egy-egy nyelv belső fejlődésének többvonalúságára, az időbeli és térbeli fejlődmények sajátos viszonyaira, összefüggéseire, illetőleg a térbeliség nyelvtörténeti forrásértékére. E hatás révén egyrészt lehetővé vált az összehasonlító módszer egy nyelven belüli alkalmazása, másrészt nyelvtörténeti feladatként jelentkezett a területi nyelvi tagolódás vizsgálata, illetőleg a belső típusok különfejlődésének tanulmányozása (nyelvjárástörténet). A nyelvföldrajz szemléletéből és módszereiből a későbbi nyelvszociológiai irányzatok is meglehetősen sokat merítettek.

A második hatáskomplexus a szinkrón, leíró nyelvészet újjáteremtődésével, az egymásra rétegződő úgynevezett „modern", strukturalista irányzatokkal kapcsolatos. Az innen jövő hatások révén a történeti nyelvészetben is új fényt kapott a szinkrónia és diakrónia értelmezése, sajátos viszonya, kölcsönös egymásrautaltsága; szükséges és teljes értékű nyelvtörténeti feladattá vált a múltbeli szinkrón leírás; szemléleti átalakulást hozott a változásoknak a nyelvi struktúra változásaként való felfogása; világosabbá vált a szinkrón struktúra fejlődést magában foglaló jellege s ezzel együttjáróan nyelvtörténeti forrásanyagként való kezelhetősége; lehetőség nyílott a szinkrón struktúra fejlődést irányító, változást előidéző szerepének újszerű felismerésére. A transzformáció, valamint az ún. mélystruktúra—felszíni struktúra viszony, amellett, hogy nyelvfejlődési folyamatok megközelítéséhez adhat segítséget, közelebb visz a történeti nyelvészet egyik sarkalatos kérdésének: a változási lehetőségek (potencialitások, posszibilitások) és a változási megvalósulások (realizációk, aktualizációk) probléma-

tikájának feltárásához. Az e témához is kapcsolódó szinkrón nyelvtipológiai kutatások az általános nyelvtörténet látókörének szélesítéséhez járulnak hozzá azáltal, hogy az összehasonlítást az egyes nyelvek belső típusain, továbbá a rokon nyelveken túlra terjesztik ki.

A harmadik csoportba más tudományágaknak az utóbbi évtizedekben felgyorsult fejlődését, ismeretanyaguk, szemléletük, módszereik átalakulását, illetőleg mindezeknek a történeti nyelvészetre gyakorolt hatását lehet sorolni. E tekintetben éppen nem jelentéktelenek a történeti nyelvészet hagyományos, régi társtudományainak (segédtudományainak) a nyelvi fejlődést új tényanyaggal, új oldalakról megvilágító hozzájárulásai. Gondolok itt elsősorban a művelődéstörténetre, a település- és népiségtörténetre, a tárgyi néprajzra, a logikára, a lélektanra, az irodalomtörténetre, az esztétikára. Újszerű hatásai révén a fejlődés talán még erősebb mozgatójának tekinthető azoknak a tudományágaknak a történeti nyelvészetre gyakorolt befolyása, melyek csak nemrégiben kerültek kapcsolatba a nyelvtudománnyal vagy éppen maguk is újabb kifejlődésűek. — Közöttük — hogy csak a történeti nyelvészet számára legfontosabbakat emeljem ki — a szociológia, részben több tudományág egybefoglalása révén is, segíti a nyelvtörténeti kutatásokban a nyelv és a társadalom viszonyának komplexebb fölfogását. A matematikának a nyelvtörténeti kutatásokra gyakorolt hatását — még ha ezt sokan nem is tekintik a matematikai nyelvészet részének — a nyelv mennyiségi szemlélete terén, a nyelvstatisztika vonalán lehet a legjelentősebbnek tartani; ezáltal ugyanis a kutatás anyagigényességének — mint a történeti nyelvészetben is elsőrendű kívánalomnak — a nagyarányú növelése válik lehetővé. A matematizálás egyéb lehetőségei (formalizáció, modellek, képletek stb.) a történeti nyelvészetben — legalábbis egyelőre — nem látszanak ugyanilyen jelentőseknek. Az információtan a közlés hírértékének, céljának, szerepének, gazdaságosságának stb. előtérbe állításával a nyelvi változások megítélésében nyit a nyelvtörténet számára igen jelentékeny új távlatokat. Az elektrofizika a hangtulajdonságokra vonatkozó ismeretek nagyarányú bővülése folytán a hangfejlődés okainak és körülményeinek a vizsgálatában ad módot az eddigiektől eltérő közelítésekre. — Mind e hatások részben közvetlenül, részben az interdiszciplináris fejlődések folytán kialakult határterületi ágazatok (szociolingvisztika, kvantitatív nyelvészet, akusztika stb.) révén nyilvánultak, nyilvánulnak meg.

Negyedikként — de nem utolsósorban — a marxizmus hatása emelhető ki, melynek termékenyítő voltát az ismert tudománytörténeti körülmények a történeti nyelvészetben is hátráltathatták ugyan, de meg nem akadályozták. A marxizmus elméleti igényessége már önmagában a nyelvtörténet általános kérdései felé nyit és mutat utat. A marxizmus alapvető történetisége nemcsak a nyelv történeti vizsgálatának fontosságát támasztja alá, ezáltal más irányú, egyoldalú nézetekkel szemben tudománytörténeti értékű ellenhatást gyakorolva, hanem a nyelv történetiségének mélyebb, teljesebb szemléletéhez is hozzájárul, többek között a nyelvfejlődés fő törvényszerűségei felderítésének, továbbá a nyelvfejlődés máig vezető útjának, a nyelvtörténeti vizsgálatok mához való elérkezésének igényét is erősítve. A marxista dialektika a sokoldalú összefüggések keresését tárja feladatként a történeti nyelvészet elé, mind a nyelven belüli (nyelvrendszerbeli), mind a nyelv és a „mögöttes területek" (gondolkodás; környező világ, társadalom, művelődés stb.) kapcsolatának viszonylatában.

Ezekről a történeti nyelvészet klasszikus változatának továbbfejlődését segítő hatásokról néhány dolgot még összefoglalóan, általánosságban is meg kell említeni.

E hatások mélysége, erőssége, elterjedtsége a történeti nyelvtudományban nem egyenlő. Egyesek már megvalósultaknak, mások folyamatban levőknek, ismét mások kezdődőknek vagy éppen csak potenciálisan meglevőknek tekinthetők. Nyilvánvaló, hogy nemcsak a történeti nyelvészet egyes ágazatai szerint, de részben e diszciplína egyes művelői szerint is differenciáltak. Az is igaz, hogy a fejlődés egészében nehéz szétválasztani őket, még a klasszikus nyelvtörténet önerőből való továbbfejlődése és a külső befolyás kettősségének vizsgálatában is, főként pedig azért, mert a „külső" hatások sokszínűségükben is meglehetősen nagyszámú közösséget, konvergens érvényesülési lehetőséget is tartalmaznak. E hatások egy része tulajdonképpen nem is jelent ellenhatást, inkább csak rárakódást, gyarapodást a történeti nyelvészet klasszikus állapotához képest; más részük azonban korábbi tételek változtatását vagy éppen tagadását igényli, tehát váltásos jellegű.

A fejlődés egyenetlenségei, kettősségei ellenére is a történeti nyelvészet továbbhaladását nézetem szerint egységes keretekben folyónak, átnövéses jellegűnek lehet tartanunk. Az említett hatások között — a tagadó jellegűeket is beleértve — nincs olyan, amely a történeti nyelvészet egészét alapjaiban rengetné meg, illetőleg annak tudománytörténeti fejlődésébe, mutatis mutandis, ne volna viszonylag szervesen beleilleszthető. És bármennyire fontos, sőt a fejlődés szempontjából nélkülözhetetlen hozzájárulások is e hatások a történeti nyelvészet klasszikus állapota magasabb szint felé, új minőség felé haladásának, önmagukban távolról sem bírnak a nyelvtudomány szerves rendszerének értékével, egyikük sem pótolhatja, nem válthatja föl magát a történeti nyelvészet egészét. Ezt a pontot azért emelem ki külön, hogy rámutassak az olyan vélekedéseknek az erősen eltúlzott, téves voltára, melyek szerint például a szinkrón struktúra különböző jellegű — történeti aspektusokat is magában hordozó — elemzései voltaképpen a történeti nyelvészet új típusát képviselik, annak a helyébe léphetnek. A történeti nyelvészet számára való fontosságuk ellenére végtelenül messze vannak attól, hogy annak teljes problematikáját felölelhessék.

Azt is szeretném külön hangsúlyozni, hogy ezek a történeti nyelvészet fejlődésébe mintegy „kívülről" beépülő hatások nem jelentenek, nem jelenthetnek egyszerű, egy az egyben való áttételezést, hanem a történeti nyelvészet egészének jellege, tematikája, feladatai szempontjából szemléleti és módszerbeli vonatkozásaik minden esetben gondosan mérlegre teendők. Bizonyos esetekben a kritikai hozzáállás, megszűrés vagy éppen elhárítás egyenesen elengedhetetlen; nem képezhetnek például áttételezési alapot a strukturalista irányzatok kifejezetten ahistorikus tételei, s nyilvánvaló az is, hogy a marxista alapú történeti nyelvészet nem vállalhatja azokat az ideológiai kiindulásokat és vetületeket sem, amelyekkel emezek adott esetekben együtt járnak.

Mindezen megszorítások, sőt egyes esetekben szükséges fenntartások ellenére az említett hatásoknak döntő szerepük volt abban, hogy a történeti nyelvészet már eddig is jelentősen túlhaladta újgrammatikus alapjait, s további fejlődésének útjai is nyitva állanak. Az is kétségtelen, s egyúttal a fejlődés szempontjából örvendetes tény, hogy e hatások java része a történeti nyelvészetnek éppen azt az oldalát erősíti, erősítheti, amelynek nem kielégítő

voltáról korábban esett szó: az általános nyelvészethez fűződő közelebbi, szervesebb viszonyt, illetőleg a történeti nyelvészet általános problematikájának magasabb szintű kimunkálását.

II.

1. Előadásom második részében néhány olyan részkérdést szeretnék érinteni, amelynek a történeti nyelvtudomány általános problematikájában véleményem szerint elsőrendű fontossága van. Előre is jelezni szeretném, hogy e kérdések előhozásának célja sem több az egyszerű problémafölvetésnél.

2. Bármennyire szerves tartozéka a történeti nyelvészetnek a szinkrón leírás is a maga szemléleti és módszerbeli problematikájával együtt, a nyelvtörténeti vizsgálatok központi, sajátlagos témája mégis csak a nyelvi változás kérdése. Mivel ilyeténképpen a történeti nyelvészet nagy mértékben a nyelvi változások tudománya, a változás kérdésköréhez kapcsolódik a történeti nyelvészet általános problematikájának java része is.

E problematika annyira gazdag, sokrétű, hogy egy előadás keretében még természetesen ízelítőt se nagyon lehet adni belőle. Mert hiszen ott kellene kezdeni, hogy mi is a nyelvi változás tulajdonképpen. Erre a kérdésre pedig olyan „sablon"-nal, hogy: azok a diakrón különbségek, amelyek adott nyelvi rendszer adott helyén (helyein) e rendszer két adott, szinkrón állapota között jelentkeznek, nyelvi változásoknak tekinthetők, nemigen lehet felelni. Választ kell, kellene adni — többek között — ilyen kérdésekre is: Mi tekinthető egyazon nyelvi rendszernek, hol vannak ennek határai horizontálisan? Hogyan értékelendők a változás szempontjából a külön nyelvi rendszereknek, főként pedig az egyes rendszerváltozatoknak (pl. a belső nyelvi típusoknak) az egymásba átmenő nyelvi jelenségei? Mit jelent a nyelvi rendszer adott helye (helyei), és mi az adott helyen változott jelenségek viszonya rendszerkapcsolataikhoz; azaz meddig tarthatjuk a végbement változásokat, az új jelenségeket ugyanazon körbe, típusba, helyzetbe tartozónak? Hogyan ítélhetők meg a változás szempontjából az adott nyelvi rendszerben már meglevő jelenségek továbbterjedései, belső, nyelvrendszerbeli, analógiás kiterjeszkedései? Egyáltalán mi a viszonya a nyelvi változások keretében a jelenségek keletkezésének és terjedésének? Mikor tekinthető a nyelvi változás keletkezőnek, éppen folyónak vagy lezártnak? Hogyan oszlanak meg és milyen viszonyban vannak a változás előzményei és következményei (régi és új jelenségei) az egymást váltás, kizárás és az egymás mellé rakódás tekintetében? Mik az archaizmusok és a neologizmusok kritériumai? Hogyan értékelendők a változás szempontjából a beszélők ezerszínű, kreatív produktumai a szerkesztési sokféleségtől a stilárisakig; hol a határ az egyéni és a szociális értékű változások között? Stb., stb.? Kérdések, amelyek pedig a nyelvi változások általános problematikájának még többnyire csak a kiinduló pontjai, hiszen a változásoknak jobbára csak a mibenlétéhez, megítéléséhez, felfogásához kapcsolódnak, s kevésbé vonatkoznak a nyelvi változások egyéb fontos vagy talán még fontosabb kérdéseire: a változások okaira, végbemenési lehetőségeikre, belső törvényszerűségeikre stb. Kérdések, amelyek többjére nem tudunk eléggé pontos és általános értékű választ adni, pedig tisztázásuk éppen a nyelvi változások egyéb problémáinak megközelítéséhez nemegyszer múlhatatlanul fontos volna.

Az efféle kérdéseket azonban most nyitva hagyva, inkább a nyelvi változásokkal kapcsolatos néhány más témára térek.

3. Senki sem vonhatja kétségbe, hogy a történeti nyelvészet híven szokta teljesíteni azt a feladatát, hogy a nyelvi változások tényeit feltárja, és a tényanyagot bizonyos sémák, kategóriák szerint rendezi, csoportosítja. A hiba ott kezdődik, hogy a nyelvtörténészek jó részének tevékenysége e teljesítményekkel többé-kevésbé lezárul. Pedig van még két, egymással szorosan összefüggő kérdéskör, amelyre a nyelvtörténésznek felelnie kell, vagy legalábbis meg kell kísérelnie felelni: keresnie kell a változások végbemenetelének indítékait, és vizsgálnia kell a változások végbemenetelének hatásait, következményeit. E továbblépések, melyek nélkül a nyelvi változások vizsgálatának problematikája nem lehet teljes, egyúttal éppen azon a határmezsgyén való túlhaladást is jelentik, ahol már a nagyobb, mélyebb összefüggések, a szükségszerű általánosítások és összegezések régióiba érünk.

Hogy egy-két magyar nyelvi példával szolgáljak: Hangtörténeti kutatásainkban meg szokás állapítani, hogy az ómagyar kor etimologikus kettőshangzói hosszú monoftongusokká váltak: *oul* > *ól*, *erdëü* > *erdő* stb. E változást — más hasonló változást szenvedett diftongus-típusokkal együtt — be szokták állítani egy úgynevezett monoftongizációs tendencia keretébe, s e tendencia-felfogás — kimondva-kimondatlanul — a változásnak mintegy a magyarázatául is szolgál. Mint ahogy az úgynevezett nyíltabbá válási tendencia „magyarázza" az ismeretes nyíltabbá válásokat, a zártabbá válási a zártabbá válásokat stb. Pedig világos, hogy mind ez esetekben csupán ténymegállapításról van szó, melyben a miért?-re vonatkozóan semmiféle felvilágosítás nem rejlik. — Vagy: Nyelvtörténészeink egyetértenek abban, hogy a tárgyas igeragozás kijelentő mód jelen idejében a velaris alakok korábbi *j*-tlen állapota helyébe a ragozási rendszer egyes helyein *j* lépett, más helyein viszont ez a változás nem vagy esetleg csak később ment végbe:

várom		*várom*		*várom*
várod		*várod*		*várod*
vár(a)	⟶	***várja***	⟶	***várja***
várunk		*várunk*		*várjuk*
vára(á)tok		***várjátok***		***várjátok***
várák		***várják***		***várják***

E változás magyarázatában csak addig szokás elmenni, hogy a másodlagos *j̑* analógiásan került be a ragozási sor egyes helyeire, s legföljebb arról folyik vita, hogy az analógiás hatás merről jött, az igeragozás felszólító módja vagy a névszói személyragozás felől-e. A nyelvi folyamat lényegi kérdéseire, bennük például az analógia érvényesülésének indítékaira azonban ezzel még egyáltalán nem kaptunk feleletet.

A probléma érzékeltetésére szándékosan hoztam a szinte végtelen számban felsorakoztatható példák között hangtanit és alaktanit; a régebbi nyelvtörténeti felfogás „magyarázati" részének elégtelensége ugyanis talán e változástípusokban a legszembetűnőbb. Amennyiben a nyelvi változások miért?-jére való válaszadás egyáltalán szóba jött, a nyelvnek mint működési rendszer-

nek a belső összefüggései nemigen kerültek mérlegelésre, a változásmagyarázatok inkább a nyelven kívüli tényezők felé mutattak. Ennélfogva viszonylag könnyen tudtak boldogulni az olyan nyelvi változások magyarázatával, amelyeknek mozgató rugói a nyelven kívül (vagy szorítsuk meg: a nyelven kívül is) valóban megtalálhatók voltak; az olyan összefüggések felderítésében, mint amilyenek például a szókinccsel kapcsolatos változások legtöbbjét fűzik össze a környező világnak, a társadalmi, gazdasági, műveltségi viszonyoknak a változásaival. Legtöbbnyire megrekedtek viszont a hangtani és grammatikai jellegű változások magyarázatában: vagy belenyugodtak abba, hogy az ilyesféle változások indítékai ismeretlenek, következésképpen ilyen szempontú vizsgálatuk is fölösleges, vagy — ami még rosszabb — erőszakolt összefüggéseket kerestek nyelven kívüli tényezőkkel (pl. a hangváltozások „külső" tényezőinek feltevésével).

A történeti nyelvészet — nem kis mértékben az őt ért, imént vázolt hatások folyamányaképpen — ma már ennél jóval többre képes. A fejlődés lényegét két tényezőben lehet megjelölni.

Az egyik az, hogy a nyelvi változások megítélésében magának a nyelvi problematikának, azon belül is a nyelv rendszerszerűségének, elemei belső, rendszerbeli helyzetükből adódó tulajdonságainak és rendszerkapcsolatainak kiemelkedő jelentőséget kell tulajdonítani. Arról a ma már a történeti nyelvészetben is jól ismert — ha talán nem is mindig kielégítően alkalmazott — tételről van itt szó, hogy a nyelvrendszer adott helyén (helyein) végbement változások n e m ö n m a g u k b a n, nem mint egyedi elemek zárt, különálló fejleményei folynak le, hanem a nyelvi rendszer, illetőleg a szorosabban kapcsolódó részrendszer szerves tartozékaiként, tehát más rendszerelemekkel, illetőleg azok változásaival összefüggésben.

Ebből következik, hogy a nyelvi változások alapját, feltételeit biztosító, megteremtő okhálózatnak m a g a n y e l v i r e n d s z e r is igen lényeges, szerves eleme. Azt a komplexust tehát, ahonnan a nyelvi változások lehetővé tevő, illetőleg előidéző tényezői kisarjadnak, nagyjából a következőképpen lehet „mélységben" tagolni:

a nyelv maga (mint anyag, közlési eszköz)
a gondolkodás
a nyelven kívüli valóság (környezet, társadalom, műveltség stb.).

E rétegződésben az egymással oly szoros összefüggésben álló nyelvet és gondolkodást azért is külön kell számításba venni, mert a nyelvben kétségkívül lefolynak olyan változások (ilyenek pl. a hangtani változások egyes típusai), amelyek nincsenek kapcsolatban gondolkodásbeli tényezőkkel, pontosabban nem a gondolkodás változásainak függvényei. S e rétegződés természetesen úgy értendő, hogy amikor a nyelvi változás alapjait, feltételeit megteremtő okok akár a „legmélyebben", a nyelven kívüli valóságban, illetőleg annak változásaiban gyökereznek, akkor sem állanak közvetlen viszonyban a nyelvben végbement folyamatokkal, hanem a gondolkodásnak és magának a nyelvi rendszernek a közvetítésével, sőt sajátlagos befolyásolásával érvényesülnek, hatnak ki a nyelvi változásokra. A lényeges mindenesetre az, hogy bizonyos típusú nyelvi változások magyarázatában nem lehet, nem kell a nyelven kívüli valóság szintjéig lemenni; ezeknek — hogy úgy mondjam — a fészke „magasabban", a nyelv és gondolkodás szintjén vagy csupán a nyelvnek mint anyagi valóságnak a szintjén van.

A másik lényeges dolog, hogy a nyelvi változások magyarázatában a változások okát és célját nem lehet, nem szabad egymástól elkülönítve szemlélni, mivel ezek a legszorosabban, dialektikus egységben fonódnak össze. E tekintetben ugyanis messzemenően figyelembe kell venni, hogy a nyelv nemcsak a „mögöttes területek" (valóság → gondolkodás) bázisán felépült társadalmi produktum, tehát változásában nemcsak az e területeken bekövetkezett változások tükröztetője, hanem ugyanakkor társadalmi funkciót ellátó eszköz is, amely sajátos, meghatározott célok érdekében működik s egyszersmind változik is. E célok között központi helye van magának az információnak, benne a közlés értelmességének, szabatosságának stb. Az információ célirányosságának igen lényeges eleme természetesen a közlés gazdaságossága, a beszélők és hallgatók számára praktikus, ökonomikus volta, s bizonyos nyelvi szinteken, illetőleg bizonyos nyelvi helyzetekben számottevő szerephez juthat az információ művészi minősége, a közlők és befogadók esztétikai igényessége. Magától értetődő, hogy ezek az információs célok nemcsak a szinkrón működő nyelvben jutnak kifejezésre, hanem diakrón síkon is mozgatóerők, melyek a nyelvi változások jellegét, irányát, megszabják vagy megszabhatják. Amikor tehát a lefolyt nyelvi változások vizsgálata közben mérlegre tesszük, hogy e változások milyen kihatással jártak a közlési cél és érték viszonylataiban, akkor egyúttal a változások indítékainak is a közelébe férkőztünk.

Bizonyítsuk e tételeket az előbb fölemlített példákon, természetesen csupán a főbb mozzanatokat érintve.

Az ómagyar etimologikus kettőshangzók viszonylatában a változásmagyarázat leglényegesebb elemei a következők: 1. Ismert alaktörténeti okok miatt (melyek között a folyamatos melléknévi igenevek morfológiai viselkedése az egyik döntő tényező volt) e diftongusok igen nagy része hangsúlytalan szótagban, a névszói nominativusban még abszolút szóvégi helyzetben is állott. A hangok belső, akusztikai tulajdonságai miatt a hangsúlytalan helyzetben a változási folyamatok fő irányítója a redukció volt. Az egymás mellett álló, rokon hangelemek redukciójának a hangok rendszerösszefüggéseiből adódó, akusztikailag legtermészetesebb formája e hangelemek egymás felé törekvése és kiegyenlítődése, tehát a monotongizáció. A hangsúlytalan helyzetből terjedt azután a változás az analógia (azaz a rendszerkényszer, a rendszer önvezérlése) folytán a jóval csekélyebb számú hangsúlyos szótagi helyzetre. 2. E kettőshangzóknak az akusztikai kiegyenlítődés folytán előálló hosszú monoftongusokkal szemben nem volt külön fonológiai értéke. 3. A javarészt tővégi helyzet, illetőleg a toldalékolás miatt a morfológiai tényezők is a változást segítették: a morfémahatárokon a monoftongusoknak jóval nagyobb volt az akusztikai (képzési és érzékelési) ökonómiája, mint a diftongusoknak. E monoftongizáció lefolyásában tehát a változás indítékait nyelven belüli: fonetikai, fonológiai és morfológiai tényezők együtthatása képezte, melyben a változás okai és céljai is komplexen jelentkeznek.

A kijelentő mód tárgyas paradigmájának változásában azonnal feltűnik a személyragok *j* elemének „személyválogató" jellege, amelyben nyilvánvalóan a változásmagyarázat kulcsa is rejlik. Nem lehet kétséges, hogy a *j* egyes személyekbe való behatolásának funkcionális okai és egyszersmind céljai voltak: csak ott történt meg, ahol az eredetibb alakok használatakor a közlésben zavar támadt. Ilyen szempontból elsősorban a velaris hangrendű igealakok egyes 3., valamint többes 2. és 3. személye volt exponált helyzetben, ahol alaki egybeesés állt fenn a folyamatos (elbeszélő) múlt azonos személyeivel, a többes

2. személyben még valószínűleg az alanyi ragozás jelen idejével is (a *váratok* > *várotok* formákon keresztül; vö. *mondatok* > *mondotok* stb.). A többes 1. személyben is volt bizonyos alaki egybeesés a folyamatos múlttal — különösen, ha a *várók* : *váruk* szembenállás korábbi hangtani állapotait is számításba vesszük —, de ez már nem volt annyira éles.

A nyelvi változásba torkolló megoldást az igeragozás belső rendszerösszefüggései szolgáltatták: a kijelentő módbeli tárgyas paradigma funkcionálisan kritikus elemei helyébe a rendszerbelileg hozzájuk legközelebb álló felszólító módú tárgyas paradigmaelemek léptek be: az egyes 3., valamint a többes 2. és 3. személybe kizárólagosan, a többes 1. személybe — a mondott okokból — csak részben (egyes nyelvjárásainkban ma is az *aduk*, *látuk*, *monduk* stb. formák járják). Egyébként a rendszerösszefüggéseken túl alaki kritériumok is mutatják, hogy itt a változást tápláló hatások az igeragozás és nem a névszóragozás felől jöttek (vö. a birtokos személyragozás többes 2. személyének más, éppenhogy *j*-tlen felépítését: *házatok*, *asztalotok* ~ *asztaltok* stb.). Ugyancsak a felszólító mód és nem a birtokos személyragozás felől jövő rendszerhatást példázza élénken a felszólító módú tárgyas alakoknak kijelentő módú tárgyas alakokként való használata igen számos nyelvjárásunkban s innen kisugárzóan a köznyelvben is, amely jelenséget *suk*, *sük*-özés néven szokás emlegetni: *látom*, *látod*, *lássa*, *lássuk*, *lássátok*, *lássák* mint kijelentő módú tárgyas alakok.

Hogy hol voltak egykor a tárgyas igeragozás kijelentő mód jelen idejének funkcionálisan legkritikusabb alakjai, azaz hogy hol volt a paradigma a leginkább változásérzékeny, azt igen szépen szemlélteti e paradigmában egy másik nyelvi megoldás, amely lényegében megegyezik az előbbivel, csak a rendszerhatás más alternatíváját tartalmazza: a palatalis hangrend ragozásmódja érvényesül a velaris hangrendben is, pontosan a kritikus alakokat érintően:

várom	*kérem*
várod	*kéred*
vári	***kéri***
vár|j|uk	*kér|j|ük*
váritok	***kéritek***
várik	***kérik***

És hogy részben a többes 1. szemény is a kritikus paradigmaelemek sorába került, azt is jól mutatja a nyelvjárásaink közti *várjuk* : *várunk* ~ *várjunk*, *látjuk* : *látunk* ~ *lássunk* stb. tárgyas ragozású szembenállás.

Közbevetőleg jegyzem meg itt, hogy a palatalis hangrenden belül is előállhatott volna zavaró egybeesés a tárgyas ragozás kijelentő mód jelen idejű és folyamatos múltú alakjai között; gondoljunk a *kérik* : *kérék*, *kéritek* : *kérétek* stb. szembenállások alakilag hasonló jellegű hangtörténeti előzményeire. Ezt az egybeesést azonban a hangtani fejlődés hasadásos megoszlása már eleve „elhárította", tehát nem volt szükség más módok és idők paradigmái felől jövő rendszerhatások „segítségére". Talán mondanom sem kell viszont, hogy itt meg magának a „belső" hangtani fejlődésnek a kétirányúságát, fonologikus különbségekbe torkolló voltát (*kéri* : *kéré* stb.) irányították az érintett funkcionális szempontok.

A tárgyas ragozás kijelentő mód jelen idejében a velaris hangrendben végbement változások alapvetően funkcionális indítékú magyarázata ellenében föl lehetne vetni, hogy a nyelv e változásokkal mégsem szabadult meg funkcionális krízisétől, hiszen a továbbfejlődés révén újabb egybeesések keletkeztek (a tárgyas ragozás kijelentő és felszólító módja stb. között). Az ellenvetés azonban a nyelvrendszer tágabb összefüggéseit tekintve nem jogos, tudniillik a tárgyas kijelentő mód újabb fejleményű, mai megoldásainak és például a felszólító módnak a használatában az igemódok síkján a közlési zavart a nyelvi szerkesztés tágabb keretei, az ott fennálló szintaktikai különbségek túlnyomórészt kiküszöbölik (*elmondja neki . . .* : *mondja el neki* stb.; *odamegy és elmondja neki . . .* : *odamegy, hogy elmondja neki* stb.), míg az igeidők alaki egybeeséséből származó közlési zavart a tágabb szerkesztés azonos volta nem tünteti el. (Ilyen okokból tarthatja magát pl. a *suk, sük*-özés is oly vidáman . . .). Egyébként mind e folyamatokban a nyelvi fejlődésnek az a közismert ökonomikus sajátsága érvényesülhet viszonylag zavartalanul, amely a más funkcióban már meglevő nyelvi elemek új szerepben való felhasználásával kapcsolatos.

4. Az előbbi kérdéskomplexus elsősorban arra tartalmaz feleletet, hogy milyen okok miatt, illetőleg célok szolgálatában megy vagy mehet végbe nyelvi változás. Azt azonban már inkább csak érintőlegesen tartalmazza, hogy egy adott változás mért éppen úgy, olyan eredményt hozva bontakozik ki, ahogy kibontakozik, azaz a nyelvi fejlődés mért azt az utat „választja", mely benne megvalósul. Ide vonatkozóan az előbbi példákkal kapcsolatos változásmagyarázatokban tettem ugyan egy-két részletmegjegyzést, de ezek a probléma általános közelítésére nyilvánvalóan nem elegendők.

Eleve is világos két dolog. 1. Hogy adott nyelvi rendszer adott helyén (helyein) a változás során milyen előzményt milyen következmény halad, haladhat túl, hogy a régi jelenséget mely új váltja, illetőleg válthatja föl, azt nem a véletlen játéka vezérli, ott a változás nem lehet akármilyen természetű vagy éppen korlátlan számú, hanem meghatározott adottságok, kötöttségek irányítják, sőt korlátozzák. 2. A változások lehetőségei ennek ellenére sem egyneműek, nem csupán egyféleképpen mehetnek végbe, hiszen a nyelv ugyanazon adottságok, körülmények közepette, ugyanazon indítékokból fakadóan, ugyanazon kommunikációs cél elérése érdekében többféleképpen, többféle eszközanyag vagy szerkesztési séma felhasználásával produkálhat változást: egy nyelvi jel például a változás folyamán több más nyelvi jelnek is átadhatja helyét, vagy kiegészülhet azzal, egy szerkesztésmódot több más is felválthat vagy kiegészíthet stb.

A változásnak tehát vannak l e h e t ő s é g e i, melyek köre viszonylag meghatározott, többé-kevésbé zárt. E lehetőségeket változási p o t e n c i a l i t á s n a k vagy p o s s z i b i l i t á s n a k nevezhetjük.

Az egyes nyelvi elemek változási lehetőségeinek tartalma és skálája függvényszerű: attól függ, hogy milyen rendszersajátosságok, kapcsolatok, viszonyhálózatok állanak fönn azokban a szférákban, amelyekben a kérdéses elemek változásai gyökereznek. E viszonyok általában egyszerűbbek a nyelvi jelenségek azon régióiban, ahol a változások fészke „magasabban", például csupán a nyelvi rendszeren belül, különösen annak erősen, zártan strukturált részlegeiben helyezkedik el; itt a változás-lehetőségek száma, jellege természetesen kevésbé variált. Egyszerű példáját adják ennek a hangváltozások

(fonémaváltozások): a hangrendszer valamelyik eleme rendszerint csak azokkal az elemekkel állhat változási viszonyban, amelyekkel a hangrendszer keretében is szoros (rokonsági) kapcsolatban van, amelyek a hangrendszerben szorosan „mellette" állanak. Így egy *ű* elem a nyelvi fejlődés általános, tehát különleges tényezőktől nem befolyásolt menetében válhat *v*-vé, *b*-vé, *m*-mé, *u*-vá, *ü*-vé stb.; de nem válhat — mondjuk — *ty*-vé vagy éppen *á*-vá. — Bonyolultabb viszont a helyzet a nyelvi jelenségek azon régióiban, ahol a változások fészke „mélyebben" ül, például lemegy a nyelven kívüli valóság szintjéig. Itt a változási lehetőségek a valóságviszonyok, a gondolkodási kapcsolódások és a nyelvrendszerbeli adottságok (szemantikai kapcsolatok, szintagmatikus környezet) bonyolult szövedékéből állnak elő, s természetesen szélesebb variációs skálán jelentkeznek. Ide kapcsolódnak például a szókincs változásai, bennük a szavak jelentésváltozásai is: egy szó meglevő jelentéseihez jelentéskörének továbbfejlődése során általában, tehát különleges körülményeket kivéve csak olyan jelentések csatlakozhatnak, amelyek a nyelven kívüli valóság, a gondolkodás és a nyelv síkján valamilyen rendszerbeli viszonyban állanak a meglevő, régi jelentéssel vagy jelentésekkel. Egy 'család' alapjelentésű szónak például kifejlődhet 'a családbeli gyermekek összessége', 'gyermek', 'ház körüli szolganép', 'szolga', 'nagycsalád', 'nemzetség', 'rokonság', 'a család vagy nagycsalád férfitagjai', 'a család vagy nagycsalád nőtagjai', 'az ősök', 'a leszármazottak', 'faluközösség', 'település', 'csapat, sokaság', 'hadsereg', 'háború', 'növények, állatok csoportja' stb., stb. jelentése; de nem fejlődhet ki — hogy akárcsak főnévi vonalon is abszurd példákat említsek — 'patak', 'ezüst', 'betegség', 'nevetés' stb. stb. jelentése. Bármennyire is kiszélesül itt már a változási lehetőségek skálája, ez még mindig viszonylag zárt és meghatározott; mindenesetre a posszibilitások köre összehasonlíthatatlanul kisebb, mint az imposszibilitásoké.

A változási lehetőségekkel szemben, illetőleg azok mellett nyilvánvalóan meg kell különböztetnünk a nyelvi változás egy másik fogalmát: a ténylegesen végbement, megvalósult változást; ezt változási r e a l i z á c i ó n a k vagy a k t u a l i z á c i ó n a k lehet nevezni. A változási realizáció sajátos viszonyban áll a változási potencialitással. E g y nyelvi rendszeren belül a realizáció általában sokkalta szűkebb körű a potencialitásnál, mivel itt — ahogyan jól ismeretes — a változási lehetőségek többé-kevésbé széles skálájából jóval kevesebb, gyakran éppen csak egyetlenegy fejlődmény valósul meg, nem kis mértékben az információ ökonomikus szempontjai, illetőleg e szempontoknak a nyelvi változást irányító volta miatt is. Sok-sok különböző nyelvi rendszer viszonylatában azonban — amennyiben a változási kategóriák nagyjából-egészében fedik egymást — a fejlődési realizációk száma közeledik a potencialitásokéhoz, azon egyszerű és szintén jól ismert oknál fogva, hogy a különböző nyelvi rendszerek egymásnak megfelelő fejlődéseiben nem mindig ugyanazok a potencialitások realizálódnak (bár persze gyakran ugyanazok is). Ezáltal a változási potencialitások köre a sok nyelvi rendszer (különböző nyelvek és belső nyelvi típusok) viszonylatában ténylegesen bekövetkezett, konkrét nyelvi fejlődéssel igazolható azonos típusú változásokkal mintegy kitöltődik, reális tartalmat nyer. Az előbbi példánál maradva az eredetileg 'család' jelentésű szavak jelentésfejlődésének a potencialitásai esetleg már egyazon nyelvrendszer több azonos alapjelentésű szavában az azonos realizációk eléggé nagy számával nyernek igazolást (pl. m. *család* ~ *cseléd*, *had* stb.), több nyelvi rendszer együttesében pedig a realizációk köre még jóval

közelebb kerül a potencialitások köréhez (pl. akárcsak az említett magyar szavak szláv nyelvi előzményeinek, illetőleg rokon nyelvi megfelelőinek jelentésfejlődési realizációi folytán).

A változási potencialitásnak és realizációnak már az egymással való mélyebb összefüggéseibe tartozik, hogy a különböző nyelvrendszerekben azonos jelleggel érvényesülő változási realizációk mennyiségi viszonya, arányai a változási potencialitások erősségi fokára, illetőleg az ebben megnyilvánuló rendszerviszonyok minőségére: szorosabb vagy lazább voltára is rávilágíthatnak. E ponton már a változás-tipológiához, illetőleg a változási univerzálék kérdéséhez kerülünk viszonylag közel.

A változási potencialitás és realizáció problémakörének a nyelvtörténeti módszertanban nagy fontossága van. A nyelvtörténész egy konkrét nyelvi rendszer hajdani állapotát és változását vizsgálva igen gyakran kerül szembe a kérdéses rendszer kikövetkeztetett, konkrét realizációban nem tettenérthető nyelvi jelenségeivel; például nem ismeri egy változássor előzményeit; bizonytalan abban, hogy két nyelvi elem összefüggésben, változási kapcsolatban van-e egymással; nincsenek konkrét tényei, adatai egy-egy alaki vagy jelentésbeli fejlődés bizonyítására; stb. Ilyenkor a keresett realizációk igazolásához vagy legalábbis valószínűsítéséhez csak a változási potencialitások módszeres számításba vételén és mérlegelésén keresztül vezet az út, s az útkeresést más nyelvi rendszerek azonos típusú realizációi segítik. Hogy az etimológia területéről vegyek példát: a magyar *világ* és *virág* szavak közti származásbeli — és egyúttal nyelvfejlődési — kapcsolat bizonyítása nagy mértékben attól függ, van-e egy 'világosság' → 'virág' jelentésfejlődésnek potencialitása (a valóság, a gondolkodás és a nyelvi rendszer viszonyaiban gyökerező kapcsolata), s ezt más nyelvi rendszerek efféle realizációi mennyire viszik a tényleges nyelvi fejlődés talajára. (*Világ* és *virág* szavunk származásbeli összefüggését másutt részletesen bizonyítottam.)

5. A nyelvi változások lefolyásának, benne a változási realizáció jellegének egyik döntő tényezője a nyelvi elemeknek, illetőleg a nyelvi elemek osztályainak egymáshoz viszonyított belső tulajdonságaiban rejlik. Ezeket a tulajdonságokat természetesen elsősorban szintén a nyelvi elemek, elemtípusok helyzete, viszonyai határozzák meg azokon a szinteken, ahol a nyelvi változások indítékai is gyökereznek: a nyelvi rendszerben, a gondolkodásban, valamint a nyelven kívüli valóságban. Belejátszanak azonban a használati körrel, viszonyokkal kapcsolatos nyelvszociológiai tényezők is.

E tulajdonságok azt eredményezik, hogy a nyelvrendszer elemei, elemtípusai a változások szemszögéből nézve lehetnek e r ő s e k vagy g y ö n g é k, illetőleg a viszonyítás oldaláról közelítve e r ő s e b b e k vagy g y ö n g é b b e k. Szeretném hangsúlyozni, hogy e minősítések nemcsak azt jelentik, amit legtöbbször érteni szoktak rajta: tudniillik, hogy a nyelvben vannak a változásokra jobban és kevésbé hajlamos kategóriák. Kifejeznek mást is: azt, hogy az erősebb elemeknek a nyelvi rendszerben, illetőleg beszédbeli aktualizációjában változást előidéző szerepük is van, s ennek kihatásai a gyengébbeken jelentkeznek. A változásbefolyásolás és a változásérzékenység minősége tehát szoros összefüggésben van egymással.

A nyelvi változás viszonylatában erősebbnek vagy gyöngébbnek minősíthető elemek problematikája ilyenformán messze túlmutat az olyan régóta ismert és hangoztatott tételeken, hogy — mondjuk — a szókincs elemei ál-

talában változásérzékenyebbek, mint a grammatikai szerkesztés sémái; hogy a szókincsen belül is a fontos fogalmak kifejezői ellenállóbbak a változásokra, mint a kevésbé fontosaké. A nyelvi változások szempontjából természetesen ez a kérdéskör is figyelemreméltó, s a nyelvi elemek változásérzékenysége még igen sok más vonatkozásban volna érdemes a vizsgálatra. Csak néhány különböző típusú példát említve: elvileg alig lehet kétséges, hogy az akusztikailag (a hangzósság, a nyomaték stb. szempontjából) erősebb hangok jobban ellenállnak a változásoknak, mint az akusztikailag gyöngébbek; hogy a funkcióban gazdagabb morfológiai elemek alakilag nehezebben változnak, mint a funkcióban szegényebbek; hogy a pre- és szuffixumok ellenálló képessége eléggé csekély; hogy a szociális elterjedtség mind a nyelv anyagkészletében, mind szerkesztési sémáiban meglehetősen erős védelmet nyújt a változásokkal szemben; hogy a nyelvi sztenderd körében normalizálódott, kodifikálódott nyelvelemek jobban biztosítottak a változások ellen, mint a sztenderden kívüliek; stb., stb. A változásérzékenységnek ezeket az általános kérdéseit azonban nagy nyelvi anyagon, mélyreható elemzéssel kellene vizsgálni ahhoz, hogy arányait, jellegzetességeit pontosabban láthassuk.

A nyelvi változások szempontjából még fontosabb kérdéskörnek látszik az, hogy a beszédben korrelatív viszonyba került nyelvelemek változásaiban miként játszik közre az elemek erősebb vagy gyengébb volta. Itt ugyanis már nemcsak önmagában tekintett változásérzékenységről van szó, hanem a nyelvi elemek változást indukáló és változást elszenvedő szerepének összefüggéseiről s a változási realizáció törvényszerűségeiről. Az egymással korrelatív viszonyba került nyelvelemek ugyanis h a t n a k e g y m á s r a, s e hatásnak — más, részben már érintett tényezők közrejátszása folytán is — nyelvi változás lehet az eredménye. Az egymásrahatás a változási folyamatban az egymással viszonyba került elemeknek bizonyos értelemben vett harcát, konfrontációját eredményezi, s ennek a harcnak a kimenetelét, egyben a változási realizáció jellegét, minőségét az érintett elemek „erőviszonya" nagy mértékben befolyásolja. E vonatkozásban úgy tűnik, hogy a harc annál biztosabban megindul, illetőleg annál biztosabban eredményez változást, minél nagyobb a viszonyban álló elemek erőkülönbsége: annál nagyobb esély van ugyanis arra, hogy az erősebb elem legyőzi a gyengét s abban változást indukál.

Egyes vonatkozásaiban régóta ismert dolog, de a maga teljességében való felismerése mégis eléggé nehezen megy, hogy adott helyzetben meginduló hangváltozások irányát, jellegét maga a hangkörnyezet határozza meg, pontosabban az, hogy a kérdéses hang a beszédbeli hangsorban milyen más hangelemekkel kerül korrelatív viszonyba: milyen hangok állanak mellette, környezetében, vele azonos struktúrájú szóelem hangtestében stb. E korrelatív viszonynak pedig az a változási vetülete, hogy az akusztikailag, helyzetileg erősebb hangelem (esetleg több is) változást indukál a gyöngébben (esetleg többen is egyszerre), sőt e változást mintegy a maga jellege alapján formálja: magához hasonítja, magától elhasonítja, részben vagy egészben magába olvasztja stb.

Bár az ilyen típusú fejlődések a magyar hangtörténetben — sajnos — nincsenek eléggé fölmérve és rendszerré formálva, s például még az ilyen viszonylatban a magyarban is erősen meghatározó jellegű hangsúlyos és hangsúlytalan helyzet változáskülönbségeit és változástörvényeit sem igen szokás tekintetbe venni, az előbbi tétel alapvető helyességét könnyű volna a példák sokaságával alátámasztani. Most azonban csak egyre utalok. Egyáltalán nem

véletlen, hanem a jelzett összefüggésekből folyik, hogy a magyar hangrendszernek — hogy ezt a kifejezést használjam — „legbékétlenebb" eleme az akusztilagilag is legerősebb *á:* ahol megjelenik, igen sok változást indukál, gyakran ellentétes irányúakat is, a hangsorok harmóniáját és diszharmóniáját egyaránt megbontva, illetőleg elősegítve. (Csak éppen megjegyzem, hogy ez a harmónia—diszharmónia-teremtés is külön mérlegelést kívánna, részben a nyelv esztétikai funkcióival való összekapcsolással is.) Az *á* okozza például a legtöbb előre és hátra ható hasonítást (illetőleg hasonló minőségben megőrzést), a legtöbb előre és hátra ható elhasonítást (vagy ilyennek megőrzését), mássalhangzók hozzá kapcsolódó változásait stb.; gondoljunk csak az efféle, elsősorban nyelvjárásainkban elterjedt, de részben a környelvben is behatolt jelenségekre: *kápál, këját, vosárnap, váras, lábom, álat, csináni* 'csinálni', *má* 'már' stb. Az említett esetek kritikus pozícióiban levő hangelemek között egynek sem önmagában való a viselkedése (változása, megőrződése), hanem egy másik — erősebb — hangelemtől f ü g g ő. — Ide kapcsolódóan csupán két megjegyzés erejéig utalnék még általánosságban a következőkre. 1. Teljesen helytelennek tartom a hangváltozások szokásos: független és függő változásokra való felbontását; „független" hangváltozás tudniillik nincs. 2. Az úgynevezett szórványos és általános (tendenciaszerű) változások között is véleményem szerint nem keletkezésbeli, minőségi, hanem csupán elterjedésbeli, mennyiségi különbség áll fönt.

A korrelatív viszonyba került nyelvelemek változásaiban az erős győzelme a gyönge fölött természetesen nemcsak a hangrendszerrel kapcsolatban mérhető föl. Ennek igazolására még csupán egy, grammatikai szerkezeti példát említek. Amíg a régi *ház belől* típusú jelöletlen határozós (jelöletlen birtokos) szerkezetből a mai *házból* típusú ragos határozó lett, a fejlődés minden mozzanatát az erősebb (valóságvonatkozásában, jelentéstartalmában, szintaktikai helyzetében stb. erősebb) főnévi elemnek a gyöngébb határozószói elem fölötti győzelme jellemzi és egyúttal határozza meg, a következőképpen: A jelöletlen határozós (birtokos jelzős) szerkezetből névutós szerkezet lett, melyben a *ház* mellett a *belől* alárendeltségi szerepbe került. A *belől* vesztette el hangsúlyát, majd ennek révén kapcsolódott, egybeforradt a *ház*-zal. A *belől*-ben következett be erős alaki redukció, amely egyszótagúságba torkollott. A *belől*-ben ment végbe hangrendi változás, mégpedig a *ház* hangrendjéhez való igazodással. Az eredetileg szintagmatikus kapcsolat gyöngébb tagja tehát n e m ö n m a g á b a n változott, hanem az erősebb tag hatása alatt, s a változás realizációjának jellegét is amaz irányította.

6. Az a néhány kérdés, amelyet előadásom második felében a nyelvi változások általános problematikájának keretéből kiragadtam, magától értetődőleg csak egy-egy részlete, még együttesében is inkább csak töredéke a történeti nyelvészetet foglalkoztató, illetőleg foglalkoztatható általános tematikának. Remélem, más alkalommal lesz még módom rá, hogy más ide vágó problémákat is érinthessek. A dolog természetéből adódik azonban, hogy e nagyon tág és szövevényes témakör teljességének a felöleléséhez, még kevésbé részleteinek alapos és meggyőző kimunkálásához távolról sem elegendő a bármerről jövő egyedi és szükségszerűen egyoldalú vélemény, amilyen itt most részemről is elhangzott. S bár a korreferátorok is bizonyosan több új részlettel bővítik és mélyítik a témát, kereteinek teljes kitöltése még nyilvánvalóan sokak erőfeszítését igényli.

A tőlem kiragadott részleteket sem lehetett itt bővebb taglalással elemezni, több oldalról és több példával megvilágítani, nem is szólva arról, hogy előadott véleményemet magam sem tekintem sem lezártnak, még kevésbé mindenben okvetlenül érvényesnek. Mondanivalóm azonban talán megfelelt annak, aminek szántam: a történeti nyelvészet általános kérdései iránti figyelemfelkeltésnek és ezen belül egy-egy vonatkozásban akár egyetértést, akár ellentmondást keltő problémafölvetésnek.

Hozzászólások Benkő Loránd előadásához

HADROVICS LÁSZLÓ:

Azt mindenki elismeri, hogy a történeti szempont érvényesítése a nyelvvizsgálatban a 19. századnak felmérhetetlen értékű vívmánya volt. Ez szabadította meg a nyelvvel való foglalkozást az önkényes spekulációktól és alapozta meg a nyelvi tények okozati összefüggéseinek vizsgálatát. A történeti szempont természetesen nem az egyedüli helyes vizsgálati elve a nyelvtudománynak, de mindenütt nélkülözhetetlen, ahol valamit nem pusztán leírni, hanem szerves összefüggéseiben érteni is akarunk.

Miért van mégis, hogy az utóbbi jó néhány évtizedben a történeti nyelvvizsgálat erősen háttérbe szorult, és ma szinte védekező pozícióból kell jogai elismertetéséért harcolni. Ennek oka az, hogy idegen diszciplinákban, főleg a logikában kialakított gondolatmeneteket és operációkat minden aggály nélkül átvittek a nyelvvel való foglalkozásba. Az egész úgynevezett „modern" nyelvészet lényegét röviden úgy lehetne összefoglalni, hogy a logikai szemlélet eluralkodása kiszorította a nyelvnek mint funkcionáló és funkcionálásában állandóan változó eszköznek vizsgálatát, és helyette a nyelvészek egy része a nyelvi eszközökkel különböző logikai operációkat hajt végre, amelyekben a nyelv lényegétől teljesen idegen játékszabályok érvényesülnek. A jelen hozzászólás keretei nem engedik, de remélem hamarosan más helyen alkalmat találok arra, hogy bemutassam, miként indították el egy jó évszázaddal ezelőtt a logikában a ma oly divatos mondattani mélystruktúra gondolatát, hogyan és milyen célokra fejlesztették ott tovább, és hogyan emelték át később a nyelvtudományba, s mikor ez történt, hogyan hódítottak tért logikai szempontok a hangtan és alaktan területén is. Ennek a lényegében nyelvszerűtlen nyelvészetnek legfőbb fogyatékossága éppen abban mutatkozott meg, és mutatkozik meg ma is, hogy a nyelv mint rapszodikus történeti produktum és kiszámíthatatlan módon fejlődő eszköz, ezeket az operációkat lépten-nyomon zavarta és zavarja. Az igazi magyarázat helyett tehát vagy meg kell elégedni azzal az általános megnyugtatással, hogy az egyes nyelvek tényei csak a felületi struktúra jelenségei, s a mélystruktúrában ugyis minden megtalálja a magyarázatát, vagy az előre megkonstruált modellekhez elég csak szemelvényes nyelvi anyagot keresni, s ami nem illik bele a képbe, azt el lehet hallgatni. A szélsőséges irányzatok pedig a nyelvi tényeken egyszerűen erőszakot tesznek, és a prekoncipiált elvek érdekében egy erőltetett, természetellenes, senki által sem beszélt nyelvet konstruálnak. Dícséretére legyen mondva a logikusoknak, hogy ezért nem ők a felelősek. A logikusok mindig szinte kínosan ügyeltek arra és állandóan hangoztatják, hogy a logika számára kimunkált gondolatmeneteket össze ne tévesszük a nyelvi kifejezésformákkal; hangsúlyozzák, hogy a két vizsgálati módszer teljesen független egymástól. A nyelvészek egy része azonban az ilyen

intelmeken túltette magát, illetőleg másod—harmad kézből szerzett értesüléseken elindulva már egyszerűen nem is tudta, hogy milyen elvekkel operál.

Azokban a nyelvészeti eljárásokban tehát, amelyeknek célja nem a minél teljesebb és minél szervesebb nyelvleírás, hanem vagy a nyelvi tények visszavezetése egy logikai fikcióra, a mélystruktúrára, vagy nyelvi eszközök felhasználása logikai mutatványokra, a történeti szemléletnek semmi helye. A kérdés csak az, vajjon egy tudományágban, amely történeti produktummal foglalkozik, bármiféle új szemlélet nélkülözhetővé teszi-e a történeti szempontot. Jellemző az, hogy ezt a kérdést ilyen élesen ma csak a nyelvtudományban lehet feltenni. Mert más társadalomtudományi ágakban ez fel sem merül. Attól, hogy kialakult a szocialista társadalmi és gazdasági rendszer, még senkinek sem jutott eszébe, hogy a társadalomtörténetet vagy gazdaságtörténetet ki lehetne iktatni a tudományok köréből. Attól, hogy kialakult és kodifikáltatott szocialista jogrendszerünk, senki sem gondolt komolyan arra, hogy be kellene szüntetni a jogtörténet művelését. Még olyan tudományokban is, mint pl. a matematika, ahol az összefüggések öröktől fogva meg vannak határozva, csak az a kérdés, hogy az ember milyen sorrendben és milyen csoportosításban ismeri fel őket, de ha egyszer egy igazi felismerés megszületett, akkor az örök érvényű marad, mondom, még ilyen tudományágakban is az igazi tudást az adja, ha a felismeréseknek történetével is megismerkedünk. A humán diszciplinákban, ahol a vizsgálat tárgya napról-napra változik, folyamatos fejlődésben van, ahol, mint a nyelvben is, több évezredet látott és tegnap termett elemek egymás mellett élnek és látják el funkciójukat, legelemibb tudományos kötelességünk ezeket történetileg megmagyarázni.

A történeti nyelvtudomány mai látszólagos válsága tehát lényegében nem más, mint a nyelvtől idegen szemléleti mód divattá válása. Ennek pedig türelemmel ki kell várnunk a kifutási idejét. A nyelv történeti szemlélete önmagától visszanyeri jogosultságát, mihelyt valaki rájön arra, hogy a nyelvtudomány célja mégis csak a nyelv természetes életének, kulturális funkciójának megértése. A megértésre, az oksági viszonyok feltárására való törekvés pedig a nyelvészt lépten-nyomon olyan kérdések elé állítja, amelyekre semmiféle prekoncipiált struktúrákkal, dedukciós mutatványokkal nem tud választ adni.

Hadd ragadjak ki a különböző nyelvészeti ágakból, ideértve a helyesírást is, néhány igen egyszerű, szinte triviális példát. Csak a kérdést teszem fel, a választ mindnyájan tudjuk. Miért van pl., hogy a mai magyar helyesírásban egyes mássalhangzók jelölése egészen következetlen? Az *s* és *š*, az *z* és *ž*, a *c* és *č* hangok jelölése *sz*~*s*, *z*~*zs*, *c*~*cs*. Miért nem lehet ezen egy ésszerű reformmal segíteni, pl.: *s*~*sh*, *z*~*zh*, *c*~*ch*? Miért van annyi ingadozás az összetett szavak összeírása vagy különírása kérdésében? Miért van az, hogy múlt századi költőink időmértékes verseiben az *aki* első szótagja hosszúnak számít, a mai verselésben meg rövidnek. Miért szereti Krúdy oly gyakran a *ser* alakot használni, mikor az ő korában már *sör* volt az általános? Mitől van ma a sok ingadozás az ikes igék ragozásában? Miért nem lehet ezt a bizonytalanságot egyszerű szabályalkotással megszüntetni? Miért van az, hogy Jókainál (Az élet komédiásai 331) egy hercegasszony még hízelkedve ezt mondhatja a lányának: *te szép aranyfácán?* Ma már ez képtelenség volna, különösen mióta a Szabó-családban a részeges Vágner egy időben így szólítgatta az élettársát. S ha már a szókincsnél tartunk, miért van az, hogy az idegen *muzsika* és *nóta* szavak sokkal meghittebb, közvetlenebb hangulatúak, mint magyar megfelelőik a *zene* és a *dal*. Miért van, hogy a *túlkapás* főnév mellől hiányzik a *túlkap* ige, amiből származ-

nia kellene? Miért van, hogy néha alanyi igeragozást használunk olyankor is, amikor a mondat tárgya nagyon is meg van határozva, pl.: *hová tetted a könyvet, amit az előbb olvastál?* Miért van az, hogy ilyen szólásaink, mint *kereket oldott, sarkon fordult, faképnél hagyta* múlt századi íróinknál még ilyen formában szerepelnek: *megoldotta a kereket, megfordult a sarkán, otthagyta a faképnél.* A kérdéseket bőven lehetne szaporítani, de fölösleges. Az ilyen egyszerű kis példák mögött igen komoly nyelvészeti problémák rejlenek. Szememre vethetné azonban valaki, hogy összekeverem a leíró és a történeti szempontot. Én ezt nagyon jól meg tudom különböztetni, de arról sem én nem tehetek, és egyetlen nyelvész sem tehet, hogy a múlt átnyúlik a jelenbe, és a jelenben már munkál a jövő. Avulóban levő formák észrevétlenül funkciót váltanak, és alakulóban levő új formák máról holnapra polgárjogot nyernek, s a nyelvben ezáltal szinte annyi lesz a szabálytalanság, mint a szabályosság. Aki a nyelvnek ezt a szüntelen mozgását nem akarja megérteni, és a nyelvi tények funkcionális vizsgálatát logikai levezetésekkel akarja pótolni, az a saját nyelvszemléletét mérhetetlenül elszegényíti, és kénytelen néhány mesterséges példát évtizedeken át ismételgetni.

A leíró nyelvvizsgálat természetesen igen fontos ága a nyelvtudománynak, gyakorlati célokra pedig, mint pl. az anyanyelvi kultúra emelése, idegen nyelv elsajátítása és egyáltalán az alkalmazott nyelvészet minden területén első sorban minél részletesebb szinkrón leírásra van szükség, de teljesen hibás volna valamilyen dogmatikus értelmezéssel a történeti magyarázatokat a leíró nyelvtanból vagy szókincstanból kitiltani. Mint minden történeti produktumnál, úgy a nyelvnél is az igazi megértéshez mégis csak a történeti szemlélet vezet.

HERMAN JÓZSEF:

Engedjék meg, hogy bevezetésképpen mindjárt eltérjek a tárgytól, s a napirenden levő témakör helyett néhány szót szenteljek magának ennek a hozzászólásnak. Igazság szerint — még ha az ember filológiai természetű skrupulusaira hallgatna — ezt a hozzászólást ugyanis nem volna szabad megtartani, felolvastatni: BENKŐ LORÁND előadásának csupán jó néhány hete készült, s azóta talán már módosított előzetes vázlatát ismerem, az előadás szövegét azonban nem olvastam, s persze nem is hallhattam. Így azután fennáll az a veszély, hogy olyasmit mondok, ami BENKŐ mondanivalójához nem kapcsolódik vagy pedig — ellenkezőleg — ami puszta ismétlés, mert BENKŐ, vagy a vita egy-másik résztvevője már világosabban, jobban kifejtette; s mindkét esetben joggal s egyaránt érhet a felesleges szócséplés vádja. Ha ezeknek a veszélyeknek a tudatában a hozzászólás megírását, hazajuttatását mégis vállaltam, annak két oka van: az egyik az, hogy csak így fejezhettem ki hálámat a Nyelvtudományi Intézet vezetőségének, amely — BENKŐ LORÁND baráti egyetértésével — engem erre a hozzászólásra felkért, s ezzel is tanúsította, hogy életemnek e világjáró, diplomáciai—kultúrpolitikai epizódja közben is a magyar nyelvésztársadalom aktív tagjának tekint. A másik ok pedig az, hogy az Intézet jubileuma számomra személyes ünnep is — nem csupán azért, mert az Intézet alapításától kezdve rövid pár évig én is az Intézet tagja voltam, hanem azért is, mert számomra a tényleges tudományos kutatómunka lehetősége annak idején az Intézetbe való bekerüléssel nyílott meg. S ezen mit sem

változtat az a nyelvészkörökben közismert, bár ma már (gondolom) inkább derűt, mint elszörnyedést kiváltó tény, hogy a nyelvtudományba való hajdankori belépésem olyan volt, mint elefánté a porcelán boltba; a hasonlat persze annyiban félrevezető, hogy az elefánt jóval nagyobb súlyú s tekintélyesebb állat, mint én voltam huszonnégy éves koromban, s így érthető, hogy az összeütközést az elefánt ezen alkalommal jobban megsínylette, mint a porcelánok.

De most már ideje a tárgyra térni.

BENKŐ előadásának előzetes vázlata arról tanúskodott, hogy az előadó, tiszteletreméltó igényességgel, a történeti nyelvtudománnyal kapcsolatos elméleti, módszertani, sőt gyakorlati—tudománypolitikai kérdések igen széles körét volta be tematikájába. Ez lehetővé teszi számomra, hogy figyelmemet egyetlen kérdéscsoportra összpontosítsam, s azt a problémát vizsgáljam mindenekelőtt, hogy beszélhetünk-e, s ha igen, milyen értelemben „Nyelvtörténet-elméletről", a nyelvfejlődés, pontosabban a nyelvi változások általános elméletéről, s amennyiben van ilyen, viszonylag autonóm ága az általános nyelvészetnek, hogyan határozható meg ennek kapcsolata az általános nyelvtudomány többi ágával, elsősorban a nyelv szerkezetét és egyben a nyelvszerkezet optimális leírását vizsgáló grammatika-elmélettel. Utalni fogok még arra, hogy ennek a kérdéscsoportnak természetszerűen vannak tudománytörténeti, tudománypolitikai vonatkozásai is.

Ma már viszonylag távolinak tűnik az a korszak — a „klasszikus" neogrammatikus kor — amikor az általános nyelvtudomány lényegileg azonos volt a nyelvi változás elméletével. Azóta — Európában főképp SAUSSURE tanításainak meggyökerezésével, majd a második világháború után különböző újabb nyelvészeti iskolák hatásának jelentkezésével — az általános nyelvtudomány fejlődésének fővonala nyelv szerkezetére, grammatikájára vonatkozó, lényegüket tekintve szinkrón szemléletű elméleti ágak kialakulása volt, olyannyira, hogy az utóbbi évtizedekben szinte feledésbe merült (legalábbis így tűnik, ha egyes közkeletű általános nyelvészeti kézikönyveket forgatunk), hogy az általános nyelvtudomány keretein belül a nyelv történeti változása is elméleti kérdésként vetődik fel. Igaz ugyan, hogy az utóbbi évtizedekben is foglalkoztak egyesek a neogrammatikus doktrína alapkérdéseivel, finomították a hangtörvények, meg az analógia fogalmát, s ezenkívül megbízható módon, de jelentősebb siker nélkül — s nemegyszer nyilvánvaló sikertelenséggel — vizsgálták a nyelvtörténet és társadalomtörténet, a nyelvtörténet és a gondolkodás története, a nyelvtörténet és a „művelődéstörténet" kapcsolatait. Ennek ellenére azt állíthatjuk — talán bizonyos elnagyoltsággal, egyszerűsítéssel, de hamisítás nélkül — hogy a nyelvi változások elmélete terén az utóbbi évtizedekben minden valóban új és valóban jelentős fejlemény abban állt, hogy az általános nyelvelmélet szinkróniára vonatkozó eredményeit, vívmányait alkalmazták, ültették át a nyelv történeti vizsgálatában. Ez a tudománytörténeti tendencia egy bizonyos fokig már a „pre-saussurianus" korban is mutatkozott a dialektologia tanulságainak történeti felhasználásával, azonban egyértelművé a húszas évek után vált: így jött létre az ún. történeti fonológia a klasszikus prágai fonológia nyelvtörténeti „átértelmezése" alapján, így születtek jelentős, ha nem is mindig eredményes kísérletek a statisztikai nyelvészet, majd az általános kommunikációcióelmélet, sőt a matematikai jellegű információelmélet és történeti statisztika nyelvtörténeti alkalmazására; ugyanez a folyamat mutatkozik meg abban az egyre nagyobb számú munkában, mely a generatív nyelvészet nyelvtörténeti alkalmazásával pró-

bálkozik; egyre gyakoribbak az olyan dolgozatok, amelyek nyelvtörténeti magyarázó elvként kívánják felhasználni az utóbbi években kialakult ún. szociolingvisztika egyes felismeréseit; s mindnyájan tudjuk, hogy a példák felsorolását folytatni lehetne.

Az, hogy a nyelvtörténet elmélete, sőt módszertana évtizedeken keresztül elsősorban a szinkróniára vonatkozó elméleti és módszertani eredmények átvétele és alkalmazása útján fejlődjék, nagyjából és egészében nyilván elkerülhetetlen volt és mindenképpen rengeteg haszonnal járt. A strukturalista szemléletű iskolák hatása lehetetlenné tette, vagy legalábbis intellektuális szempontból kompromittálta az egyes nyelvtörténeti jelenségek és folyamatok atomizáló, kicsinyesen pozitivista kezelését; a kommunikációelmélet nyelvtörténeti „átgondolása" előtérbe hozta a nyelvi kód hatásfokának, e hatásfok változásainak kérdését, új megvilágításba helyezte a tudatos nyelvművelés és nyelvalakítás problematikáját, stb.; a generatív nyelvészet szabálysorainak segítségével a különböző változási folyamatok közötti összefüggések új megvilágítása válik lehetővé; a szociolingvisztika, pszicholingvisztika eredményei pedig szerencsére lehetetlenné fogják tenni a jövőben, hogy a nyelv és társadalom, nyelv és gondolkodás közötti összefüggésekről olyan pontatlan általánosságokban értekezzünk, mint ahogyan ez eddig gyakran történt.

Felvetődik azonban a kérdés: a nyelvtörténet elméletének és módszertanának ez a tulajdonképpen alárendelt, autonómiáját vesztett, az eredmények átvételére, asszimilálására szorítkozó szerepe most már szükségszerű, állandó szerep-e, amely a nyelv és a nyelvtudomány lényegéből fakadt?

Erre, azt hiszem, nemmel lehet felelni számos okból. Ennek a „nem"-nek logikai megalapozása lehetséges, de most nagyon messze vezetne, ezért csupán két tényezőcsoportra utalok.

Az egyik teljesen tapasztalati, sőt bizonyos fokig intuitív: bármily hasznosak voltak is azok a kísérletek, amelyek során új grammatikaelméleti vívmányokat alkalmaztak a nyelv történetére, mindegyik részleges, töredékes maradt, s teljesen nyilvánvaló, hogy egyik sem adta kezünkbe a nyelvtörténet újrafogalmazásának, átértelmezésének, vagy akár csak a tradícionális nyelvtörténeti elméletek és módszerek lényeges, minőségi továbbfejlesztésének kulcsát. Nincs most idő arra, hogy az egyes kísérletek bírálatába fogjunk: ez tulajdonképpen lehangoló megállapítás valamennyire áll, még a legalaposabban kidolgozott, legnevesebb iskolákra is. A történeti fonológia még a fonémarendszer történetében is számos „fehér foltot" hagy — különösen ami a különböző részrendszerek átalakulásai közötti összefüggéseket illeti, a nyelv egyéb szerkezeti elemeire pedig módszertani elvei, úgy látszik, nehezen általánosíthatók. A generatív nyelvészet történeti alkalmazása változások — és a változások közötti összefüggések — ábrázolását elősegíti ugyan, de genuin történeti magyarázó elvként eddig még nem sikerült kidolgozni, s sok tekintetben kevésbé ökonomikus, mint a tradícionális ábrázoló—módszerek. S folytathatnók a sort. Az eddigi kísérletek viszonylagos sikertelenségének tényét persze lélektani szempontból veszélyes túlságosan hangsúlyozni: könnyen juthatnánk arra a meggyőződésre, hogy a sikertelenség egyszerűen arra mutat: lényegi újítás nem is lehetséges, nem is szükséges: a nyelvtörténet elmélete és módszertana tökéletesítésre bizonyosan szorul, de megújulásra nem. Nem ez a véleményem.

A meggondolásoknak egy másik csoportja ugyanis azt bizonyítja, hogy a szinkrónia elméletén alapuló újító kísérletek viszonylagos eredménytelensége

(és persze ugyanakkor viszonylagos eredményessége) nem annak a jele, hogy a nyelvtörténet elméletét nem szükséges vagy nem lehet alapvetően továbbfejleszteni, hanem annak, hogy a továbbfejlődésnek az általános nyelvészet keretein belül autonóm módon kell bekövetkeznie. A nyelvtörténetnek vannak ugyanis olyan alapvető specifikumai, amelyeket a szinkrónián alapuló elméletek minden hasznosságuk mellett sem vehettek tekintetbe, s amelyeknek eredményes tekintetbevétele éppen most, a történeti materializmus meghonosodása és megszilárdulása, a nyelvtudomány többi ágának hallatlan mértékű fejlődése, számos új társtudomány (szemiotika, kibernetika, szociológia, lélektan stb.) nagyerejű kibontakozása után válik lehetségessé s egyben szükségszerűvé. Csupán egy ilyen specifikumot említek, s annak két következményét:

A történeti nyelvtudomány a nyelvtudományon belül sajátos idő-dimenzióval dolgozik; a legkülönbözőbb leíró elméletek és metodikák legfeljebb a beszédaktuson belüli időt veszik tekintetbe, vagy esetleg azt a maximálisan egy emberöltönyi időt, amelyen belül a nyelvhasználók egymással kommunikáló csoportja még önmagával azonosnak tekinthető. A nyelvtörténet azonban az egyéni aktusokon és élettartamokon, az adott csoportok viszonylagos állandóságán túlmutató időtartamokat vesz számításba. Nyilvánvaló tévedés volna azt gondolni, hogy a kétfajta idő „léptéke", vagy, hogy metaforát használjunk, sűrűsége azonos: a szinkróniában vizsgált jelenségek adott kommunikációs folyamaton belüli jelenségek, még ha ezt a folyamatot időben szétnyújtva szemléljük is; a nyelvtörténetben vizsgált változások időtartama azonban olyan, hogy azt kitöltő társadalmi kommunikációs folyamat nem lehetséges (pontosabban, csak sajátos, részben szóbeli, részben írásbeli és egyirányú folyamat lehetséges, az ún. „hagyományozás"). Ennek a sajátosságnak vannak fontos elméleti és módszertani következményei:

Először: míg a szinkrónián belül vizsgált jelenségeket a kommunikáció szükségletei és körülményei magyarázzák, a diakróniában a változásokat közvetlenül nem magyarázzák a kommunikáció szükségletei és körülményei. Éppen ezért vetődik fel a nyelvtörténetben a kauzális jellegű magyarázat szükségessége, amely egyben a nyelvtörténet egyik sajátos, s eddig legkevésbé teljesített feladatát is meghatározza.

Másodszor: a szinkrón nyelvtudomány tudatos (bár részben nem tudatos szabályokon alapuló) tevékenység eredményeit vizsgálja. Azok a változási folyamatok, amelyek a nyelvtörténet tárgyai, éppen egyéneken túlmutató idő-dimenziójuknál fogva egészükben nem tudatosak és nem szándékoltak, mégha elszigetelten tudatosak és szándékoltak is lehetnek egyes mozzanataikban. A nyelvi változás éppen ezért hallatlanul bonyolult, nagyon jellegzetes össz-társadalmi folyamat, amelynek tanulmányozása valószínűleg egyéb társadalmi változási folyamatok törvényszerűségeire is fényt vethet, és így a történelmi és dialektikus materializmus elméletének gazdagítása szempontjából is ígéretes.

*

Úgy gondolom, nem itt a helye annak, hogy ezeket a fejtegetéseket folytassam. Annyit talán sikerült bebizonyítanom — ha bizonyítása egyáltalán szükséges volt — hogy a történeti nyelvtudomány elméletének — vagy, ami ugyanaz, az általános nyelvtudomány történeti komponensének — viszonylag autonóm, a nyelvtörténet sajátosságait figyelembe vevő továbbfejlesztése lehetséges, szükséges és aktuális; sikerült talán kellően kidomborítanom

azt is, hogy ennek az elméleti munkának természetesen továbbra is a nyelvtudomány egész elméletével, s többek között a modern elméletekkel összefonódva és azokkal kölcsönhatásban kell folynia; — viszont nem szükségszerű és nem is kedvező az a helyzet, amelyben a történeti nyelvtudománynak a maga modernségét és hasznosságát a szinkróniára való állandó hivatkozással kell bizonyítania. S hadd hangoztassam most már befejezésül, s immár bizonyítás nélkül azt az egyébként könnyen alátámasztható meggyőződésemet, hogy tudománytörténeti, ideológiai, tudományos helyzete következtében éppen a mi hazánk különösen kedvező helyzetben van ahhoz, hogy az általános nyelvészetnek ebben az ágában az élenjárók közé tartozzék.

PAPP LÁSZLÓ:

A magyar nyelvtudomány története nem választható el az európai nyelvtudomány történetétől. S ha volt is egy-két időpont ebben a történeti folyamatban, amikor az élen jártunk, általában együtt haladtunk, olykor pedig lemaradtunk egy-két fázissal.

BENKŐ LORÁND előadásában rámutat arra, hogy a történeti nyelvtudománynak csökkent a külső (társadalmi) és a belső (tudományos) szerepe, valamint fejlődési üteme, és felveti a kérdést, szükségszerű-e a történeti nyelvészet elszigeteltsége. — Minthogy a nyelv egyrész egy adott időpontban funkcionáló jelrendszer, másrészt bármely időpontban az addig lezajlott változási folyamatok eredménye, a nyelvtudomány két fő vizsgálati szempontja a szinkrónia és a diakrónia lehet. A kettő között — mint arra BENKŐ LORÁND is rámutat — alapjában véve nem lehet ellentét. Nagy bajt jelent, káros következményekkel járhat viszont tudományunk számára, ha bármelyiket egyedül üdvözítőnek jelentik ki. Egyrészt: „a nyelvtudománynak nincsenek ahistoricus disciplinái", másrészt: „egy jottányit sem engedünk a szinkróniából".

A nyelv egyoldalúan szinkrón szemlélete, amely alapjában véve antitézis, voltaképpen a két világháború közötti időben volt „modern". A második világháború után viszont — a negyvenes évek végétől, az ötvenes évek elejétől kezdve — az etimológiai szótárak reneszánszával és a névtudományi kutatások hihetetlen arányú fellendülésével nemcsak a történeti szemlélet erősödött meg külföldön, hanem a nyelv és a társadalom, a nyelv és a művelődés, a nyelv és az élet kapcsolatainak vizsgálata is. — Az egyébként nyilvánvaló, hogy minden egyoldalú szemlélet alapján csak egyoldalú eredmények születnek. Igaz, illetőleg bizonyos vonatkozásban igaz ismerethez eljuthatunk akár a szinkrón, akár a diakrón szemlélet alapján, és ezek vagy összemérhetők és kiegészítik egymást, vagy nem mérhetők össze és párhuzamosan futnak egymás mellett. A nyelvre vonatkozóan mindenesetre olyan ismereteket szolgáltatnak, amelyek hozzásegítenek a nyelv problémáinak megértéséhez. Veszedelmessé csak akkor válik a helyzet, ha egyik vagy másik szemlélet monopolhelyzetet követel magának.

A matematikának, közelebbről a statisztikai vizsgálatoknak a történeti nyelvtudományban is igen nagy jelentőséget tulajdonítok én magam is. De már például a nyelvi változások matematizálhatóságában nem nagyon bízom. BENKŐ LORÁND foglalkozik előadásában a nyelvi változás alapproblémáival: mi is a nyelvi változás voltaképpen? mik a változások okai, lehetőségei, belső törvényszerűségei? A nyelvi változás sok és sokféle tényezőtől függ, és mindegyik tényező más és más módon hat a változás folyamatára. Itt tehát volta-

képpen nem arról van szó, hogy felállítsunk egy egyenletet, hanem egy sokváltozós függvényt kellene találnunk, olyan sok független változóval, hogy aligha tudnánk vele operálni.

A nyelv mint egy adott időpontban funkcionáló rendszer is túlságosan bonyolult jelenség. Még bonyolultabb a története. Mint az imént mondtam, a nyelvi változások matematizálásának lehetőségében nem nagyon hiszek. A nyelvi változások törvényszerűsége fontos vitakérdés volt a 19. sz. végén. A nyelvtörténetnek nyilván megvannak a törvényszerűségei, ezek azonban aligha törvények a szó szorosabb értelmében, inkább csak tendenciák, ahogy BÁRCZI GÉZA nevezi őket a magyar nyelvészeti irodalomban.

Ahogy a nyelv mai rendszerét, e rendszer funkcionálását a nyelvhasználat alapján, ugyanúgy történetét is a múlt idők nyelvhasználata alapján kell meghatároznunk. Az ilyenféle vizsgálatok alapfeltétele természetesen nyelvemlékek megléte. Ezeket a nyelvemlékeket filológiai-nyelvészeti módszerrel kell feldolgozni. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a szinkrón szemlélet előtérbe kerülése talán nemcsak antitézis, mint előbb mondtam, hanem összefügg olyan nyelvek tanulmányozásával is, amelyeknek nincsenek nyelvemlékeik.)

Ma már a természettudósok is azon a véleményen vannak, hogy az atomnál kisebb részecskék kölcsönhatása nem vizsgálható létrejöttüktől, kialakulásuktól függetlenül. Ez pedig azt jelenti, hogy a l é t egy bizonyos szint alatt — vagy fölött — csak mint l e v é s fogható meg. A nyelvvel kapcsolatban már Engels hangsúlyozta ezt a gondolatot, és a magyar nyelvészeti irodalomban PAIS DEZSŐ utalt arra a leghatározottabban, hogy az irodalmi nyelv lényegét valójában csak akkor értjük meg, ha tisztázzuk, hogyan és miből fejlődött. Az a gondolat, hogy a létet a levésből magyarázzuk, persze nem új. A nyelvtudományban az újgrammatikusoknál volt ez uralkodó. A tisztán leíró elemzés részben ennek volt a reakciója. Valamiféle szintézisnek talán itt is eljött már az ideje.

Véleményem szerint a történeti nyelvtudomány egyik ága az összehasonlító nyelvészet is, amely a rokon nyelvek, illetőleg a genetikus rokonság történetét vizsgálja.

Itt szeretném még egészen röviden a köznyelv és a nyelvjárások problémáját is megemlíteni. Hogy egy artikulált beszédhangokból álló kifejező eszközt n y e l v nek vagy n y e l v j á r á snak nevezünk-e, nyelven kívüli tényezőktől függ, mert teljesen megbízható n y e l v i ismérve annak nincs, hogy egy nyelvcsalád önálló nyelvéről beszélhetünk-e vagy egy ugyanazon nyelvcsaládhoz tartozó nyelv nyelvjárásáról. A vonatkozó példák eléggé ismeretesek. Ebből viszont az következik, hogy az összehasonlító nyelvészet és a dialektológia alapjában véve — akár diakrón, akár szinkrón síkon — a nyelvtudománynak ugyanahhoz az ágához tartoznak.

Befejezésül legyen szabad a kontrasztív vizsgálatokra utalnom. Ezektől nemcsak teljesen gyakorlati eredményeket — a nyelvoktatással kapcsolatosan — várnak a kutatók, hanem abszolút elméletieket is. Ilyen típusú vizsgálatok alapján kellene megállapítani és meghatározni a nyelvi universalékat. Ha ilyeneket valóban meg lehet állapítani — eltekintve természetesen a semmit mondó általánosságoktól, közhelyektől — és nemcsak a nyelv működésére, hanem történetére vonatkozóan is, akkor talán módunkban lesz egyszer a nyelvet úgyis mint egy egy időben működő rendszert, úgyis mint történeti folyamatot felfogni és igazán megérteni.

*

MANHERZ KÁROLY:

A nyelvi struktúra és nyelvi változás problematikája a történeti nyelvtudomány egyik centrális kérdése. Megoldásához nagy mértékben hozzájárult, hogy az utóbbi időben a nyelvtudomány fokozottabb figyelmet szentel az ún. határtudományoknak; érthető módon, hiszen ezek segítsége teszi csak lehetővé számtalan olyan tényező megfelelő elemzését, amely a vizsgált nyelv történelmi alakulásában, strukturális változásaiban jelentős szerepet játszott vagy játszik még ma is. E tényezők között legfontosabb a szociológia, mint annak a közegnek elemző és értelmező tudománya, amely nélkül emberi nyelv nem jöhet létre, sőt még csak nem is működhet. A nyelvi változás problémájának megoldásához releváns kérdések megfogalmazása, valamint a társadalmilag kondicionált nyelvi viselkedés vizsgálata többek között a nyelvszociológia segítségével vált lehetővé. A dialektológiában ez a felismerés nem új: A. BACH, J. SCHMELLER, L. WEISGERBER, W. MITZKA és mások nyelvtörténeti ill. germanisztikai kézikönyvei egy-egy fejezetet szentelnek a nyelvjáráskutatás szociológiai aspektusának. Utóbbiak hangsúlyozták először, hogy a dialektológia részeredményei alapul szolgálnak nagyobb nyelvi rendszerek változásainak átfogó vizsgálatához. Ezen meggondolás képezi hozzászólásom alapját. BENKŐ LORÁND igen részletes, sok szempontú előadásához csupán adalék ez a dialektológia és nyelvszociológia kapcsolatához, pontosabban: a hazai német nyelvjárások két kronológiai szintjének vázlatos összehasonlítása alapján a nyelvi változás szociológiai aspektusának vizsgálatához.

A hazai idegen nyelvjárások kutatásának mind magyar, mind nemzetközi tudományos jelentőségéről PETZ GEDEON már a század elején beszámolt a Magyar Tudományos Akadémián, megadva e feladat megoldásának abban az időben korszerű programját. Az I. világháború előtt, majd nagyobb erővel a két világháború között ennek alapján számos résztanulmány látott napvilágot magyarországi német falvak nyelvéről és népi kultúrájáról. PETZ közvetlen tanítványai a pozitív, szabatos anyagfeltáráson túl megelégedtek egy-egy helyi nyelvjárásnak a zárt német nyelvterületen való besorolásával, azaz annak megállapításával, hogy egy adott falu nyelvjárása a maga összjellegében pl. hesseni, pfalzi, bajor stb., anélkül, hogy egy helyi nyelvjárás földrajzilag szűk keretén belül pontos „őshazai" elhelyezésre törekedtek volna. Más szóval, a petzi iskola tudta, hogy a dialektológia segítheti ugyan, de nem helyettesítheti a történettudományt. Így tekintve azt mondhatjuk, hogy az anyag — azaz a hazai német nyelvjárások összességének — atomizálása a petzi iskolának nem csak gyengéje, hanem erőssége is volt.

Lényegesen megváltozott a helyzet, amikor ezt az iskolát a szegedi SCHMIDT HENRIK nyelvföldrajzi irányzata váltotta fel. SCHMIDT félreértette a német nyelvföldrajz lényegét. A helyi viszonyokra alkalmazva ebben ő csak azt a szükséget vélte felfedezni, hogy az összes német nyelvszigetet fel kell térképezni, ennek eredménye azonban el kell, hogy térjen a zárt német nyelvterület mutatta összképtől, mert Magyarországon — szerinte — különféle okokból csak az izolált helyi nyelvjárások halmazáról lehet szó, amelyen belül összefüggő szigetek nyelvi azonosságai kizárólag településtörténetileg indokoltak, vagyis azzal, hogy e szigetek telepeseinek ősei az óhaza nagyjából azonos területeiről vándoroltak be Magyarországra. Ez a merev, lényegében a nyelvföldrajzi eszmével teljesen ellentétes álláspont jellemezte a magyarországi német nyelvjárások első dialektológiai összefoglalási kísérletét, amelyet

SCHMIDT HENRIK közölt 1928-ban a Bleyer által szerkesztett „Das Deutschtum in Rumpfungarn" c. gyűjteményes kötetben. A településtörténet kutatásának helyét e koncepcióban a dialektológia vette át, az atomizálás megmaradt, az elméleti következtetések zsákutcába jutottak. SCHMIDT és iskolája ott fejezte be a munkát, ahol — nyelvföldrajzi alapon — egyáltalán el kellett volna kezdenie azt. Minden további, olykor igen lényeges részeredmény ellenére is, ez a negatív vonás jellemezte SCHMIDT egész iskoláját, különösen WEIDLEIN JÁNOS kutatásait, aki két tanulmányában próbálta meg összefoglalni a magyarországi német nyelvjárások rendszerét. Tehát a SCHMIDT-féle hibás koncepció következtében, bár anyagszerűen sok-sok, ma is hasznos és feltétlenül használandó részeredményt hozott, a teória szintjén kudarcba fulladt.[1] Az ötvenes években ismét megindult hazai német nyelvjáráskutatásban ezt az adósságot már csak azért sem lehetett nem tudomásul venni, mert enélkül a teóriai előbbrejutás sem volt lehetséges. Gyűjtéseink ma már az ország minden részéből vannak, és ezek nem szorítkoznak a territoriális szempontokra, hanem kiterjednek a nyelvszociológia érdekeire is. Utóbbi vizsgálódások eredményeit szeretném a következőkben vázlatosan bemutatni: a nyugatmagyarországi német nyelvjárások két kronológiai szintjének egybevetésével.

A két metszet: a) a századforduló nyelvállapota (WEIGL, BEDI, BIRÓ stb. munkái alapján)[2]

b) a mai nyelvállapot

A kb. 80—100 év nyelvi változásainak következménye a nyelvjárási rendszeren belüli vertikális rétegeződés. A vertikális rétegeződés nagyfokú differenciálódás következménye. A differenciálódás belső okai bizonyos belső, a nyelvjárási rendszerre jellemző nyelvfejlődési tendenciák (hanghelyettesítés, diftongizálódás, véghang lekopás tendenciája, nyelvi értéktöbblet igénye stb.) hatása, külső okai: 1) a nyelvjárásterület a régebbi bécsi—pozsonyi—soproni—kőszegi városi köznyelv, részben a német irodalmi nyelv, részben a magyar irodalmi és köznyelv összjátékának hatására erősen differenciálódott;
2) a nyugatmagyarországi németség 1950 előtti osztályrétegeződése olyan árnyalt, amire más példánk a mai Magyarországon nincs. A helyi német értelmiség súlya, a német városi köznyelv állandó térhódítása és az ilyen hatások befogadására hallatlanul érzékeny nagygazdaréteg megvolta — mely utóbbi ugyanakkor erős paraszti öntudatot is kitermelt —, másrészt a magyarországi németségnél különben ritkaságszámba menő kisszakmák elterjedtsége speciális mikrokultúrát és ennek megfelelő nyelvterületet alakított ki;
3) a nyelvterület határterület, s mint ilyen 1945-ig Ausztria felé — az összefüggő német nyelvterület felé — nyitott volt.

A vertikális sztratifikáció a nyelvi rendszer különböző síkjain mutatkozik, bár a legszembetűnőbbek a hangtani jelenségek. A főhangsúlyos helyzet-

[1] Vö. C. J. HUTTERER, Geschichte der ungarndeutschen Mundartforschung. Berlin 1960. (Berichte über die Verh. der Sächs. Akademie der Wiss. zu Leipzig, Band 106, Heft 1.)

[2] Vö. BEDI R., A soproni hienc nyelvjárás hangtana. Sopron 1912; BIRÓ L., Lautlehre der heanzischen Mundart von Neckenmarkt. Leipzig 1910; H. WEIGL, Die niederösterreichische ui-Mundart. Teuth. 1 (1924/25), 149 ff.

ben álló ófn.-ób. *uo* > nyj. *ui*, valamint *ai* > nyj. *ov* diftongusok a nyugatmagyarországi német nyelvjárások elsődleges jegyei közé tartoznak (*kcui* 'tehén' ~ *Kuh*, *pruidv* 'fivér' ~ *Bruder*, *provd* 'széles' ~ *breit* stb.). A nyelvterületen belül ezeknek a diftongusoknak a változatai szociológiailag meghatározott szóródásban jelentkeznek. A diftongusok fejlődése alapján jellemezhető az egyes társadalmi rétegek nyelvjárása.

Paraszti nyelvjárás a nyugatmagyarországi falusi lakosságnak az egymás közötti nyelvi érintkezésben használatos nyelve. Ez további tagolódást mutat, attól függően, hogy a magyar nyelv milyen mértékben terjedt el. Ezek a nyelvjárások megtartják elsődleges jegyeiket. Ezt a tiszta paraszti nyelvjárást főleg az idősebb generáció beszéli. A középkorúak generációja egyre inkább a városok nyelvéhez igazodik. E generáció tagjai a paraszti munkát már csak mellékfoglalkozásként űzik, ma már legtöbbjük a nyelvterület városaiban gyári munkásként dolgozik. A városi nyelv növekvő térhódítása a nyelvi norma, nyelvi értéktöbblet igényének kérdését veti fel. A nyelvi norma kialakulásában területünkön egy ún. kettős norma játszott fontos szerepet: az egész nyelvterület nyelvfejlődésére a keleti-dunaibajor (bécsi) köznyelv volt hatással, de a nyugatmagyarországi városok körül kialakult gyűrűkben utóbbiak nyelvváltozatai érvényesültek erősebben.

Nyugat-Magyarországon a halászok, gyertyaöntők, mézesbábosok, lakatosok, nyergesek nyelve az általános nyelvfejlődés szempontjából annyiban játszik nagy szerepet, hogy ezen nyelvek beszélői saját nyelvjárásuk vagy egy regionális köznyelv hangrendszerét, nyelvtanát, szókincsét különböző területekre magukkal viszik, s ezáltal az egyes rétegek közötti nyelvi kiegyenlítődést elősegítik.[3] A nyugatmagyarországi iparosok falun élő csoportjára jellemző, hogy mesterségük elsajátítása céljából hosszabb-rövidebb időt városokban töltöttek, különösen Bécsben, majd pedig mesterségük tökéletesítése érdekében Ausztriába vagy Németországba kerültek. Visszatérve, saját falujukban telepedtek le, és ott folytatták tanult mesterségüket. Nyelvükre döntő hatással volt annak a városnak a nyelvjárása, amelyben a mesterséget megtanulták. Így ennek a csoportnak a nyelve a helyi paraszti nyelvjárás és a keleti-dunaibajor köznyelv között a közvetítő szerepét vette át. A paraszti nyelvjárások elemei ebben a rétegben megtalálhatók és még aktív szerepet játszanak. Ezek általában olyan nyelvi alakok — főleg a szókincs területén —, amelyek az adott helyi közösség alapszókincséhez tartoznak s a kommunikációban fontos szerepük van. A fenti példák alapján a következők jellemzik ezt a rétegnyelvet: ófn.—ób. *uo* megfelelője már *uv*, ez megegyezik a keleti-dunaibajor köznyelv diftongusával, de az alapszókincshez tartozó szavakban még *ui* is felbukkan. Ófn.—ób. *ai* kivétel nélkül *ov*.

Külön kérdést jelent a városok nyelvjárása. A városi lakosságon belül eredetileg három réteget különböztethetünk meg: parasztok, iparosok, értelmiségiek. Napjainkban nagy mértékű integrációs folyamat játszódik le. Az iparosítás és az állami gazdaságok megalakulása nyomán az iparosok és parasztok száma jelentősen csökken, illetve újabb rétegek alakulnak ki: az állami gazdaságok mezőgazdasági munkásai és a gyári munkások, akik azonban a paraszti életforma számos elemét még őrzik. A városban élő mezőgazdasági munkások nyelvében az *ui-* mellett *uv*-alakok kerülnek előtérbe, *ui* inkább az idősebb

[3] Vö. C. J. HUTTERER, Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum. Mitteldeutsche Studien 24. (Halle/Saale, 1963), § 8.

generáció nyelvére jellemző, de már ott is tudatos megkülönböztetéssel. A városi iparosok nyelvére ma már *uo* és *ā* (*ai* > *oo* > *ā*) használata jellemző. Utóbbiak elterjedése a bécsi köznyelv hatását tükrözi. Az iparosok nyelve volt a városi nyelvjárás meghatározója, hiszen 60—80 évvel ezelőtt ők alkották a városi lakosság 80—90%-át.

A városi értelmiség, de általában az értelmiségi réteg nyelve Nyugat-Magyarországon sajátos helyet foglal el. A paraszti nyelvjárások elsődleges és másodlagos jegyeit következetesen kerüli, és a keleti-dunaibajor köznyelv, mint nyelvi norma felé orientálódik. Hangállományában következetesen *uo*-t mond és azt a német irodalmi ill. köznyelv mintájára tovább fejleszti *ū* monoftongussá. Ezzel párhuzamosan az ófn.—ób. *ai* fejlődése *ā* > *ei*. A keleti-dunaibajor köznyelv ilyen jellegű behatolása a nyelvterület nyelvjárási egységét fokozatosan megbontja. Egész Nyugat-Magyarország német nyelvjárásainak általános nyelvfejlődési tendenciája ez. A folyamat eredményeképpen a nyelvjárások elsődleges jegyei háttérbe szorulnak, majd eltűnnek és egy nagyfokú integrációval kell számolnunk. A paraszti nyelvjárások bizonyos elemei azonban a városi értelmiség passzív szókincséhez tartoznak és stiláris funkciójuk van. (Egyes közösségek nyelvjárásaiban az *ui*-alakok a paraszti rétegben is pejoratív jelentéssel bírnak. Elbeszélésekben, anekdotákban az együgyű, buta ember jellemzésére a beszélő tudatosan a nyelvjárás elsődleges jegyeit alkalmazza. Más közösségekben a primér jegyek a közösséghez való tartozást jelzik. Elbeszélésekben különbséget tesznek ugyan *uo*/*ui* között, de azzal a megjegyzéssel, hogy „*puo* 'fiú' ~ Bube előkelőbb, mi azonban inkább *pui*-t 'ua.' mondunk, hiszen ez így hangzik a mi anyanyelvünkön." Városi emberrel való beszélgetés során már ennek a közösségnek a tagjai is az *uo*-formák használatára törekednek.)

A felsorolt nyelvi jellemzők mellett még számos hangfejlődési és alaktani sajátosságot lehetne bemutatni annak bizonyítására, hogy itt egy nyelvi rendszeren belül nagyfokú differenciálódásról és integrációról van szó.

A nyelvterületen a nyelvjárások a nyelvi normát képviselő köznyelvek javára integrálódnak. A 20-as évek végéig ez a nyelvi norma elsősorban a bécsi köznyelv volt, napjainkban egyre inkább a magyar nyelv veszi át ezt a szerepet. A két nyelv hatása különböző mértékben érezhető. A kitelepítés (egyben a nyelvi közösségek felbomlását is jelentette), a specifikus határhelyzet és a magyar nyelv mint irodalmi nyelv hatására kettős folyamat játszódik le: az idősebb generáció a regionális köznyelv felé orientálódik s így a paraszti nyelvjárás és a regionális köznyelv közötti kiegyenlítődést segíti elő, a középkorúak generációja valamint az iparosok rétege az értelmiség nyelvhasználatát tekinti nyelvi normának, elősegítve így a kiegyenlítődést a regionális köznyelv és a keleti-dunaibajor köznyelv között.

A magyar nyelv, mint irodalmi nyelv az élet minden területén és minden egyes társadalmi rétegben nagy mértékben hat. Az átfedések eredményeképpen a kétnyelvűség különböző fokozatain keresztül a nyelvjárások nagymértékű — szociológiailag meghatározott — átrétegeződés előtt állnak.

A két kronológiai szint vizsgálata azt bizonyítja, hogy a nyelvi strukturális változások diakronikus szempontból nem választhatók el az adott nyelvközösség szociális-szociológiai helyzetétől.[4] Adott nyelvi metszetre vonatko-

[4] HUTTERER M., A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvszociológia tükrében: Általános nyelvészeti tanulmányok V. 169 ff.

zóan ez azt jelenti, hogy a nyelvben meglevő ún. belső tendenciák kibontakozásához elengedhetetlen ezeknek az ún. külső körülményekkel való dialektikus egysége. Másrészt, újonnan jelentkező „külső" tényezők, azaz idegen nyelvi jelenségek is átcsaphatnak belső tendenciává, amennyiben erre az adott körülmények lehetőséget nyújtanak[5] (pl. az észak-dunántúli *i*-ző magyar nyelvjárások hatása a német nyelvjárásokban, vagy a *l* pótlónyúlásos kiesése *ol, ël* hangkapcsolatokban, ami az amúgy is meglevő német nyelvjárási *l* vokalizálódási és diftongizálódási tendenciát erősíti).[6]

*

[5] Hutterer M.: i. h. 186.
[6] Vö. Imre S., A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest 1971. 337—338.

KIEFER FERENC

Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban

1. A legutóbbi évtizedben a nyelvtudomány kérdései között mindinkább központi szerepet kaptak a jelentéstani problémák. Az amerikai nyelvészetben, ahol a jelentéstani kutatásoknak nem volt igazi hagyománya, tulajdonképpen csak a hatvanas évek közepe felé nyert polgárjogot a nyelvtudománynak ez az ága. Az európai nyelvtudományban valamelyest más volt a helyzet. Nálunk a jelentéstan mindig is megbecsült, szerves része volt a nyelvtudománynak. Ennek ellenére úgy gondoljuk, az európai nyelvtudományra is érvényes az az állítás, hogy a jelentéstani kutatások nagyobb, fontosabb szerephez jutottak benne mint korábban. Mivel magyarázható a jelentéstani kutatásoknak ez a fellendülése, szinte „divatba" jövetele? A kérdés megválaszolása nem egyszerű, hiszen ehhez a nyelvtudomány fejlődését alaposan szemügyre kellene vennünk, és fel kellene derítenünk azokat a tényezőket, melyek az utóbbi évtizedben új irányt szabtak a nyelvtudományi kutatásoknak. Erre a feladatra most nem vállalkozhatunk. Rá szeretnénk azonban mutatni két tényezőre, amelyek döntő mértékben járultak hozzá a jelentéstani kutatások fellendüléséhez.

1.1. 1963-ban jelent meg J. J. Katz és J. A. Fodor cikke,[1] melyben a szerzők a generatív nyelvelméletet szemantikai komponenssel egészítették ki. A generatív grammatika addig szinte kizárólag szintaktikai elmélet volt. Ez az elmélet olyan szabályrendszer kidolgozását tűzte ki célul, mely valamely nyelv összes lehetséges mondatait képes „generálni". „A lehetséges mondat" fogalma itt azonban kizárólag szintaktikailag lehetséges mondatot jelentett. A generatív modell így sok, szemantikailag elfogadhatatlan mondatot is generált. A Katz—Fodor-féle szemantikaelmélet részben tehát arra vállalkozott, hogy a szemantikailag helytelen mondatokat kiszűrje. Ehhez egyrészt olyan szótárra volt szüksége, amely a szintaktikai, morfológiai és fonológiai információkon túl szemantikai információkat is tartalmaz, másrészt pedig olyan szabályrendszerre, amely a szintaktikai struktúrák figyelembevételével jelentéseket képes kombinálni. Katz és Fodor helyesen állapította meg, hogy az anyanyelvi beszélő ("native speaker") nemcsak nyelvének szintaktikai tulajdonságait „ismeri", azaz nemcsak azt képes eldönteni, hogy egy morfémasor mondata-e nyelvének, hanem a mondat jelentéséről is vannak ismeretei. Így el tudja dönteni, hogy a mondatnak van-e jelentése. Ha a mondat értelmes, akkor azt is el tudja dönteni, hogy egy- vagy többjelentésű-e. Két mondat

[1] Vö. J. J. Katz—J. A. Fodor, The Structure of a Semantic Theory. Language 39 (1963): 170—210. Részletes magyar nyelvű ismertetését l. Kiefer, A Katz—Fodor-féle szemantikaelmélet, NyIOK 23 (1966): 175—188.

esetén el tudja dönteni, hogy a mondatoknak van-e közös jelentésük (szinonim mondatok-e), más szóval, hogy az egyik a másiknak parafrázisa-e. Az anyanyelvi beszélő természetesen ezenkívül még sok mást tud nyelvének mondatairól. Így például fel tudja ismerni a „A macska háziállat" mondat általános jellegét, a „Az agglegény nőtlen" mondat redundáns („analitikus") voltát valamint képes meglátni az ellentmondásokat az olyan mondatokban mint „Ez a kutya nem kutya", „Léna szép és nem szép", „Péter iszákos és antialkoholista". A KATZ—FODOR-féle szemantikaelméletnek nagyjából ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata volt a célkitűzése. Annak ellenére, hogy az elméletnek ma már szinte egyetlen megoldását sem tudjuk elfogadni, az elmélet mégis jelentős szerepet játszott a jelentéstan történetében. A KATZ és FODOR által felvetett problémák ma is problémái a jelentéselméletnek.[2]

Ez az elmélet összekapcsolta a szemantikát a szintaxissal, anélkül azonban, hogy e két komponens önállóságáról lemondott volna, és ezzel a jelentéstani kutatásoknak új aspektust adott.

Nem vitatható, hogy a generatív grammatika nyújtotta eddig a legkidolgozottabb és legteljesebb szintaxiselméletet és hogy jelenleg sincs még olyan szintaxiselmélet, amely a generatív elméletnek komoly versenytársa lehetne. Ezzel nem kívánjuk azt mondani, hogy a generatív elmélet a szintaxis minden kérdését még csak közelítőleg is teljesen meg tudta volna oldani (nem beszélve a nyelv egyéb aspektusairól). KATZ és FODOR erre az elméletre építették jelentéselméletüket, ami azért jelentős, mert ezzel a jelentéselmélet egy általános nyelvelmélet részévé vált. Ez az elmélet mondat-központú, tehát a jelentéselméletnek is a szintaktikai struktúrák figyelembevételével kell problémáit megoldania. A generatív nyelvelmélet szerint nincs „autonóm" szemantika, éppúgy ahogy nincs „autonóm" fonológia vagy „autonóm" morfológia sem. A lexikológia sem elégedhet meg a lexikai elemek elszigetelt leírásával, hanem figyelembe kell vennie e lexikai elemek lehetséges szintaktikai funkcióit és általában ezek szintaktikai viselkedését.

A generatív grammatikai kutatások fellendülése a hatvanas években — KATZ és FODOR fellépése folytán — most már szükségszerűen a jelentéselméleti kutatások megélénkülését is jelentette. A hatvanas évek vége felé a jelentés kérdése a szintaxisnál is fontosabb problémájává vált a generatív elméletnek.

A szemantikának az elméleten belül elfoglalt helyére és a jelentés szerepére vonatkozó különböző nézetek három „generatív" tábor kialakulásához vezettek. Az elsőt a KATZ—FODOR-féle elmélet képviseli. Erről az elméletről tudjuk, hogy a jelentéselméletnek kizárólag értelmező funkciót tulajdonított. Más szóval, ennek a szemantikának a feladata a szintaktikai struktúrák (szintaktikailag helyes mondatok) szemantikai értelmezése. A jelentés a generálásban nem játszik szerepet. Az értelmezés („interpretálás", innen az „interpretatív szemantika" elnevezés) eredetileg az úgynevezett szintaktikai mélystruktúrán alapult. Mint ismeretes, a generatív nyelvelmélet egy bizonyos kor-

[2] A már említetteken kívül a KATZ—FODOR-féle szemantikaelméletre vezethetők vissza a következő problémák: a mondat jelentésének meghatározása alkotórészeinek jelentése alapján, a lexémák felbontása szemantikai jegyekre, a szelekció szerepe (hogyan választjuk ki adott predikátum esetén a megfelelő főnévi csoportokat), a mondat jelentésének elhatárolása a kontextustól, a traszformációk jelentéstartása.

szakában általánosan elfogadott volt az az elképzelés, hogy a szintaxis két „komponensből" áll. Az úgynevezett „bázis-komponens" olyan struktúrákat generál, melyek még nem jól-képzett mondatai az adott nyelvnek, de minden, a szemantikai komponens szempontjából releváns információt tartalmaznak. Ezeket a struktúrákat szokták „mélystruktúráknak" nevezni. Így például a „Péter jobban sakkozik Pálnál" mondat mélystruktúrája valami ilyesféle: „Péter jobban sakkozik, mint ahogy Pál sakkozik.", a fölösleges részt aztán a transzformációs komponens transzformációs szabályai törlik.[3] Ma már nyilvánvaló azonban, hogy a mélystruktúra nem határozza meg a teljes jelentést, a jelentéshez a felszíni struktúra is hozzájáruhat. A jelentést befolyásolja a hangsúly és hanglejtés (tehát a fonológiai struktúra is), de a téma-réma struktúra vagy a vele gyakran összefüggő szórendi változások is.[4] Valójában a transzformációs szabályok többsége valamilyen módon hozzájárul a mondatok jelentéséhez.[5] Igaz, hogy a generativisták egy része ebben az esetben sokszor már jól ismert tényeket fedezett fel újból, de itt nem ez a döntő. A fontos számunkra az a körülmény, hogy ezeket a tényeket nem lehetett az eredetileg elképzelt modell alapján megmagyarázni.

Nem elegendő tehát a mélystruktúrákat szemantikailag értelmezni, a felszíni struktúrák értelmezésére is ki kell dolgozni megfelelő szabályokat.[6] Ezt az álláspontot szokás „felszíni interpretációnak" nevezni (a generatív iskola második tábora). Ennek az irányzatnak a művelői és az „interpretatív iskola" képviselői közt zajló viták egyrésze olyan kérdések körül mozog, hogy a transzformációs szabályok milyen jelentésszempontokkal gazdagítják a jelentést (befolyásolják-e például a mondatok igazságértékét vagy csak pragmatikus szempontokat vezetnek be) és hogy a jelentéselméletet („a szemantikai komponenst") hogyan kellene átalakítani ahhoz, hogy a felszíni struktúrák értelmezését is el tudja látni.

[3] Pontosabban azt kellene mondanunk, hogy a „Péter jobban sakkozik, mint ahogy Pál sakkozik" mondat struktúráját kifejező ágrajzból (melynek utolsó sorában a kérdéses mondat áll), a transzformációs szabály törlés révén állítja elő a „Péter jobban sakkozik Pálnál" mondat struktúráját. A transzformációs szabályok ugyanis sohasem mondatokon, hanem mondatstruktúrákon végzett műveletek. Jegyezzük meg, hogy „mint Pál" és „Pálnál" transzformációs szempontból szabad variánsoknak tekinthetők.

[4] Kérdés természetesen, hogy ezek a változások nem magyarázhatók-e mélyebb összefüggésekkel. Más szóval, elképzelhető, hogy a hangsúlyt és hanglejtést, valamint a szórendi változásokat részben a mélystruktúra adottságai határozzák meg.

[5] A transzformációk jelentéstartása sokrétű probléma. Először is a jelentéstartás hipotézis és nem kritérium. Ha tehát a mondatok mélystruktúráját úgy határozzuk meg, hogy a transzformációk jelentéstartók legyenek, akkor a jelentéstartás kritériummá válik és ennek következtében a transzformációk jelentéstartása nem empírikus probléma többé. Egy hipotézist a hipotézistől független érvekkel kell bizonyítani. A transzformációk jelentéstartásának hipotézise érdekes és erős feltételezés. Ezzel szemben, ha azt tételeznénk fel, hogy a transzformációk nem jelentéstartók, akkor ez a feltételezés semmit sem érne, éppúgy mint ahogy érdektelen egy olyan megállapítás, hogy a „nyelvek különbözők". Amennyiben egyes transzformációk jelentéstartók, mások nem, akkor azt kell kimutatnunk, hogy a jelentésváltozás milyen jellegű. A jelentést megváltoztató transzformációkat általánosan kell tudnunk jellemezni. Érdekes kérdés az is, hogy a transzformáció a jelentésnek mely rétegét változtatják meg. A gondolati jelentést? Vagy csak az elfeltételezéseket?

[6] Ez a felfogás tükröződik JACKENDOFF munkáiban, elsősorban 1972-ben megjelent könyvében. Vö. RAY S. JACKENDOFF, Semantic Interpretation in Generative Grammar. Studies in Linguistics. MIT Press, Cambridge, Mass.

A generatív iskola harmadik tábora megkérdőjelezi a szintaxis és szemantika szétválasztásának jogosultságát és a szemantika értelmező jellegét.[7] Szerintük a nyelvi tényeket jobban meg tudjuk magyarázni, ha először szemantikai struktúrákat generálunk és ezeket képezzük le szintaktikai struktúrákra. A nyelv alapvető struktúrái lényegében univerzális logikai struktúrák, és ezeket a logikai struktúrákat egy adott nyelv szintaktikai szabályai alakítják át a nyelv mondataivá. Fontos rámutatnunk ezzel kapcsolatban arra a körülményre, hogy itt nem egyszerűen véleménykülönbségről van szó. A viták tényeken és azok magyarázatán alapulnak. Éppen ezért az érvelések folytán sok olyan szempont merült fel, amelyre eddig nem figyelt fel a nyelvtudomány. Most már nemcsak arról volt szó, hogy ismert tényeket kell valamiképpen egy adott modell keretein belül megmagyarázni, hanem sok új tény került napvilágra, melyekről a korábbi jelentéstani kutatások nem vettek tudomást.[8]

A generatív nyelvelmélet szigorú és egzakt módszereinek köszönhető, hogy a logika művelői már nem tekintették a nyelvtudományt számukra érdektelen területnek. A logikai szemantika tulajdonképpen — a mai nyelvtudomány szempontjából — részben ugyanolyan okokból marasztalható el, mint a hagyományosabb jelentéselmélet: egyikük sem vette figyelembe a nyelv szintaktikai tulajdonságait. A generatív nyelvtan formális rendszere megközelíthetővé tette a logikus számára a szintaxist. Ehhez járul az a körülmény, hogy a nyelvi jelentés kutatása közben sok olyan kérdés merült fel, mellyel a logikai szemantika már régóta foglalkozott (kvantorok, névelők szerepe, referencia, előfeltételezések, tények, események, folyamatok megkülönböztetése és még sok egyéb). A logika sokat tanulhatott a generatív nyelvelmélettől szintaktikai vonatkozásban, ami kihatott a logikai szemantikára is: a szemantikai formák gazdagsága bonyolultabb, gazdagabb szemantikai leírást kívánt meg. A generatív grammatikusok viszont módszertani szempontból tanultak sokat a logikától. Mindezek következtében a nyelvtudomány és a logika viszonya az elmúlt évtized folyamán gyökeresen megváltozott: nyelvtudósok éppúgy beszélnek logikai kérdésekről, mint ahogy logikusok beszélnek a természetes nyelvek szemantikai aspektusairól.

Jól emlékezünk még CHOMSKYnak az ötvenes évek közepén tett nyilatkozatára, melyben leszögezi, hogy a logika tudománya semmiben sem lehet segítségére a nyelvésznek.[9] A tudományfejlődés rácáfolt erre az állításra: ma nyelvészek és logikusok közösen kutatják a nyelvi jelentés kérdéseit. (Természetesen sokszor más-más szempontból, hiszen a logika és a nyelvtudomány feladatai eltérnek egymástól, és a nyelvi jelentésnek sok, a logikai jelentésen túlmutató aspektusa is van.) Tény az, hogy a nyelvi szemantika és a logikai szemantika művelőinek szoros együttműködése szintén döntő mértékben járult hozzá a jelentéselméleti kutatások fellendüléséhez.

[7] Ennek az irányzatnak főbb képviselői J. MCCAWLEY, G. LAKOFF, R. LAKOFF, P. POSTAL, téziseiknek összefoglaló tárgyalására vonatkozóan vö. G. LAKOFF, On Generative Semantics. Semantics: An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology (D. D. STEINBERG, L. A. JAKOBOVITS, eds.). Cambridge University Press, 1971. 232—296.

[8] E tények elsősorban mondatszemantikai jellegűek. Az alábbiakban néhányat közülük részletesebben fogunk bemutatni.

[9] Emlékeztetünk itt CHOMSKY és BAR-HILLEL vitájára: N. CHOMSKY, Systems of Syntactic Analysis. Journal of Symbolic Logic 18: 242—256. 1953 és Y. BAR-HILLEL, Logical Syntax and Semantics. Language 30 (1954): 230—237.

1.2.. A jelentéselmélet gyakorlati okokból is központi problémájává vált a nyelvtudománynak. Mint ismeretes, az ötvenes évek közepétől, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban és a Szovjetunióban, a számológépet megkísérelték fordítási célokra is felhasználni. A hatvanas évek elejére azonban már nyilvánvalóvá vált, hogy a gépi fordítás nem oldható meg megfelelő jelentéselmélet nélkül. A meglevő jelentéstani módszerek nem voltak elegendőek ahhoz, hogy a számológépet arra is megtanítsuk, hogy „megértse" az elemzendő mondatokat. Problémát jelentett például az oroszból angolra fordításnál, hogy mikor kell névelőt használni az angolban és mikor nem. A névelő használatának szabályai sokszor csak nagyobb szövegösszefüggés alapján lettek volna megállapíthatók, ami emberi fordító számára általában nem jelentett különösebb problémát, de e szövegösszefüggés „beprogramozására" gondolni sem lehetett. Probléma volt a frazeológiai egységek fordítása is, mert hiszen nem lehetett minden frazeológiai egységet — mint ahogy az idiómákat szokás — teljes egészében a számológép szótári részében elhelyezni. Így például az orosz „privodyity k kriziszu"-nak az angolban "to bring about a crisis" felel meg. E két kifejezés és a következő kettő: „porozsdaty szituaciju" és 'to produce a situation" között bizonyos hasonlóság van. Mindkét esetben az alapvető szemantikai reláció valahogy a következőképpen írható körül: a cselekvés olyan módon megy végbe, hogy valami (a krízis, egy helyzet) létrejön. A létrejövést egy operátorral jelölhetjük, például „Caus"-szal, ami a latin „causa" — „ok" rövidítése. Ezzel az operátorral írható le lényegében a következő páros is: „privogyity v otcsajanyije" — „to drive to despair" („kétségbeesésbe hajtani") vagy „zapuszkaty raketu" — „to launch the rocket". A frazeológiai struktúrák leírásához a „Caus"-hoz hasonló operátorok egész sorára van szükség. Pl. a „Caus" ellentéte az „AntiCaus"=Liqu", mellyel a következő kifejezések jellemezhetők: „sztyiraty szledi" — "to wipe out traces", „prekrascsaty panyik" — "to stop the panic", „iszpravljaty osibku" — "to correct the mistake".

Operátorokra természetesen nemcsak frazeológiai egységek leírásánál van szükség. Az „Anti" operátor például valamely melléknév antinóm párját képezi: Anti (szép) = csúnya, Anti(nehéz) = könnyű, vagy például a „Gener" operátor a genus proximumot képezi: Gener(zöld) = szín, „Gener(folyadék) = anyag, Gener(másik) = mozog, stb. Valamely lexikai egység jellemzésénél mindazokat az operátorokat, az operátor alkalmazásának eredményével együtt meg kell adni, melyek az adott lexikai egységnél szóba jöhetnek. Ezenkívül a lexikai egység jellemzésének tartalmaznia kell (1) a meg nem engedett kombinációkat (a szelekciós kikötéseket a KATZ—FODOR-féle elmélet értelmében) és (2) az esetleges idioszinkratikus, a szabályostól eltérő viselkedésre vonatkozó információt.

A fent vázolt elképzelés a lényege a moszkvai szemantikusok, APRESZJAN, MELCSUK és ZSOLKOVSZKIJ lexikai modelljének.[10] A lexikai operátorok

[10] Vö. YU. D. APRESYAN, I. A. MEL'ČUK, A. K. ŽOLKOVSKY, Semantics and Lexicography: Towards a New Type of Unilingual Dictionary. Studies in Syntax and Semantics (F. KIEFER, ed.), D. Reidel, Dordrecht, 1969. 1—33; I. A. MEL'ČUK, Towards a Linguistic 'Meaning-Text' Model, és JU. D. APRESJAN, I. A. MEL'ČUK, A. K. ŽOLKOVSKIJ, Materials for an Explanatory Combinatory Dictionary of Modern Russian, mindkettő megjelent: Trends in Soviet Theoretical Linguistics, (F. KIEFER, ed.) D. Reidel, Dordrecht, 1973. 33—57 és 411—438. Vö. továbbá I. A. MELCSUK, Opit tyeorii lingvistyicseszkih modelej szmiszl — tyekszt. Nauka, Moszkva, 1974. és JU. D. APRESZJAN, Lekszicseszkaja szemantyika. Nauka, Moszkva, 1974.

rendszere csak egy része a moszkvaiak jelentéselméletének. A lexikon az operátorokon kívül egyéb, pl. szintaktikai (generatív) szabályokat is tartalmaz. Az így elképzelt lexikon részét képezi egy általános modellnek, melyet MELCSUK „jelentés—szöveg"-modellnek nevez. A modell jelentésekből indul ki — ebből a szempontból hasonlít a generatív szemantikusok elképzeléséhez (és meg kell jegyeznünk, MELCSUKék jóval a generatív szemantika keletkezése előtt építették fel rendszerüket) —, és ezeket a jelentéseket alakítja át a konkrét nyelv szövegeire. A modell a következő szintekből áll: (1) a szemantikai szintből, mely a lexikonon kívül különféle szemantikai szabályokat, többek között a topikalizáció szabályát tartalmazza, (2) a szintaktikai szintből, melyet MELCSUKék is mélystruktúrákból és felszíni struktúrákból összetettnek képzelnek el (bár náluk mindkét fogalom, de főleg a mélystruktúráé másképpen fest, mint CHOMSKYnál), (3) a morfológiai szintből, ahol a lexémákat szintén először egy absztraktabb, mélymorfológiai szinten ábrázolják, és ezeket az absztrakt formákat morfológiai szabályok segítségével alakítják át felszíni morfológiai formákká, (4) a fonológiai szintből és (5) a fonetikai és grafematikai szintből. Ebből a vázlatos és rendkívül elnagyolt összefoglalásból is kitűnhet, hogy a moszkvai szemantikusok, annak ellenére, hogy más premisszákból indultak ki, lényegében hasonló eredményre jutottak, mint amerikai kollégáik. Bár MELCSUK a szóban forgó modellt nem nevezi generatívnak, hanem inkább transzlatívnak, lényegében mégis generálásról van szó, csupán a generálás technikai megvalósítása történik másképpen. Hangsúlyoznunk kell, hogy MELCSUKék e modellel a gépi fordítás gyakorlati megvalósítását kívánták szolgálni. Ennek ellenére nem gépi vagy alkalmazott nyelvészeti munkáról van itt szó. Bár a szerzők nem használják olyan gyakran az „elmélet" szót mint a amerikai iskola képviselői, valójában azonban modelljük a mai szemantika-elméletnek fontos eredményei közé tartozik.[11]

Szót kellene itt még ejtenünk a prágaiak (SGALL, HAJIČOVÁ, PIT'HA, BENEŠOVÁ) elméletéről is,[12] amely az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején szintén inkább a gépi fordítás és a matematikai nyelvészet célkitűzéseit tartotta szem előtt, mely azonban ma már a nyelv különböző aspektusait átfogó szerves modellé (elméletté) fejlődött. A modell éppúgy több szintű mint a generatív grammatikáé vagy MELCSUKéké. CHOMSKY iskolájával az az elképzelés köti őket össze, hogy a szintaxist tartják az alapvető szintnek és a szintaxisból kiindulva haladnak felfelé a szemantikai szinten át egészen a pragmatikai szintig. A szintek közti átmenetet azonban — CHOMSKYtól eltérően — transzlációs szabályokkal képzelik el. Az eltérés a MELCSUK-féle elképzeléstől ebből a szempontból inkább csak formai mint lényegi. Ezenkívül a különbségek inkább csak hangsúlybeliek: a prágaiaknál a pragmatika kidolgozottabb, mint akár MELCSUKéknál, akár a CHOMSKY-féle iskolánál. A modell lexikon része viszont még teljesen kidolgozatlan.

Amennyiben egyáltalán lehet ma iskoláról beszélni, összefoglalásképpen azt mondhatnánk, hogy a szemantikai kutatások elsősorban három modell

[11] A moszkvai szemantikusok egyelőre csak a lexikológiai szintet dolgozták ki részletesen. Kutatásaik elméleti értékének bizonyítására részletesen kellene foglalkoznunk lexikológiai problémákkal, melyre e helyen nem tudunk vállalkozni.

[12] Vö. elsősorban, P. SGALL, E. HAJIČOVA, E. BENEŠOVA, Topic, Focus and Generative Semantics, Scriptor, Kronberg/Taunus, 1973. és Functional Generative Grammar in Prague, Hrsg. W. KLEIN und A. v. STECHOW, Scriptor, Kronberg/Taunus, 1973.

keretében folynak (1) az amerikai generatív elmélet keretében, (2) a moszkvai transzlációs (generatív) elképzelés keretében és végül (3) a prágai funkcionális generatív elmélet keretében (megjegyezzük, hogy a prágaiak is a generatív iskolához tartozónak vallják magukat). Ezek közül az amerikai „iskola" a legelterjedtebb, ugyanakkor viszont a legkevésbé egységes. A generatív jelző sokszor csak módszert vagy attitűdöt jelent, nem pedig egy bizonyos kidolgozott modell elfogadását.

A jelentéselmélet kifejezés helyett valójában mindenütt jelentéskutatásról kellene beszélnünk. A jelentésről átfogó és a mai tudományelmélet követelményei szerint is elméletnek nevezhető jelentéselmélet jelenleg még nem létezik. Szigorú értelemben véve tehát sem a CHOMSKY-iskolának, sem a moszkvai kutatóknak, sem pedig a prágai irányzatnak nincsen jelentéselmélete. Mindezek az irányzatok és még néhány más e helyen nem említett irányzat, (pl. a lengyelek, ANNA WIERZBICKA és IRENA BELLERT által képviselt irányzat vagy THEO VENNEMANN és RENATE BARTSCH modell-logikai irányzata (és még említhetnénk másokat is)[13] jelentéstudományi kérdésekkel foglalkozik, de egységes elméletet nyújtani nem tud. Éppen ezért a következőkben eltekintünk az egyes irányzatok elképzeléseinek részletes ismertetésétől, és azokkal a problémákkal foglalkozunk, melyek ma a jelentéstani kutatások középpontjában állnak.

2. A mai jelentéstudomány problémái természetszerűleg nem mind egészen újak. Foglalkozott velük a régebbi, úgynevezett strukturális szemantika is.[14] A mai jelentéstan azonban több lényeges szempontban eltér a strukturális szemantikától:

(a) A strukturális szemantika a jelentés problémáit általában a nyelv többi aspektusától (pl. a szintaxistól, fonológiától) elszigetelten vizsgálta. A mai jelentéstani kutatás ezt már nem tartja lehetségesnek.

(b) A strukturális szemantika majdnem kizárólag a szókincs vizsgálatára szorítkozott és annak is csak egy bizonyos részére. A szótári egységek leírásánál szemantikai jegyeket („komponenciális analízis")[15] szemantikai mezőket (TRIER, WEISGERBER)[16] vagy szemantikai relációkat használt (LYONS).[17] Ezeket a módszereket ugyan a mai jelentéstan is használja, de másképp (gondoljunk pl. az (a) pontban említett szempontra.). Ugyanakkor a mai jelentéstan a szókészlet nagyobb metszetét vizsgálja: fontos szerephez jutott a névelők, határozószók, kvantorok („mennyiségjelzők") és néhány, a nyelvi kommunikációban kitüntetett funkciót betöltő igeosztály vizsgálata („performatív" igék, a beszélőnek mondanivalójához való attitűdjét kifejező igék,

[13] Vö. R. BARTSCH, TH. VENNEMANN, Semantic Structures, Athenäum, Frankfurt 1972, R. BARTSCH, Adverbialsemantik, Athenäum, Frankfurt, 1972, A. WIERZBICKA, Semantic Primitives, Athenäum, 1972. I. BELLERT, On the Logico-Semantic Structure of Utterances. Osselineum, Wrocław, 1972.

[14] Ide sorolható ULLMANN, STERN, GREIMAS, de a korai LYONS is.

[15] Vö. E. H. BENDIX, Componential Analysis of General Vocabulary: The semantic Structure of a Set of Verbs in English, Hindi, and Japanese. Int. Journal of American Linguistics. Vol. 32, No. 2, 1966.

[16] Vö. J. TRIER, Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Heidelberg, 1931, L. WEISGERBER, Vom Weltbild der deutschen Sprache. Düsseldorf, 1953/54.

[17] J. LYONS, Structural Semantics. Blackwell, Oxford, 1963.

faktív igék, implikációs igék stb.)[18] Ehhez járul még, hogy a fent említett hagyományos módszerek újakkal egészültek ki, így például a lexikai egységek leírásánál ma már nem elhanyagolhatók a lexikai operátorok és az előfeltételezések.[19]

(c) A mai jelentéskutatásban a kognitív jelentés játssza a legalapvetőbb szerepet. Ez nemcsak azzal magyarázható, hogy a logikai szemantika is a kognitív jelentéssel foglalkozik, hanem sok más tényezőnek is köszönhető, így például a kognitív jelentés ragadható meg legkönnyebben formális eszközökkel, amíg például a konnotatív jelentésről vagy az érzelmi jelentésről nem lehet általános és elméletileg érdekes állításokat felállítani. Azonkívül amíg a kognitív jelentés univerzális, a konnotatív és érzelmi jelentés sok nyelven kívüli tényező (társadalmi rendszer, kultúra, stb.) függvénye és így még sokszor egy nyelvi közösségen belül sem állandó. Végül a kognitív jelentés a jelentésnek az az aspektusa, amely (részben) szintaktikai szabályokkal rendeződik nagyobb egységekké.

(d) Az utóbbi évek szemantikai kutatásának talán legjellemzőbb tulajdonsága a mondatközpontúság. A szavak jelentését is a mondat szempontjából vizsgálja. A szintaktikai struktúra és a jelentés kapcsolatának kérdése is íly módon vált a jelentéskutatás egyik központi problémájává. A mondatközpontúság mögött nyilván az a felismerés rejlik, hogy szavakkal nem mondunk semmit, a nyelvi kommunikáció egysége a mondat (speciális esetben a szó mint kommunikációs egység a mondatból származtatható bizonyos törlések elvégzésével). A mai jelentéstan legfontosabb vívmányai (ahogy ezt az alábbiakban néhány példán látni fogjuk) ennek a feltételezésnek köszönhetők.

(e) A mai jelentéstudomány metodikájában szigorúbb, mint ahogy az elméleti nyelvtudomány ma általában szigorúbb módszertani elvek szerint dolgozik, mint régebben. Ez természetesen elsősorban a mai nyelvtudománynak és különösképpen a mai jelentéstudománynak a logikával való barátkozásából adódik, de szükséges következménye a tudományfejlődésnek is. Hangsúlyozni kívánjuk azonban, hogy mindez nem jelenti és nem jelentheti azt, hogy a mai jelentéstudomány lebecsülné a múlt eredményeit. A strukturális szemantika eredményei nélkül a mai jelentéstudomány egyáltalán nem jöhetett volna létre.

A mai szemantikai irodalomban tárgyalt kérdések közül a következőkkel kívánunk foglalkozni:[20] a) az előfeltételezések leírása, b) a szemantikai jegyek megállapítása és a szemantikai jegyekkel történő jelentésleírás lehetőségei és korlátai, (c) a mondat aktuális tagolásának (téma-réma) kérdése, (d) a beszédaktus problémája („performativitás"), és (e) a mondat és a szöveg viszonyának tisztázása. Az említett problémák mindegyike ma már hatal-

[18] A performatív igékre az alábbiakban még visszatérünk. Attitüdöt fejeznek ki például a következő igék: *hisz, vél, elképzel, sajnál, fél, örül* stb. A faktív igék olyan igék, melyek *hogy*-os mellékmondata tényt fejez ki: *Tudom, hogy Péter megjött.* Preszupozíció: *Péter megjött.* Az implikációs igék implikálják és nem feltételezik a beágyazott mondat igazságát: *Péternek sikerült megoldania a feladatot.* → *Péter megoldotta a feladatot.*

[19] Lexikai operátorok az APRESZJAN—MELCSUK—ZSOLKOVSZKIJ-féle értelemben. Az előfeltételezésekről a későbbiekben lesz szó.

[20] Sok fontos kérdés kimarad a tárgyalásból. Nem lesz szó az attitüdöt kifejező igék, valamint a faktív és implikációs igék jellemzéséről. Általában figyelmen kívül fogjuk hagyni a lexikológiai kérdéseket. Nem kívánunk foglalkozni a kvantorok problémájával, sem pedig a modalitás problémájával. A dolgozatban tárgyalt kérdések, úgy gondoljuk, így is jellemző képet nyújtanak a mai jelentéskutatásról.

mas irodalommal rendelkezik éppen ezért tárgyalásuk e helyen szükségképpen elnagyolt és vázlatos lesz. A problémák vázolásánál elsősorban a nyelvész, és nem a logikus szempontjait fogjuk szem előtt tartani.[21]

2.1. Az előfeltételezések elméletéről.[22] Amikor valakivel valamiről beszélünk, különféle dolgokat tételezünk fel hallgatónkról. Feltételezhetjük például, hogy már ismeri a személyt, akiről beszélünk. Nincs tehát szükség arra, hogy bemutassuk. Ha tehát valakitől megkérdezzük, hogy megjött-e már Péter, akkor természetesen feltételezzük, hogy a megkérdezett tudja, kiről van szó. Ugyanakkor e kérdéssel azt a feltételezésünket is kifejezzük, hogy Péter előzőleg valahol másutt volt. Ezek a feltételezések akkor is részei mondatunk jelentésének, ha állítunk és nem kérdezünk, azaz: „Péter megjött". Sőt akkor is, ha parancsolunk, óhajtunk vagy tagadunk. Ezeket a feltételezéseket nevezzük a szemantikában előfeltételezéseknek („preszuppozícióknak"). Az előfeltételezések állításunknak nem részei (éppen ezért nem tagadhatók és nem is vonhatók kétségbe). A következő példák az előfeltételezések fontos és sokrétű szerepét mutatják.

(1) *Nagyon meglepett, hogy Péter elment.*[23]
Bosszantott, hogy Péter elment.
Előfeltételezés: Péter elment.

(2) *János felhívott.*
Előfeltételezés: Van valaki, akit Jánosnak hívnak.
János elvette Mari nővérét.
Előfeltételezés: Van valaki, akit Jánosnak hívnak.
Van valaki, akit Marinak hívnak.
Marinak van nővére.
Mari és Péter Visegrádon találkoztak.
Előfeltételezés: Mari és Péter találkoztak valahol.
Rejtély előttem, hogyan tünhetett el a pénz.
Előfeltételezés: A pénz eltűnt.

(3) *János kiment, amikor Béla megérkezett.*
János kiment, mielőtt Béla megérkezett.
János kiment, miután Béla hazaérkezett.
Előfeltételezés: Béla megérkezett.

(4) *Éva, akivel több estét együtt töltöttem, végleg elutazott Budapestről.*
Előfeltételezés: Évával több estét töltöttem együtt.

(5) *Ha lenne pénzem, vennék most egy autót.*
Előfeltételezés: Nincs pénzem.

(6) *Még mindig szeretem.*

[21] A természetes logikára vonatkozóan vö. például, G. LAKOFF, Linguistics and Natural Logic, Semantics of Natural Language (D. DAVIDSON and G. HARMAN, eds.), D. Reidel, Dordrecht, 1972. 545—665.

[22] Az előfeltételezések rendkívül gazdag irodalmából itt most csak két összefoglaló munkára hivatkozunk: O. DUCROT, Dire et ne pas dire. Principes de sémantique linguistique. Collection Savoir. Hermann, Párizs, 1972 és R. ZUBER, Structure préussupositionelle du langage. Documents de linguistique quantitative, 17, Párizs, 1972.

[23] Minden típusnál csak a jellemző előfeltételezéseket említjük. Így például az (1)-nél az is előfeltételezés, hogy van valaki, akit Péternek hívnak.

Előfeltételezés: a (6) mondat elhangzása előtt is szerettem.

(7) *Péter is jön.*

Előfeltételezés: Péteren kívül más is jön.

Anna csúnya is.

Előfeltételezés: Annának még más tulajdonsága is van a csúnyaságán kívül (pl. gonosz).

(8) *Csak Pétert szeretem.*

Előfeltételezés: Pétert szeretem.

(9) *Péter részegebb, mint Pali.*

Előfeltételezés: Pali részeg.

(10) *Péter agglegény.*

Előfeltételezés: Péter egy felnőtt férfi.

A felsorolás természetesen korántsem teljes. A felsorolt típusok mindegyike valamilyen szóhoz vagy szintaktikai-szemantikai struktúrához kapcsolódik. Így (1)-nél az úgynevezett faktív igékkel van dolgunk („meglep", „boszszant", „tud", stb.). Ezekre általában az jellemző, hogy feltételezik a mellékmondat által kifejezett tényállás igazságát. A (2)-nél az előfeltételezések mind a határozott leírással ("definite description")[24] kapcsolatosak. Ilyen határozott leírások például a tulajdonnevek és a határozott névelővel ellátott főnévi szerkezetek. A (3) mondatai időhatározói, a (4) mondatai pedig nem korlátozó vonatkozói mellékmondatot tartalmaznak, az (5)-ben a feltételt kifejező mellékmondat tartalmazza a szerkezetre jellemző előfeltételezést. A (6)-ban az előfeltételezés a „meg"-hez, a (7)-ben az „is"-hez, a (8)-ban a „csak"-hoz kapcsolódik. A (9)-ben összehasonlító szerkezettel van dolgunk. Jegyezzük meg, hogy ez a szerkezet nem minden esetben jár az említett előfeltételezéssel. A „Az én feladatom nehezebb a tiednél" mondatnak nem előfeltételezése: A te feladatod nehéz. A (10) esetében az előfeltételezések valamiképpen az „agglegény" szó szemantikai jegyeivel függnek össze.

Ha csak annyiból állna a nyelvész feladata, hogy összeállítsa az előfeltételezések típusait, vagy hogy megvizsgálja valamely nyelv különféle szerkezeteinek előfeltételezéseit, akkor jogosan mondhatnánk, hogy már eléggé sokat tudunk az előfeltételezésekről. A nyelvész azonban nem elégedhet meg ezzel a „taxonomikus" feladattal. Először is az első látásra egyszerű fogalomnak tűnő „előfeltételezést" pontosan kell tudnia meghatározni. Az eddigi definíció kísérletek sajnos mind hibásak vagy elégtelenek.[25] Az előfeltételezések meghatározásánál általában kétféle megközelítésmód ismeretes. Az egyik szerint, nevezzük ezt logikainak, az előfeltételezések azoknak a feltételeknek a halmaza, melyeknek teljesülniök kell ahhoz, hogy a mondatnak, melynek előfeltételezéseiről van szó, igazságértéke legyen. Más szóval, csak akkor tudjuk megállapítani valamely mondatról ("ítéletről"), hogy igaz-e vagy hamis, ha a mondat előfeltételezései az adott beszédszituációban teljesülnek. Így például a „Péter megjött." mondatnak nincs igazságértéke, ha (a) nincs olyan személy, akit Péternek hívnak, vagy (b) ha Péter el se ment. A nyelvész többek között azért nem elégedhet meg ezzel a definícióval, mert hiszen nemcsak kijelentő mondatokkal kíván foglalkozni. A másik megközelítésmód a pragmatika felől

[24] Vö. H. REICHENBACH, Elements of Symbolic Logic. The Free Press. New York, 1966.

[25] Vö. DUCROT könyvének első két fejezetét (22. jegyzet).

kísérli meg az előfeltételezéseket meghatározni. Ezek szerint az előfeltételezések azoknak a feltételeknek a halmaza, melyek teljesülése szükséges ahhoz, hogy a mondatot, melynek előfeltételezéseiről van szó, kommunikációs szempontból megfelelően tudjuk használni. Ha például valaki azt mondja: „Nyisd már ki az ajtót!", akkor a pragmatikus előfeltételezések között szerepel „Van valaki, akihez beszélek és akiről feltételezem, hogy érti, amit mondok, vagyis amit mondok, azt kérésnek vagy parancsnak tekinti". A szemantikai és pragmatikai előfeltételezés-fogalom közötti viszony egyáltalán nem világos. Ez abból is adódik, hogy a pragmatikai előfeltételezések természetüknél fogva nagyon nehezen ragadhatók meg formális eszközökkel.

Akár a szemantikai, akár a pragmatikai előfeltételezések fogalmát tekintjük, a definícióban az előfeltételezések funkciója játssza a döntő szerepet. Elképzelhető azonban az is, hogy a definícióhoz — és ebben az esetben nem kellene különbséget tennünk szemantikai és pragmatikai előfeltételezések között — az előfeltételezéseknek azt a tulajdonságát használjuk fel, mely szerint nem tagadhatók: a Péter megjött." és a „Péter nem jött meg." mondatoknak azonosak az előfeltételezései. Azt mondhatnánk tehát, hogy E előfeltételezése az S mondatnak, ha mind S-ből mind S tagadásából, ±S-ből következik. Ebben az esetben persze a logikában szokásos módtól eltérően kell definiálnunuk a „következik"-et (vagyis „következik" nem jelenthet logikai implikációt). De tekintsünk most el ettől a nehézségtől. Az sem egyértelmű, hogy mit jelent S tagadása. „Ki ette meg a csokoládét?" azt feltételezi, hogy „Valaki megette a csokoládét." Ugyanakkor azonban „Ki nem ette meg a csokoládét?" nem azt feltételezi, hogy valaki megette a csokoládét, hanem inkább azt, hogy valaki nem ette meg. A kérdés tehát távolról sem egyszerű.

Az előfeltételezések definícióján kívül még sok más problémát kell megoldanunk ahhoz, hogy azt mondhassuk, tudjuk, mi az előfeltételezés. Különösen nehéz az összetett mondatok előfeltételezéseinek meghatározása.[26] A kumulatív hipotézis szerint az összetett mondatok előfeltételezései egyszerűen úgy állapíthatók meg, hogy a legmélyebben beágyazott mellékmondat előfeltételezéseit állapítjuk meg először, azután az eggyel magasabb szinten levő mellékmondatét és így tovább, amíg el nem érjük a teljes mondatot. A mellékmondatok előfeltételezései előfeltételezései lesznek az egész mondatnak is.

(11) *Péternek nem vált hasznára, hogy nem Karcsi volt az, aki megnyerte a pályázatot.*

A (11) mondatnak ténylegesen előfeltételezései a beágyazott (alárendelt) mellékmondatok előfeltételezései, vagyis

E_1: Valaki megnyerte a pályázatot.
E_2: Van valaki, akit Karcsinak hívnak.
E_3: Nem Karcsi volt az, aki megnyerte a pályázatot.

[26] Az összetett mondatok előfeltételezéseinek problémáival elsősorban L. KARTTUNEN foglalkozott: Presuppositions of Compound Sentences. Linguistic Inquiry IV/2 (1973): 169—193 és Presupposition and Linguistic Context. Theoretical Linguistics I/1 (1974): 181—194.

(Itt most eltekintünk attól a körülménytől, hogy „a pályázat" maga is határozott leírás, tehát szintén előfeltételezéshez kötött. Vegyük szemügyre azonban a következő mondatot:

(12) *Ha egyáltalán valaki megnyerte a pályázatot, nem Karcsi volt az, aki megnyerte.*

A legmélyebben beágyazott mondatnak itt is E^1 az előfeltételezése, az egész mondatnak viszont E^1 nem előfeltételezése, ami azt jelenti, hogy a kumulatív hipotézis helytelen. Egyes előfeltételezések kiszűrődnek. Felmerül tehát az a probléma, hogy milyen feltételek mellett szűrődnek ki az alsóbb szintű előfeltételezések. Többen is megkísérelték ezeknek a feltételeknek a megfogalmazását, anélkül hogy megnyugtató eredményekre jutottak volna.

2.2. A szemantikai jegyek kérdése. A generatív nyelvelméletben a szemantikai jegyeket KATZ és FODOR használta először.[27] A szemantikai jegyek feladata az volt, hogy segítségükkel egyrészt meg lehessen állapítani, hogy valamely mondat szemantikailag helyes-e (a jegyek ebben az esetben a szelektálás szerepét játszották), másrészt hogy lehetőséget nyújtsanak arra, hogy a mondat két- vagy többértelmű voltára következtessünk, vagy arra, hogy az adott mondat ellentmondásos vagy tautológikus-e. A szemantikai jegyek bevezetése többnyire ad hoc módon történt. (Ez egyébként még a későbbi generatív munkákra is jellemző volt.) A szemantikai jegyek megállapításának módszerét a következő példák illusztrálják. A

(13) *A kő beteg.*

mondat helytelen, mert „beteg" csak élőről állítható. A „kő" főnévnek egyrészt tehát tartalmaznia kell az „-élő" (azaz „élettelen") jegyet, másrészt a „beteg" melléknévnek szelekciós kikötésként kell tartalmaznia az „+élő" jegyet. A

(14) *Megoldásod kimondottan barna.*

mondat azért helytelen, mert általában csak konkrét dolgoknak lehet színük, tehát a „megoldás" főnevet a „-konkrét" jeggyel kell jellemeznünk, míg a színeknél a „+konkrét" jegynek kell szerepelnie szelekciós jegyként. Az

(15) *Iszom a kenyeret.*

mondat azért nem elfogadható, mert inni általában csak folyékony dolgokat lehet. A kenyér tehát „-folyékony", vagy, ha tetszik, „-folyadék" és az „inni" igének szelekciós jegyként kell tartalmaznia a „+folyadék" jegyet.

Ha el akarjuk kerülni, hogy jellemzésünk redundáns legyen, akkor megállapodhatunk abban, hogy egy adott lexéma jellemzésében csak a pozitív

[27] A szemantikai jegyeket a komponenciális analízis is használta. Vö. BENDIX (15. jegyzet) és az ott található irodalmat (elsősorban LOUNSBURY műveit).

jegyeket adjuk meg, a negatív jegyeket redundancia szabály vezetheti be.[28] A

(16) *Ez a könyv nagyon nehéz.*

mondat azért kétértelmű, mert a könyv felfogható tárgyként („+tárgy") vagy pedig olvasmányként („-tárgy"), de azt is mondhatnánk, hogy a „nehéz" kétértelmű, mert lehet „+konkrét" vagy „-konkrét", és hogy a „nehéz" kétértelműségének következménye az, hogy a könyv kétértelmű vagy a „könyv" is kétértelmű, meg „nehéz" is. E felfogás szerint „nehéz" csak „+konkrét" — jeggyel alkalmazható a „+tárgy" jeggyel ellátott könyvre és „-konkrét" jeggyel a „-tárgy" jeggyel jellemzett könyvre. A

(17) *Az agglegény a szomszédasszonyom.*

mondat ellentmondásos, mert „agglegény" a „+férfi" jegyet tartalmazza, míg a mondat állítmánya a „-férfi" jegyet. Hasonlóképpen a

(18) *Az agglegény még csak három éves.*

szintén ellentmondásos, mert a „+felnőtt" és a „-felnőtt" jegyek kizárják egymást.

Katzék módszere első pillantásra vonzónak és egyszerűnek tűnik. Következetes alkalmazása azonban potenciálisan végtelen számú jegyhez vezet minden egyes lexéma jellemzésénél. Íme néhány példa, mely újabb és újabb jegyek bevezetését teszi szükségessé.

(19) *Eszem a levest.* (eszik[1]=enni kanállal?)
Eszem a húst. (eszik[2]=enni villával vagy késsel és villával?)
Eszem a kenyeret. (eszik[3]=enni kézzel?)
A rizst kínai módra eszem. (eszik[4]=enni pálcikával?)
stb.

Nem csoda, hogy a jelentéstannal foglalkozó legtöbb kutató kétkedéssel fogadta a szemantikai jegyek hasznosságát.[29] Ehhez járult még az a körülmény, hogy Katzék a szemantikai jegyeket is bináris, kétértékű jegyként fogták fel a fonológiai jegyek (és később a szintaktikai jegyek) analógiájára. A fonológiai jegyek és a szemantikai jegyek között a binaritásra vonatkozóan van azonban egy lényeges különbség. A fonológiai jegyek absztrakt egységek, melyeket a fonológiai komponens többértékű fonetikai jegyekké alakít át. Más szóval, a generatív nyelvelmélet sohasem állította, hogy a beszédhangok biná-

[28] Ez a megállapítás kissé elnagyolt, hiszen a szemantikai jegyek között hierarchikus struktúrák is megállapíthatók, úgyhogy például a +férfi jegy feltételezi a +élő jegyet vagy a +nős jegy feltételezi a +férfi, +ember, +élő jegyeket. A redundancia szabályok megállapításánál erre a körülményre is figyelemmel kell lenni. Tovább bonyolítja a problémát a jelöltség kérdése. Valószínűleg adekvátabb eljárás, ha a lexémák jellemzésében csak a jelölt kategóriák szerepelnek függetlenül attól, hogy értékük plusz-e vagy mínusz. A jelölt-jelöletlen elv alkalmazása esetén a „hiányzó" jegyeket jelöltségi és nem redundancia szabályok vezetik be.

[29] Így például D. J. Bolinger, The Atomization of Meaning. Language 41 (1965): 555—573.

ris jegyekkel írhatók le a realizáció (a fonetika) szintjén. Amikor azonban szemantikai jegyek binaritását hangsúlyozzuk, akkor ezzel a többértékű jegyek létezését eleve kizártuk. Márpedig, hogy egy ismert példát idézzünk, a bináris szemantikai jegyek nem alkalmasak a színek és általában olyan halmazok leírására, melyek kettőnél több „egyszintű" elemet tartalmaznak. Maga KATZ is egy későbbi cikkében bevezet egy jegyet, melyet értékelési jegynek nevez ("evaluation marker"), amely nemcsak hogy nem bináris, hanem semmiféle előjelet nem kap.[30] Az értékelési jegy például a „jó" melléknév leírására használható fel: $E_{jó}$ (X), ahol X helyébe az adott értékelési szempontot kell behelyettesíteni. Az értékelési szempont viszont általában attól függ, hogy a melléknevet jelzőként mire alkalmazzuk: „jó ember" (etikai értékelés), „jó táncos" = jól táncol, „jó kés" = jól vágó kés, stb.

Le kell tehát szögeznünk, hogy a jelentéselméletben használt elemi szemantikai jegyek nem föltétlenül binárisak.

Térjünk most vissza a szemantikai jegyek megállapításának kérdésére. Ha a KATZék által alkalmazott módszer nem alkalmas a szemantikai jegyek megállapítására, akkor milyen módon állapíthatók meg? Egyáltalán szükség van-e rájuk?

Kíséreljük meg először az első kérdés megválaszolását. A fonológiában az úgynevezett disztinktív jegyeket nem fonológiai módszerekkel szokás megállapítani: a fonológiai elméletek ezeket a jegyeket általában adottnak tételezik fel. Megállapításuk inkább a kísérleti fonetika és a fiziológia feladata. A jelentéselméletben is adottnak szokás tekinteni a szemantikai jegyeket. E jegyek értelmezése többnyire pszicholingvisztikai probléma. A szemantikai jegyek pszichológiailag olyan elemi jegyeknek tekinthetők, melyek percepciónkat és appercepciónkat (tehát a kognitív folyamatokat is) megszabják, mintegy „vezérlik". A bennünket körülvevő tárgyakat például nem valóságos dimenziók szerint ítéljük meg, hanem valahogy úgy, ahogy látjuk őket.[31] Így az ablak két dimenziós és nem három: lehet hosszú, széles, de nem lehet vastag. Ugyanakkor a vonalat mindig két dimenziósnak érzékeljük: a vonal lehet hosszú vagy rövid, vastag vagy vékony. A „nagy" szó használata nem mindig világos, például a „nagy szekrény" jelentheti azt, hogy a szekrény magas és széles, de azt is jelentheti, hogy magas, széles és mély. A „széles", „hosszú" és a „mély" kategóriája függ attól, hogy a tárgyakat honnan nézzük, a „magas" nem. A könyvet lehet az asztalra fektetni vagy állítani, a kendőt csak fektetni. A cigaretta lehet hosszú, de nem lehet magas, a torony nem lehet hosszú, de lehet magas. Mindez azzal függ össze, hogy bizonyos tárgyaknál a különböző dimenziókat bizonyos mértékig egyenrangúnak tekintjük, másoknál pedig van egy kitüntetett dimenzió. Ismét más esetekben számít a tárgyak szokásos elhelyezési módja is. Mindezek a jelenségek különböző szemantikai jegyekkel írhatók le, és amennyire e pillanatban meg tudjuk ítélni, ilyen jegyekkel írhatók le legjobban.

A szemantikai jegyek megállapításához segítséget nyújthat az úgynevezett hibaelemzés is. Itt most nem idegen nyelvet tanulók hibáinak elemzéséről van szó, hanem anyanyelvi beszélők szórakozottságból vagy fáradtság-

[30] Vö. J. J. KATZ, The Philosophy of Language. Harper and Row, New York, 1966.

[31] Vö. M. BIERWISCH, Some Semantic Universals of German Adjectivals. Foundations of Language 3 (1967): 1—36.

ból elkövetett hibáinak elemzéséről. Az egyik hibatípus bizonyos lexémák felcserélése.[32]

20) a) *Ist das das verpachtete Rad?*
b) *Ist das das verpfändete Rad?*
21) a) *Er untersucht, ob die zwei nun derselbe sind oder zwei andere.*
b) *Er untersucht, ob die zwei nun derselbe sind oder zwei verschiedene.*

A beszélő az a) mondatokat mondta, de a b) mondatokat gondolta. A felcserélt szavak „verpachten" („bérbead") és „verpfänden" („elzálogosít") illetőleg „andere" („mások") és „verschiedene" („különbözők") szemantikailag közel állnak egymáshoz: kétségtelen, hogy vannak közös szemantikai jegyeik. A megfigyelések azt mutatják, hogy ilyesféle felcserélés főképp szemantikailag rokon szavak között jön létre. A hibaelemzés módszereinek pontosítása tehát lehetőséget adhatna a szemantikai jegyek megállapítására.

Az alexiás betegek félreolvasását is minden bizonnyal szemantikai jegyek határozzák meg. Így például egyik beteg „Ich erlaube es" („Megengedem.") helyett „Ich verbiete es."-t („Megtiltom.") olvasott. Ime még néhány további példa: egyik beteg „bluz" helyett „nadrág"-ot, „ananász" helyett „banán"-t, „füge" helyett „datolyá"-t, „főzelék" helyett „burgonyá"-t, „petrezselyem" helyett „karfiol"-t olvasott. Itt tehát bizonyos szemantikai jegyek által meghatározható szemantikai mezők fontos szerephez jutnak.[33]

A szemantikai jegyek megállapítása nem egyszerű feladat, ismeretük azonban hozzájárulhat az emberi gondolkodás és megismerés folyamatának részletesebb megismeréséhez is. Ezzel tehát második kérdésünkre igenlő választ kell adnunk: a szemantikai jegyekre szükségünk van.

Természetesen hiba lenne, ha minden lexéma jelentését szemantikai jegyek segítségével próbálnánk leírni. Sok esetben a jegyekkel történő leírásnak ki kell egészülnie más módszerekkel. Alighanem az „asztal" és „íróasztal" közti különbség nem szemantikai jegyeken múlik, hanem inkább funkcióbeli különbségeken. Erőltetett lenne, ha a „háromszög", „törzsszám" vagy „egyenlet" fogalmát szemantikai jegyekkel próbálnánk jellemezni. Ebben az esetben a definíció a kézenfekvő.[34]

A szemantikai jegyek és az előfeltételezések között érdekes összefüggés áll fenn. A szemantikai jegyek ugyanis bizonyos esetekben előfeltételezéseket is kifejezhetnek. Az „X agglegény" mondatban feltételezzük, hogy X felnőtt, hímnemű emberi lény és azt állítjuk róla, hogy nőtlen. Az „agglegény"-lexéma szemantikai jegyei közül tehát csak a „-nős" jegy szerepel állításként, a többi preszuppozíció:

<Agglegény>
állítás: -nős
előfeltételezés: +felnőtt, +férfi, +ember

[32] Vö. M. Bierwisch, Fehler-Linguistik. Linguistic Inquiry I/4 (1970): 397—414.
[33] Vö. M. Bierwisch, Fehler-Linguistik (32. jegyzet) és E. Weigl—M. Bierwisch, Neuropsychology and Linguistics: Topics of Common Research. Foundations of Language VI/1 (1970): 1—18.
[34] Vö. M. Bierwisch—F. Kiefer, Remarks on Definions in Natural Language. Studies in Syntax and Semantics (F. Kiefer, ed.), D. Reidel, Dordrecht, 1969. 55—79.

Hasonlóképpen az igék szelekciós jegyei is általában preszuppozíciók. Az érzelmet jelentő igék általában csak érzelmekre képes alany esetén alkalmazhatók. Ezért „X fél tőled" mondatban X-től meg kell követelnünk, hogy +élő, -növény, stb. legyen. Ez a követelmény a „fél" ige előfeltételezéseiből következik. A szemantikai jegyekkel történő jelentésleírás esetén tehát külön kell választanunk egymástól azokat a jegyeket, melyek állítást és azokat, melyek előfeltételezést fejeznek ki.

2.3. A téma-réma felosztás kérdéséhez. Az aktuális mondattagolás legtöbb művelője a különböző téma-réma felosztásoknak különböző kommunikációs értéket tulajdonít. Így például FIRBAS a téma-réma tagolást a „kommunikatív dinamizmus" részének tekinti.[35] Más szóval ez azt jelenti, hogy a mondat jelentése lényegében nem változik, ami változik, az azzal függ össze, hogy mit emelünk ki a mondatban. Mint ismeretes, a magyar szórend több kutatója is ezt a nézetet vallotta. Ezzel az elképzeléssel teljes összhangban áll a legutóbbi évek egyik nyelvészeti „felfedezése", mely szerint a téma-réma tagolás és az előfeltételezések között szoros kapcsolat áll fenn.[36] A

(22) *Anna szorgalmasan írja otthon a dolgozatát.*

mondat annyiféleképpen bontható fel a témára és rémára, ahányféle kérdés tehető fel e mondatra vonatkozóan:

(23) (a) *Ki írja otthon szorgalmasan a dolgozatát?*
(b) *Anna (írja otthon szorgalmasan a dolgozatát).*
(24) (a) *Hol írja Anna szorgalmasan a dolgozatát?*
(b) *(Anna) otthon (írja szorgalmasan a dolgozatát).*
(25) (a) *Mit ír Anna otthon szorgalmasan?*
(b) *(Anna írja otthon szorgalmasan) a dolgozatát.*
(26) (a) *Hogyan írja Anna otthon a dolgozatót?*
(b) *(Anna) szorgalmasan (írja otthon a dolgozatát).*
(27) (a) *Mit csinál Anna?*
(b) *(Anna) szorgalmasan írja otthon a dolgozatát.*
(28) (a) *Mit csinál Anna otthon?*
(b) *(Anna otthon) szorgalmasan írja a dolgozatát*
(29) (a) *Mit csinál Anna szorgalmasan?*
(b) *(Anna szorgalmasan) írja otthon a dolgozatát.*
(30) (a) *Mit csinál Anna otthon a dolgozatával?*
(b) *(Anna otthon) szorgalmasan írja (a dolgozatát).*
(31) (a) *Mit csinál Anna a dolgozatával?*
(b) *(Anna a dolgozatát) írja otthon szrorgalmasan.*
(32) (a) *Mit csinál Anna otthon szorgalmasan a dolgozatával?*
(b) *(Anna) írja (otthon szorgalmasan a dolgozatát).*

[35] Vö. J. FIRBAS, On the Concept of Communicative Dynamism in the Theory of Functional Sentence Perspective. Miscellanea of the Faculty of Philosophy. Brno, A 19, 135—144.

[36] Ezt először CHOMSKY figyelte meg. N. CHOMSKY, Studies on Semantics in Generative Grammar, Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation. Mouton, The Hague, 1972.

és így tovább. Mint látható (23) (a) feltételezi, hogy valaki otthon szorgalmasan írja a dolgozatát, tehát (23) (b) ismertnek tételezi fel ugyanezt és állítja, hogy Anna az, aki szorgalmasan írja a dolgozatát otthon. A többi példa elemzése hasonlóképpen végezhető el. A (23)—(32) mondatai közti különbség tehát preszuppozíciós jellegű. Az előfeltételezések szerint változnak, hogy mit tételezünk fel ismertnek és mit nem. A szenvedő szerkezetek képzése már más jellegű problémát vet fel. Ha a cselekvő mondat mennyiségjelzőket („kvantorokat") tartalmaz, akkor a cselekvő és szenvedő szerkezet között a preszuppozíciós különbségeken túlmutató jelentésbeli különbségek lépnek fel.[37] Ez a jelentésváltozás minden esetben fellép (tehát nemcsak a cselekvő-szenvedő mondatpároknál), ha a kvantorok valamilyen transzformáció folytán megváltoztatják a mondatban elfoglalt relatív helyzetüket. Más szóval, ha az (a) mondatban két kvantor szerepel, K^1 és K^2, és K^1 megelőzi K^2-t, továbbá a (b) mondatban ugyanaz a két kvantor szerepel (a (b) mondat az (a) mondat transzformált mondata), de fordított sorrendben, azaz K^2 megelőzi K^1-et, akkor a két mondat, (a) és (b), jelentése általában lényeges (kognitív) jelentésbeli különbségeket mutat:

(33) (a) *For some language each of these two types of description is adequate.*
(b) *Each of these two types of description is adequate for some language.*

(a) erősebb állítás mint (b). Más szóval, ha (a) igaz, akkor (b) is igaz, de előfordulhat, hogy (b) igaz, de (a) nem az. Ha van például két nyelvünk, L^1 és L^2, továbbá két leírásunk, D^1 és D^2, úgy hogy D^1 csak L^1 számára adekvát, D^2 pedig csak L^2 számára, akkor (b) mondatunk igaz, de (a) nem az. Hasonlóképpen lényeges jelentésbeli különbségek mutatkoznak a következő mondatpárok esetében is:

(34) (a) *Németül Ausztriában beszélnek.*
(b) *Ausztriában németül beszélnek.*
(35) (a) *Abban a szobában dohányozni kell.*
(b) *Dohányozni abban a szobában kell.*

(34) (a) nem feltétlenül igaz, (34) (b) viszont igaz. (35) (a) lehet úgy igaz, hogy (b) nem az. Ezek a példák tehát azt mutatják, hogy a téma-réma felbontás nem függhet egyszerűen a kommunikációs helyzettől, pontosabban nem egyszerűen presszupozíciók kérdése. Ezt támasztják alá azok a példák is, amelyek a törlési transzformáció és a téma-réma struktúra közti összefüggést mutatják.

(36) (a) *Jancsi vagy Karcsi elégedetlen Péterrel.*
(b) *Péter Jancsival elégedetlen vagy Karcsival.*
(c) *Jancsi elégedetlen Pistával, vagy Péter Karcsival.*

[37] A (3 3)—(35) példák Sgalltól valók: P. SGALL, Topic, Focus and the Ordering of Ements olef Semantic Representations. Philologica Pragensia 15 (1972): 1—14.

(36) (a) Jancsi mellől töröltük „elégedetlen Péterrel"-t, (b)-ben „Péter elégedetlen"-t töröltük „Karcsival" kapcsolatban, végül (c)-ben „elégedetlen"-t töröltük „Péter" és „Karcsival" között. Más szóval, mindegyik esetben a témát töröltük. Valószínűleg különböző téma-réma struktúrákra vezethetők vissza a következő kétértelmű mondatok is:[38]

(37) (a) *Péter éppúgy elégedetlen volt önmagával, mint én.*
(b) *Akkor vagy magaddal szigorú, ha mások is azok.*
(c) *Mi tudjuk, mit kell tennünk, de te nem.*
(d) *Sok bajunk van gyermekeinkkel, de a szomszédainknak is.*

Dilemmánk tehát a következő: a téma-réma tagolás a mélystruktúra szempontjából, de a felszíni struktúra szempontjából is releváns. A megoldás: vagy azt kell feltételeznünk, hogy a téma-réma tagolás a mondat generálásának minden fázisában szerepet játszik, vagy pedig azt, hogy a téma-réma tagolás már a mélystruktúrában jelen van. Gondoljunk azonban arra, hogy (23)—32) mondatait lehet „pragmatikusan" értelmezni, mert a köztük levő különbség kizárólag preszuppozíciós jellegű. Ezért helytelen lenne mindezeket a mondatokat különböző mélystruktúrákból eredeztetni. Ha ezt tennénk, akkor a felszíni struktúra kontextusban betöltött szerepét nem tudnánk megmagyarázni. Ugyanakkor azonban (33)—(37) mondatait nem lehet csupán „felszíni" tagolással megmagyarázni. Így tehát az első megoldás látszik járhatóbbnak.

2.4. A beszéd mint aktus. A beszéd sokféle funkciót tölt be. A nyelv mondatai például tényállást állapíthatnak meg:

(38) (a) *Péter megjött.*
(b) *Megint esik.*
(c) *Elvesztettem a fogadást.*

vagy idézhetjük mások megállapításait is:

(39) (a) *Anna azt mondta, hogy Péter megjött.*
(b) *Anna azt állította, hogy megint esik.*
(c) *Péter előre megmondta, hogy elvesztem a fogadást.*

Kifejezhetjük azt, hogy valamit hiszünk, valamit elképzelünk, valamit remélünk vagy valamitől félünk:

(40) (a) *Hiszek abban, hogy Péter megjavul.*
(b) *El tudom képzelni, Anna mennyire örült az ajándéknak.*
(c) *Remélem, Péter hamarosan megjön.*

Nehéz lenne most itt teljességre törekedve mindazokat a funkciókat felsorolni, melyeket a nyelv betölthet. Az említett funkcióknak azonban mind van egy közös vonásuk: valamit megállapítanak, „konstatálnak". A nyelvnek vannak

[38] A téma-réma problémát teljesen új megvilágításba helyezik T. SCHIEBE kutatásai. Vö. Zum Problem der grammatisch relevanten Identität. Generative Grammar in Europe (F. KIEFER and N. RUWET, eds.), D. Reidel, Dordrecht, 1973. 482—527.

azonban olyan mondatai is, melyek nem megállapító, „konstatív" jellegűek, hanem „performatívak":[39]

(41) (a) *Azzal vádollak, hogy megcsaltál.*
(b) *Mondom neked, hogy Péter már itt volt.*
(c) *Azt kérdezem, hogy mehetek-e veled.*

A (41) mondatok performatív jellege abban nyilvánul meg, hogy a beszéd aktusa és a vádolás, mondás vagy kérdezés aktusa egybeesik. Ezért nem vonhatók kétségbe illetőleg tagadhatók ezek a mondatok. A (41) (a)-ra nem válaszolhatok azzal, hogy „nem vádolsz azzal, hogy . . . " és a (b)-re azzal, hogy „Nem mondod nekem, hogy . . . " és (c)-re, hogy „Nem kérdezed, hogy . . . ". A performatív értelemben használt igék a (41)-ben mind jelen idő egyes szám első személyében állnak. Ez nem véletlen. A (41) mondatai elvesztik performatív jellegüket, amint második vagy harmadik személyben, vagy a jelen időtől különböző igeidőben használjuk az igéket. Így a (42) mondatai nem performatív jellegűek:

(42) (a) *Azzal vádoltak, hogy megcsalsz.*
(b) *Azt mondtad nekem, hogy Péter már itt volt.*
(c) *Meg fogom kérdezni, hogy mehetek-e vele?*

Ezek a mondatok már tagadhatók úgy, hogy „Nem azzal vádoltál, hogy . . . " „Nem azt mondtad nekem, hogy . . . " és „Nem fogod megkérdezni, hogy . . . ".

A performatív értelemben használható igéket szokták performatív igéknek nevezni. A generatív szemantikában többen megkísérelték a nyelv összes mondatait performatív mondatokra visszavezetni.[40] E szerint (43) mondatainak alapstruktúrája (44) megfelelő mondatai lennének:

(43) (a) *Esik az eső.*
(b) *Elmész?*
(c) *Gyere ide!*
(44) (a) *Azt állítom* (megállapítom stb.), *hogy esik az eső.*
(b) *Azt kérdezem, hogy elmész-e.*
(c) *Azt parancsolom, hogy gyere ide!*

Az úgynevezett performatív analízis mellett felhozott érvek általában szintaktikai jellegűek és a következő alakúak: bizonyos szerkezetek egy adott szintaktikai szabállyal (transzformációval) szemben kivételként viselked-

[39] A „performatív" — „konstatív" megkülönböztetés AUSTINtól származik. Vö. J. L. AUSTIN, How to Do Things with Words. Oxford Paperbacks, Oxford University Press, 1962.

[40] Így például ROSS tizennégy érvet sorol fel a performatív analízis mellett: J. R. ROSS, On Declarative Sentences. Readings in English Transformational Grammar (R. A. JACOBS and P. S. ROSENBAUM, eds.), Ginn and Company Waltham, Mass., 1970. 222—272.

[41] A performatív analízis ellen érvelt például FRASER és ANDERSON: B. FRASER, An Examination of the Performative Analysis. Indiana Linguistics Club, 1971 és S. R. ANDERSON, On the Linguistic Status of the Performative/Constative Distinction. Indiana Linguistics Club, Bloomington, 1971.

nek. Mindegyik kivétel-típus kizárására ad hoc megszorítások lennének szükségesek. Ha azonban elfogadjuk a performatív analízist, akkor az összes kivétel egyetlen megszorítás folyományaként magyarázható. A performatív analízis helyessége tehát a támogatására felhozott szintaktikai érvek érvényességétől függ. Tudomásunk szerint, emellett az analízis mellett szemantikai érvek nem szólnak.[42]

A performatív igéknek sok érdekes tulajdonságát ismerjük, Így például, a nem performatív funkciójukban használt performatív igék nem eresztik át az „alulról jövő" előfeltételezéseket:

(45) (a) *Péter azt mondta, hogy Franciaország jelenlegi királya kopasz.*
(b) *János azt állította, hogy Anna is okos.*

A beszélőnek ebben az esetben nem kell feltételeznie, hogy Franciaországnak van jelenleg királya, sem azt, hogy másvalaki, egy Annától különböző személy is okos. Más szóval, ezek az előfeltételezések (az alárendelt mondatok előfeltételezései) nem előfeltételezései az egész mondatnak.

A performatív mondatok, a nem-performatívakkal ellentétben, nem lehetnek igazak vagy hamisak (nincs igazságértékük). Ezek a mondatok viszont lehetnek szerencsések vagy nem szerencsések. Minden performatív mondat esetén megadható azoknak a szükséges és elégséges feltételeknek a halmaza, melyek teljesülése esetén a mondat szerencsésnek (találónak vagy adekvátnak) nevezhető.[43] Így például a

(46) *Azt parancsolom, hogy menj ki!*

mondat „szerencse" feltételei között szerepelnek a következők:

(a) Van valaki, akihez beszélek.
(b) Az illető ért magyarul.
(c) A beszélőhöz való viszonyom olyan, hogy adhatok neki ilyen parancsot.
(d) A hallgató képes a parancs végrehajtására.
. . .

Mások szerint a szerencsefeltételek csak egy részét képezik a beszédaktus fel-

[42] A Ross által javasolt elemzésre gondolunk, amely a nyelv összes mondatainak mélystruktúráját így képzeli el:

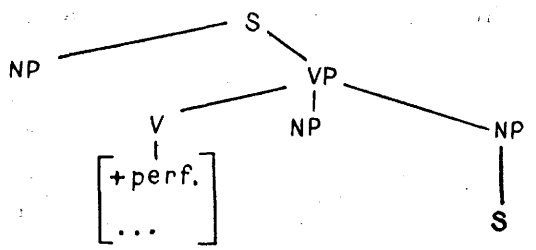

ahol tehát a főmondat igéje performatív ige, az alárendelt mellékmondat pedig az elemzendő mondat.

[43] Austin, 39. jegyzet.

tételeknek.[44] A szerencsefeltételeknél lényegesebb a beszélő szándéka a beszéd pillanatában. Más szóval, (46)-ot a parancsolás szándéka teszi elsősorban a parancsolás aktusává.

A beszédaktus elmélet szerint nemcsak a performatív mondatok fejeznek ki aktust. Valójában minden mondat egy vagy több beszédaktus kifejezője. A beszédaktus lehet kérés, kérdés, parancs, fenyegetés, ígéret, figyelmeztetés stb. Így például az „Időben ott leszek." mondat a helyzettől függően felfogható ígéretnek, fenyegetésnek, figyelmeztetésnek stb. A „Megkísérlem." lehet ígéret, fenyegetés, vagy egyszerűen egy jövőbeli cselekvésre való utalás. Egy mondat lehetséges beszédaktusai függhetnek (a) a mondat szemantikai struktúrájától és (b) a pragmatikai kontextustól. Az a körülmény, hogy milyen performatív igét használunk (amennyiben egyáltalán használunk), vagy hogy milyen igeidők és milyen modális elemek szerepelnek a mondatban, lényeges mértékben járul hozzá a lehetséges beszédaktusok meghatározásához. Ugyanakkor azonban a szemantikai struktúra egymagában még nem elegendő a lehetséges beszédaktusok meghatározásához. Ha például tilos helyen állok meg kocsimmal, és a rendőr megkérdezi: „Miért parkol itt?", akkor tulajdonképpen nem vár választ a kérdésére, hanem e kérdéssel inkább valami olyasfélét akar mondani, hogy jobban tenném, ha nem tilos helyen parkolnék. A pragmatikai szempontok megmagyarázására megfelelő pragmatikai elméletre van szükség. Ennek az elméletnek tartalmaznia kell többek között azokat a feltételeket, melyeket egy szokott körülmények között folyó társalgás résztvevőinek magukra nézve kötelezőnek kell elfogadniuk.[45] Ilyen feltétel (és talán a legfontosabb feltétel) az úgynevezett együttműködés elve, mely így fogalmazható meg: „Társalgásodat tedd a hely, idő és körülmények függvényévé! Társalgásod szolgálja az elfogadott társalgási célt!" Ehhez járulnak azután olyan feltételek mint „Ragaszkodj a lényeghez!", „Amit mondasz, az tartalmazza a szükséges információt!", „Ne mondj a szükségesnél többet!", „Fogalmazz világosan!" és így tovább. Nem kétséges, hogy egy mindent átfogó pragmatikai elmélet jelenleg még körvonalaiban sem létezik, a nyelvtudomány és a logika számos művelője fáradozik azonban a megfelelő elméleti alapok létrehozásán.

2.5. A szöveg és a mondat viszonya. Utolsó problémaként vizsgáljuk meg a szövegelmélet néhány kérdését.[46] A nyelvészeti szövegkutatásnak az a feladata, hogy megállapítsa, a mondatok milyen tulajdonsága tesz egy mondatsort szöveggé. Más szóval, a szövegelmélet arra a kérdésre keres választ, hogy mi különbözteti meg az értelmes szöveget a tetszőleges, összefüggéstelen mondatsoroktól. Annyi nyilvánvalónak látszik, hogy a kettő között lényegbevágóak a különbségek. Sokkal nehezebb azonban ezeket a különbségeket pontosan meghatározni.

A szövegösszefüggés meghatározásának egyik nehézsége abban áll, hogy nem világos a mondat (összetett mondat) és a szöveg közti különbség. Elméleti meggondolásból következik, hogy nem hivatkozhatunk arra, hogy a névelők

[44] Vö. J. R. Searle, Speech Acts. Cambridge University Press, 1969.

[45] Vö. P. Grice, Logic and Conversation. Harvard University, 1967, sokszorosított kézirat.

[46] E kérdéseket bővebben tárgyaljuk „A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról" c. dolgozatunkban. Megjelenik az ÁNyT 11. kötetében.

vagy névmások használatának magyarázata mondatnál nagyobb összefüggések figyelemebevételét követeli meg. Igaz ugyan, hogy a

(47) *A festő befejezte a képet.*

mondatban a két határozott nevelő valamiképpen nagyobb szövegösszefüggésre utal. Ennek a szövegösszefüggésnek azonban nem kell aktuálisan jelen lennie. Sőt a szövegösszefüggés ilyen esetekben mindig kifejezhető a határozott leírásokhoz kapcsolódó előfeltételezésekkel. Ha a beszélő tudja, hogy hallgatója ismeri a festőt és tudja azt is, hogy melyik képről van szó, nyugodtan használhatja a (47)-t olyan mondatként, mely egy beszélgetést vezet be. Más szóval, a határozott névelő használatának leírása nem kívánja meg föltétlenül a szövegbeli összefüggések ismeretét. Ugyanez vonatkozik a névmások használatára is. A

(48) *Anna már találkozott vele.*

mondatban a szövegösszefüggésektől függetlenül is tudom, hogy „vele" hogyan jöhetett létre. A „pronominalizáció" szabályainak megfogalmazásához nincs szükségem a szövegkörnyezet ismeretére.

Lényegesen más lenne a helyzet, ha akár a névelők, akár a névmások használatának mások lennének a szabályai a mondatban mint a szövegben. Ebben az esetben tudniillik ténylegesen hivatkozhatnánk arra, hogy a névelők és névmások használatának megmagyarázáshoz szükségünk van a szövegösszefüggés ismeretére. A használati szabályok azonban, mint láttuk, azonosak függetlenül attól, hogy mondatról vagy szövegről van szó.

A szövegkutatás feladatainak körülhatárolása és a mondatgrammatikai problémáktól való elkülönítése bizonyos mértékig függ attól, hogy a mellérendelés szerepét hogyan ítéljük meg. Más szóval, választ kell kapnunk arra a kérdésre, hogy a mellérendelés mondatgrammatikai vagy szövegelméleti probléma-e. Nem véletlen, hogy a generatív grammatika nem tudott boldogulni a mellérendeléssel. A mellérendelés feltételei elsősorban szemantikai jellegűek; a mellérendelés teljes értékű mondatokat kapcsol össze bizonyos szemantikai (és néhány alapvető szintaktikai) feltétel teljesülése esetén.[47] A szemantikai feltételek elsősorban attól függnek, hogy a mondatok összekapcsolása milyen természetű, vagyis hogy milyen kötőszót használunk. Az „és" kötőszó esetén például nem kapcsolhatunk össze két olyan tagmondatot, melyek jelentése azonos vagy ellentmondó. Ezenkívül egy tagmondat jelentése sem következhet a másik tagmondat jelentéséből.[48] Ezért helytelenek a következő mondatok:

(49) (a) *Szeretem Budapestet és Magyarország fővárosát.*
(b) *Ebben a pillanatban aludt el és ébredt fel.*

[47] A mellérendelés szemantikai problémáiról megjelent dolgozatok közül kiemelkedik E. Lang disszertációja: Studien zur Semantik der koordinativen Verknüpfung. Berlin, 1974.

[48] Természetesen ezek a logikai feltételek még más feltételekkel egészülnek ki. Másrészt a logikai feltételek sok esetben megsérthetők, így például érzelmet jelentő igéknél: „Szeretem és gyűlölöm" vagy értékelést jelentő mellékneveknél: a jó és rossz, szép és csúnya jól megfér egymással.

(c) *Van egy Mercedeszünk és egy autónk.*
(d) *Van egy autónk és egy Mercedeszünk.*

A kötőszónak (nevezzük operátornak) tehát figyelembe kell vennie az összekapcsolandó mondatok jelentését. Márpedig ideális esetben egy generatív grammatika képes ugyan egy adott nyelv összes egyszerű vagy alárendeléssel összetett mondatait generálni, de — szintaktikai generálás esetén — nem képes egy adott mondathoz egy másik megfelelő mondatot kiválasztani, mely eleget tenne az alkalmazandó operátor („kötőszó") használati feltételeinek. A generálás csak úgy képzelhető el, hogy már rendelkezésünkre áll egy teljes mondatgrammatika (mely a nyelv összes egyszerű és alárendeléssel összetett mondatait képes generálni). A mellérendelés ennél magasabb szintű művelet. A mellérendelés tehát nem minden jogalap nélkül tekinthető a szövegalkotás részének. Ha ez a feltételezésünk jogos, akkor ebből az következne, hogy a szövegalkotásnak van egy kötöttebb és egy lazább formája. A kötöttebb forma a mellérendelés, melynél a kötöttség az alkalmazott operátor feltételeiből adódik. A lazább szövegalkotás esetén nincsenek kötőszók, a szövegösszefüggés tehát inkább tematikai jellegű.

A mellérendelés mint művelet eléggé világosan elhatárolható a mondatalkotás egyéb műveleteitől. Ugyanakkor a mellérendelés mint szövegképző művelet szintén elég világosan elhatárolható a szövegképzés egyéb műveleteitől. A (49)-cel ellentétben a szövegalkotás megengedi az ismétlést, az inklúziót és mivel (49) (b) két tagmondata nem vonatkozik „laza" szöveg esetén ugyanarra az időpontra, az e mondatban rejlő ellentmondás is feloldódik. Tehát

50) (a) *Szeretem Budapestet. Szeretem Magyarország fővárosát.*
(b) *Ebben a pillanatban aludt el. Ebben a pillanatban felébredt.*
(c) *Van egy Mercedeszünk. Van egy autónk.*
(d) *Van egy autónk. Van egy Mercedeszünk.*

Az (50) alatti szövegeknek más a kommunikatív funkciója, mint az (49) alatti mellérendelő szerkezeteké. A szövegeknek ugyanis más az időstruktúrája és másképpen viselkednek az úgynevezett „referenciális kommentálással" szemben. (50) (a) első mondatában mintegy bevezetjük beszélgetésünk tárgyát, a második mondatban e tárgyat „magyarázzuk", ehhez fűzünk megjegyzéseket.

Megjegyezzük, hogy a szövegeknek egy bizonyos típusát gyakran úgy értelmezzük, mintha kötőszó lenne a szöveg mondatai között. (51) mondatsorai szemantikailag semmiben sem különböznek (52) mondataitól.

(51) (a) *Péter öt órakor jött haza. Hét órakor ismét elment.*
(b) *Mária beteg. Elmegyek ma este hozzá.*
(52) (a) *Péter öt órakor jött haza, és hét órakor ismét elment.*
(b) *Mária beteg, ezért elmegyek ma este hozzá.*
Ma este elmegyek Máriához, mert beteg.

Ez az összefüggés lehet „hozzáértett" mint az (51)-ben, vagy kötőszóval kifejezett, mint az (52)-ben. A tematikai összefüggések („tematikus szabályok") akkor játszanak döntő szerepet a szövegalkotásnál, amikor a szöveg mondatai között az összefüggés nem mellérendelő.

A szövegelméleti problémákat talán a fent vázolt módon lehet legkönnyebben megközelíteni. A legfontosabb kérdések azonban még itt is tisz-

tázatlanok: Miben áll a mellérendelés? Mik a mellérendelés pontos feltételei? A mellérendelés valóban a mondatképzés egyéb műveleteinél magasabbrendű művelet? Hogyan jellemezhetők a szövegek tematikus összefüggései? Mindezekre a kérdésekre a további kutatásnak kell választ adnia.

3. Úgy gondoljuk, hogy a mai jelentéskutatás néhány problémájának bemutatása igazolja a bevezetőben mondottakat. A problémák kiválasztásánál szándékosan hagytuk figyelmen kívül a már hagyományosnak elkönyvelt kutatási témákat, így a lexikai szemantika legtöbb kérdését. Arra, hogy e téren is jelentős új eredmények születtek, már a bevezetőben utaltunk. A jelentéstani kutatásokban az újat azonban elsősorban mégsem a lexikológia hozta. A szintaktikára épülő rendszeres és egzakt szemantikai vizsgálat csak a legutóbbi évtizedben vált lehetségessé. Szintaktikai érvek felhasználása szemantikai megkülönböztetésekre új jelenség a jelentéstudományban. Fontos szemponttá vált, hogy mit mondhatunk (és nem annyira, hogy mit mondunk valójában) és hogy mit nem mondhatunk. Tudnunk azt, hogy mit nem mondhatunk, éppen olyan fontos, mint tudnunk azt, hogy mit mondhatunk. A nyelvi jelenségek magyarázatához valahogy így jutunk közelebb. Hangsúlyoznunk kell, hogy a mai nyelvtudomány a régebbi nyelvtudomány taxonomikus irányzataival ellentétben nem elégszik meg a nyelvi jelenségek leírásával, a leíráson túl e jelenségek pontos magyarázatát keresi.[49] A bemutatott jelentéstani problémák azt is igazolják, hogy a nyelvtudomány és a logika, ha más-más célkitűzéssel és módszerrel is, de karöltve fáradozik a nyelvi jelentés megértésén.[50]

[49] Ezzel természetesen nem kívánjuk a régebbi nyelvtudományt sommásan elmarasztalni, hiszen sok esetben a nyelvi jelenségek magyarázatát éppúgy megtaláljuk a régebbi munkákban, mint azok osztályozását vagy leírását (gondolunk itt elsősorban Bally, Meillet, Benveniste, Jespersen, Noréen és mások munkáira). A szembeállítás inkább a taxonomikus és nem-taxonomikus nyelvtudomány között indokolt, mintsem a hagyományos és nem hagyományos nyelvtudomány között. Az más kérdés, hogy ma bizonyos mértékig mást értünk magyarázaton, mint néhány évtizeddel ezelőtt.

[50] Logikusok ma éppúgy hivatkoznak nyelvészeti munkákra, mint nyelvészek logikai munkákra. Egy jó évtizeddel ezelőtt ez még kivételnek számított: A nyelvi jelentés leírása hiányos marad, ha nem vesszük tekintetbe a beszédben betöltött funkcióját. Kétségtelen, hogy a jelentéselmélet kutatói továbbra is absztrakt, a logikai struktúrákhoz hasonlítható, szemantikai struktúrákból építik fel a nyelvi jelentés alapjait. Ezekre az alapokra azonban sok más szint épül rá (így például a pragmatikai szint). Egyre többet hallhatjuk és olvashatjuk a „természetes logika" terminust, mely a természetes nyelvek jelentésének leírására szolgáló és alkalmas logikát jelöli. A természetes logikának eleget kell tennie a nyelvi valóság által támasztott követelményeknek, mert csak így válhat a nyelvi jelentést kutató nyelvész hasznos eszközévé. Számos jelentéstani munka éppen ezen fáradozik: hogyan lehet vagy lehetne a logika által kidolgozott eszközöket, módszereket a valóságos nyelvi jelentés minden aspektusának leírására alkalmassá tenni. Természetesen a természetes logika is, mint minden elmélet, absztrakt rendszer. Ezt azonban aligha vethetjük szemére. A „természetes logikára" vonatkozóan vö. a 21. jegyzetet. Még egy megjegyzés a logikáról: e dolgozatban gyakran esett szó arról, hogy egy mondatnak van-e igazságértéke vagy nincs. Az igazságérték kétségtelenül logikai és nem nyelvészeti fogalom. A nyelvész mégsem mondhat le róla, de tudnia kell, a nyelvi jelentés nem azonosítható az igazságértékkel. Ha valamely mondatnak nincs igazságértéke, még lehet nyelvi jelentése. Ugyanakkor azonban a logikai megkülönböztetés igazságértékkel rendelkező ítélet és igazságértékkel nem rendelkező ítélet között nyelvészeti szempontból azért is érdekes, mert e különbségtevésnek nyelvi jelei is vannak. Nélküle nem tudnánk számot adni arról, hogy mi a különbség az állítás és előfeltételezés között vagy, hogy mi a különbség a performatív és nem performatív mondat között. Természetesen nem a mondatnak van igazságértéke, hanem annak az ítéletnek, melyet a mondat kifejez. A mondatok igazságértékéről csak az egyszerűség kedvéért beszélünk.

Hozzászólások Kiefer Ferenc előadásához

BALÁZS JÁNOS:

Az elhangzott előadásban szakszerű, tömör és szemléletes kifejtését hallottuk a mai jelentéstudomány számos, fontos problémájának. Meg kell dícsérnünk az előadót minden dogmatizmustól mentes, kritikus szemléletmódjáért, rokonszenves szerénységéért, melynek fedezete az alapos felkészültség, a nemzetközileg is számon tartott és méltányolt teljesítmények sorozata. Az is elismerést érdemel, hogy KIEFER FERENC egyformán járatos a matematika, a logika és a modern nyelvészet oly szerteágazó s ma mégis oly szorosan érintkező, számos területén. Ugyanekkor tisztelettel adózik a korábbi kutatóknak, jól tudva, hogy a hegeli dialektika szellemében az újabb kutatások valójában megszüntetve tartják meg a régit, de a hangsúlynak nem okvetlenül csak a megszüntetésen kell lennie, hanem inkább a féltő, szerető megtartáson.

Több, lényeges kérdést is érintő és kitűnően megvilágító, szellemes előadásának az idő rövidsége miatt is csupán néhány pontjához szeretnék hozzászólni.

Említette KIEFER, hogy a generatív nyelvtan szigorúan egzakt módszere tette érthetővé a logikus számára is a szintaxist, s hogy a logika sokat tanulhatott a generatív nyelvelmélettől szintaktikai vonatkozásban is. Az is kitűnt az elhangzottakból, hogy a mai jelentéstudomány a maga módszertanában azért szigorúbb, mint a régi volt, mivel a mai nyelvtudomány, kiváltképpen pedig a mai jelentéstudomány szoros kapcsolatba került a logikával. Ezzel kapcsolatban foglalkozott az előadó az előfeltételezések elméletével. Mindjárt megjegyzem, hogy fejtegetései meggyőzőek voltak. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a szóban forgó műszónak magyar megnevezéseként talán jobb volna a rövidebb *előfeltevés*. Azt is említette, hogy az előfeltevések meghatározásában egyesek szemantikai, mások viszont inkább pragmatikus megközelítésmóddal próbálkoztak. A magam részéről az utóbbit tartom célravezetőbbnek, megjegyezve, hogy a múlt század 80-as éveiben „Szórend és Accentus" című nevezetes akadémiai felolvasásában (1888. ÉrtNyelvSzéptud 14. köt. 9.) maga BRASSAI SÁMUEL is ilyenféle módon kereste már e kérdés megoldását. Az ő kísérlete azért figyelemreméltó ma is, mivel akkor, amikor BRASSAI a közlés mechanizmusát elemezve a halló személy fontosságát emelte ki, valójában a pragmatika felől kísérelte meg az előfeltevések meghatározását. KIEFER szerint „az előfeltételezések azoknak a feltételeknek a halmaza, melyek teljesülése szükséges ahhoz, hogy a mondatot, melynek előfeltételezéseiről van szó, kommunikációs szempontból megfelelően tudjuk használni". Lényegében ezt vallotta már BRASSAI is említett értekezésében, rámutatva arra, hogy

a beszélő (nála m o n d ó) sohasem „halmozza el a hallót egyszerre sok újsággal, ismeretlennel, szóval: nem tudottal" (i. m. 24.) BRASSAI e megfogalmazása úgy értendő, hogy a beszélő ugyanekkor abból, amit mondani akar, több mindent már tudottnak tekint, vagyis fölteszi, hogy partnere számos körülményt már ismer. Az is rendkívül érdekes, hogy hogyan próbálta megállapítani a közlés tudott és nem tudott elemeinek arányát a zseniális magyar polihisztor. Végeredményben ugyanúgy mint a legújabb kutatók s köztük maga előadónk is, aki később a téma-réma tagolással kapcsolatban helyesen utalt arra, hogy „e tagolásmód és az előfeltételezések között szoros kapcsolat áll fenn". A tőle oly meggyőzően elemzett állító és kérdő mondatok hallatára önkénytelenül is eszünkbe ötlenek BRASSAI idézett művének alábbi mondatai: „Alakítsuk kérdéssé — mintha a halló tenné — az illető mondatot, de úgy, hogy a n e m t u d o t t a knak gyanítható szókat helyettesítsük kérdő szócskákkal, a tudottaknak képzelteket pedig ismételjük. Nevezhetjük t a p o g a t ó kérdésnek . . . pl. „a halállal senki se ivott áldomást". (Dug. tapogató kérdés: ki ivott áldomást a halállal? Fel.: senki se . . . " (i. m. 22.) HADROVICS LÁSZLÓ lényegében hasonló gondolatokat fejt ki a tudati tartalékról szóltában (A funkcionális magyar mondattan alapjai. Bp. 1969. 30.)

A téma-réma tagolással kapcsolatosan az előadó megállapította, hogy ez az elemzési mód nemcsak a mélystruktúra, hanem a felszíni struktúra szempontjából is releváns. Ezután a megoldást keresve utal arra a feltevésre, hogy a téma-réma tagolás esetleg a mondat generálásának minden fázisában szerepet játszik, vagy pedig, hogy a téma-réma tagolás már a mélystruktúrában is jelen van.

A kérdésnek ez a feltevése szerintem is fontos.

Meggyőződésem, hogy a mélystruktúrát, mind a logikai, mind a nyelvi szintaxis szempontjából is feltétlenül úgy kell elképzelnünk, hogy benne minden körülmények között szerepet játszik már a téma-réma tagolás is.

Ezt a véleményemet a következőkkel tudnám alátámasztani. Ha a szintaktikai mélystruktúra valóban struktúra, vagyis eleget tesz mindazon követelményeknek, amelyek bizonyos elemeknek akár logikai, akár nyelvi értelemben vett szintaktikai jellegű egybekapcsolódásához szükségesek, akkor a struktúra jelentéstani tartalmában okvetlenül szerepelnie kell a modalitásnak, s ezzel együtt a téma-réma szerinti elrendeződésnek is. Kétségtelennek tartom ugyanis, hogy akár a logikai ítéletnek, akár pedig a szintaktikai struktúra által kifejezett mondattartalomnak mindig kell lennie modalitásának, amelynek nyelvi kifejezője, mint tudjuk, igen gyakran a szórend, vagy a szupraszegmentális elemek bonyolult egybeszövődése. Sem logikai ítéletet, sem mondatot nem tudhatunk elképzelni modalitás nélkül. Aminek nincs modalitása, az még nem mondat sem logikai, sem nyelvi értelemben. (Erről már sok évvel ezelőtt szóltam „Mi a mondat, vagy mi mondat" című, a Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásomban). Ha viszont az algebrai struktúrák mibenlétét vizsgáljuk, akkor is csak azt mondhatjuk, hogy struktúráról csupán akkor beszélhetünk, ha pontosan meghatározott elemekről, s ezeknek szintén szabatosan meghatározott relációiról van szó. Ezek mivolta azonban az algebrai struktúrában sem választható el a sorrendiségtől, a viszonyban levő elemek elhelyezkedésétől. A szintaktikai és logikai értelemben vett mélystruktúra is ugyanígy üres fantom, vagy puszta ködgomoly marad csupán, ha nem mondjuk meg világosan, hány elemből áll, továbbá, hogy ezeknek milyen relációiról van szó, s hogy ezek egymáshoz való viszonya milyen elrendeződésű.

Lehetetlen ugyanis akár logikai, akár nyelvi értelemben bármit is közölni, vagy kifejezni, ha az imént említett elemi követelményeknek nem teszünk eleget. A sokat emlegetett mélystruktúra tehát, akár logikai, akár nyelvi értelemben vesszük is, mindig és szükségképpen kötve van meghatározott elemekhez, viszonyokhoz, elrendeződésekhez. Elképzelhetünk persze egy metanyelvet, amelyre a világ minden nyelvének bármely helyes mondata lefordítható. Ám e metanyelvnek is kell lennie szintaxisának, amelyben a szintaktikai mélystruktúrák ismét csak pontosan meghatározott elemekből, ezek megszabott kapcsolataiból és elrendeződéséből jöhetnek létre. Azt, hogy a világ nyelveinek egységes szintaktikai mélystruktúrája van, szerintem csak ezek figyelembe vételével lehet valamiképpen is elképzelni vagy hihetővé tenni. Egyetértek tehát az előadóval abban, hogy a téma-réma tagolásnak a mondatgenerálás minden fázisában szerepet kell játszania.

Az is meggyőző, amit az előadó a performatív mondatokkal kapcsolatban kifejtett. Említette ennek során, hogy a generatív szemantikában már többen megkísérelték a nyelv összes mondatát performatív mondatokra visszavezetni. Meg kell jegyeznünk s erre előadásának jegyzeteiben persze közvetve előadónk mint e kérdés előzményeinek alapos ismerője szintén utalt, hogy nem a generativisták voltak az elsők e téren sem. Elég itt csak utalnunk Ballyra vagy Husserlra, akik, mint ismeretes, már századunk első évtizedeiben ugyanígy próbálták visszavezetni az összes állító, kérdő, felszólító és óhajtó mondatot ilyen tartalmú igékkel bevezetett állító mondatokra. Ez természetesen elfogadható megoldás, vagy legalábbis védhető, de csak azzal a megszorítással, hogy ilyen módon az eredeti mondatokat egy más szinten realizálódó közléssel hozzuk kapcsolatba. Nyilván ez az oka annak is, hogy bizonyos szerkezetek ilyenkor, mint előadónk is utalt rá, egy adott szintaktikai szabállyal (transzformációval) szemben kivételként viselkednek.

A performatív mondatokat a nem performatívakkal szembeállítva az előadó utalt arra a közismert tényre, hogy az előbbiek nem lehetnek igazak vagy hamisak, vagyis nincs igazságértékük, viszont lehetnek, mint mondotta, szerencsések vagy nem szerencsések. Hogy ez mit jelent, azt így fogalmazta meg: „minden performatív mondat esetén megadható azoknak a szükséges és elégséges feltételeknek a halmaza, melyek teljesülése esetén a mondat szerencsésnek (vagy találónak) nevezhető". Majd ki is fejti, hogy mit ért ezen. Ezzel kapcsolatban is érvényes persze az a megállapítása, hogy az efféle kérdésfeltevések meggyőzően bizonyítják a mai jelentéstudomány és a logika egyre szorosabb kapcsolatát. Ez feltétlenül igaz, de véleményem szerint mindehhez még azt is hozzá kell tennünk, hogy, mint az említett példa is mutatja, a mai jelentéstudomány számos esetben nemcsak a logikától, hanem a klasszikus retorikától is kapott indítást. Mert például az imént említett problémát, mint ismeretes, az ókori, görög—latin retorikák is fölvetették, még pedig pragmatikai szempontból, s nem szerencsésnek vagy találónak, hanem helyénvalónak (*prepon, decorum*) nevezték azt a mondatot, amely eleget tesz az előadótól is vázolt szükséges és elégséges feltételeknek. A latin *decorus* illetőleg a görög *prepon* jelző a retorikákban arra a viszonyra utalt, amelynek megfelelőnek, helyénvalónak kell lennie a nyelvi közlés és a beszéd társadalmi feltételei között. A nyelvi megnyilatkozás e retorikák szerint akkor heyénvaló, ha a beszélő pontosan tudja és kellőképpen figyelembe veszi, hogy szavait kihez vagy kikhez intézi, mikor és hol, milyen körülmények között szólal meg. Hogy ez mit jelent, arra ezúttal csak egy-két példát legyen szabad idéznem. Kosz-

TOLÁNYI említi valahol azt a kínos helyzetet, amelybe akkor került, amikor mint kezdő költő elbúcsúzott befolyásos, magasrangú pártfogójától, aki e szavakat intézte hozzá; „Ugye, fiatal barátom, majd máskor is elfárad hozzám?" Mire Kosztolányi zavarában ezt hebegte: „Igenis, méltóságos uram, majd máskor is elfáradok". S hogy miért nem helyénvaló az efféle, tréfásnak viszont kitűnően megfelelő megnyilatkozás: „Csekélységem tudatja csekélységeddel", vagy „Szerénységem mély tisztelettel köszönti szerénységedet", azt mindnyájan érezzük, még akkor is, ha sem az említett ókori retorikák *decorum*-elméletéről, sem pedig a ma oly behatóan tárgyalt performatív mondatok szerencsés vagy nem szerencsés voltáról nincsenek ismereteink.

Abban is egyetértek az előadóval, amit előadásának egyik jegyzetében mond, hogy sok esetben a nyelvi jelenségek magyarázatát éppúgy megtaláljuk a régebbi munkákban, mint azok (taxonomikus) osztályozását vagy leírását. Ám ma új körülmények között szükségképpen más megvilágításba kerülnek a régi, úgynevezett „hagyományos" nyelvészettől tárgyalt problémák is. Ezért nem helyes, ha mereven elzárkózunk minden új megközelítésmód elől. Egyet azonban mégse feledjünk. A hagyományos nyelvtudomány azért lett h a g y o m á n y o s , mert maradandó nyomot hagyott tudatunkban és emlékezetünkben, nélkülözhetetlen része lett kultúránk jelenének is. Azt kívánom, hogy ugyanilyen „hagyományos" vagyis t a r t ó s n y o m o k a t h a g y ó legyen mielőbb a mai nyelvtudomány, s ennek egyik, rendkívül gyorsan fejlődő, s az előadótól is oly eredményesen művelt és gazdagított jelentéstudomány is.

PAPP FERENC:

Két olyan területre szeretnék rámutatni, amelyekben a modern, a generatív nyelvelméletbe beépült szemantikai kutatások hasznosak lehetnek; mind a két területen csupán a moszkvai—moszkvai/leningrádi szemantikai iskola néhány gondolatát vetem fel.

1. Az egyik terület — a l e x i k o g r á f i a . Az új szovjet szemantikai iskola leningrádi ága (HOLODOVICS, HRAKOVSZKIJ és társaik) egészen szoros kapcsolatot tételeznek fel a szótár és a szöveg között: „ . . . az az információ, amelyet a mondat szükségszerűen tartalmaz, egyenlő azzal az információval, amelyet az igének, a mondat csúcsának, a lexikográfiai értelmezésében találunk",[1] az eredetiben ritkítva). Bár ez a rövid idézet így számos félreértésre adhat okot, most nem tudunk megállni tüzetesebb elemzésénél, inkább a lexikográfia szempontjából másik központi fontosságú szerzőre, APRESZJÁNra ugrom át. Ő nemrég megjelent könyvében[2] alaposan elemzi az eddigi nemzetközi lexikográfiai gyakorlat eredményeit és hiányosságait. Teszi ezt azért, mert számára sem kétséges, hogy a modern szemantika a grammatikaelmélet szerves része; másrészt pedig a szemantika számára épp a korábbi lexikográfiai művekben hatalmas tapasztalat halmozódott fel. Csak éppen — nem volt eléggé rendszerezett, azonos elvek alapján végiggondolt ez a gyakorlat; az

[1] Типология пассивных конструкций. Диатезы и залоги. [Ответственный редактор А. А. Холодович] Ленинград 1974, 8. l.

[2] Ю. Д. Апресян, Лексическая семантика. Синонимические средства языка. Москва 1974.

értelmezések logikai struktúrája nem volt eléggé „grammatikus", ha ez utóbbin épp a rendszerszerűséget értjük. Ebből a célból (részben MELCSUKkal és ZSOLKOVSZKIJjal együtt, illetőleg közös elméletükre támaszkodva), APRESZJÁN egy külön szemantikai metanyelvet hoz létre. Könyve még meg sem jelent, e szemantikai metanyelv, APRESZJÁN korábbi publikációi alapján, máris igen éles és elutasító bírálatban részesült.[3] Pedig világos, ezt valószínűleg épp a gyakorló lexikográfusok érzik a legjobban, milyen szükség van egy ilyen absztrakt, az egyes konkrét szótárak mögött álló elméletre és rendszerre, melyben néhány tucat tovább már nem magyarázott elemi szó (jelentés) és hasonló nagyságrendű logikai-jelentésbeli viszony segítségével írunk le minden egyes szótári egységet — és melyet valóban lehet szemantikai vagy lexikográfiai metanyelvnek nevezni. APRESZJÁNék ilyen elvek alapján közzétettek már számos (talán száznál több) próbaszócikket. Az olvasót, talán még a nyelvész-olvasót is, visszarettentheti e szócikkek absztraktsága, a mindig visszatérő kategóriák monotóniája; részben vagy talán ez váltotta ki az említett elutasító bírálatot is. Ugyanakkor világos, hogy az ilyen szótár elvileg-elméletileg igen hasznos; el lehet persze képzelni azt, hogy a tömeghasználatra szánt egy- vagy kétnyelvű szótárak erre a szikár elméletre épülve, de azt kissé emberire puhítva, tálalják. — Az APRESZJÁN-elmélet további ismertetése helyett két konkrét példát hozok fel.

Apreszján felújítja a szótári konverszivumok legalább fél évszázados elméletét és gyakorlatát (ha BALLY *Traité*-jétől számítjuk az eredetet; gyökerei az antikvitásra mennek vissza). BALLY példapárja: *avoir le droit — être légitime* 'A-nak joga van B-re/hez' vs. 'B jogos A számára'. További példák: *A győzött B-vel szemben — B vesztette A-val szemben; A eladta B-nek C-t — B megvette A-tól C-t — C A-tól B-hez ment át* stb. Világos, milyen szoros kapcsolat áll fenn e konverszivum-fogalom és a leningrádiak diatézis-fogalma között. Világos másrészt, milyen lényeges gyakorlati-szervező elv lehet a konverszivumok pontos nyilvántartása az egynyelvű szótár készítője számára.

Kétnyelvű szótár számára fontos viszont másik példánk, bár APRESZJÁN eredetileg azt is egynyelvű szempontból hozza fel: az or. *rubit'* vs. *kolot'* magyar megfeleltetése. (APRESZJÁN ezen igepárjához magyar szempontból legalább még a *rezat'*-ot oda lehet illeszteni.) E két (három) ige ugyanis a magyar szemantikai mező-rendszerben elég egyértelműen a 'vág' fogalmának felel meg: *rubit derevo* 'fát vág (az erdőben)' vs. *kolet drova* 'fát vág/hasogat (a pincében)'. APRESZJÁN könyvében most további pontosításokat kapunk arra vonatkozóan, hogy magán az orosz szemantikai rendszeren belül melyek a lényeges összetevői e két igének (vö. i. m. 63, 71). Ez persze csak két ige lenne: a Tankönyvkiadó 1976. évi tervébe iktatott egy APRESZJÁN—PÁLL ERNA készítette orosz—magyar igeszótárt, amelyben több ezer ige kap ilyen modern módszerű orosz és azzal konfrontált magyar jellemzést. Az eddigi, „hagyományos" egynyelvű (például orosz) szótárak értelmezései általában nem voltak elég részletesek és explicitek ahhoz, hogy épp az ilyen esetekben tájékoztatást nyújtsanak az idegen ajkúnak is; a durvább szemantikai különbségek meg általában nem jelentenek problémát a nyelvtanulónak. Reméljük, az APRESZJÁN—PÁLL vállalkozás nem csupán az új típusú szótárra fog példát nyújtani in abstracto, hanem annak összevető alkalmazására is.

[3] Н. З. Котелова, Искусственный семантический язык. — Вопросы языкознания 1974/5 48—63.

2. A továbbiakban arra szeretnék röviden kitérni, hogy mi a szerepe a moszkvai szemantikai elméletnek az idegen nyelv oktatásban.

A modern és legmodernebb irányzatok egyrészt mindig is közelebb voltak a nyelvoktatás gyakorlatához, mint a hagyományos nyelvészet, amennyiben egy-egy szinkrón nyelvállapot leírását is kitűzték elvi célul. (Oktatni általában egy-egy szinkrón rendszert szoktunk; nem tipikusnak mondható az az eset, amikor valakit így instruálunk: „ha románul akarsz beszélni, akkor a latin *kv* helyett mondják *p*-t stb.") Közismertek a transzformációk nyelvoktatási analogonjai, ha ugyan nemegyszer tévútra is vezették az alkalmazni kívánót. És így tovább. Ám a korábbi modern irányzatoknak mindemellett volt egy öreg hibája: éppen az, hogy a szemantika nem épült szervesen a grammatikába, sőt egyáltalán nem épült bele. Márpedig az idegen nyelvet tanuló nem egyszerűen formákat akar, transzformálni akar stb. — hanem bizonyos gondolataiból akar szöveget csinálni a tanulmányozott idegen nyelven; bizonyos, idegen nyelven észlelt szövegeket akar visszaalakítani „gondolattá" (ti. meg akarja érteni őket). Most MELCSUK néhány hónapja megjelent új könyvének[4] legelső lapjain ezt írja: „A nyelv alapvető funkciója bizonyos jelentéseket a nekik megfelelő szövegekké átalakítani és bizonyos szövegeket a nekik megfelelő jelentésekké" (9). Egész hatalmas monográfiáját e szöveg—értelem és értelem—szöveg automata leírásának szenteli; pontosabban ezen automata egyes részeinek (hasonló — 30 ívnyi — terjedelmű következő kötete nyomdában). Vagyis kezd megteremtődni az elvi alap ahhoz, hogy valóban a jelentést is tudjuk egzaktan kezelni; nem kétséges, hogy ez újabb lökést fog adni az idegen nyelv oktatásnak is.

Csak egyetlen konkrét példát erre. MELCSUK egyszerű, de zseniális ötlete a „szemantikai függvény" fogalma. Ezen elég kemény, matematikailag körülbástyázott, fogalom nyelvi-nyelvészeti értelme az, hogy van nem sok, mondjuk néhányszor tíz, olyan általános „valami", amit mindenféle szavak mellett ki kell tudnunk fejezni; az egyes szavak mellett (és, tegyük hozzá: az egyes konkrét nyelvekben) ezek a valamik váratlanul más és más módon fejeződnek ki. Például, ha valaminek a „végét, befejeztét" akarom mondani, akkor a *tűz kialszik* (*erlöschen, s'éteindre, cease burning*), a *háború befejeződik, véget ér* (*sich beenden, finir, drop/go down*), a *szél eláll, elül* (*sich austoben, s'abattre/retomber, end/come to an end*); az *emlékezik* vége az *elfelejt*, az *elalszik*-é a *felébred;* ha valaminek a „létrehozását, kauzálását" akarom kifejezni, akkor a *képet festik* (*malen, peindre, paint*), az *utat törik*, a *hangot kiadják*, a *rendet teremtik*, a *pánikot keltik;* ha valaminek a „kezdését" akarjuk kifejezni, akkor a *nehézség felmerül* (*sich erheben/auftauchen, se poser/se présenter, emerge/arise*), a *felkelés kirobban*, a *háború kitör*, a *szél kerekedik, feltámad*, a *barátság szövődik* stb. E három függvényen kívül nyelvenként és szavanként külön kell értelmezni még az olyan függvényeket, mint „nagy", „valaminek a közepe/magva" (pl. *erdő sűrűje, a kérdés veleje*) és így tovább. A lényeg számunkra az, hogy a fenti váratlan megfelelések (*eláll, szövődik, sűrűje* . . .) egyrészt nem egyszerűen idiómák, másrészt még a szófajtól is függetlenek: valóban olyan általános nyelvi függvények, amelyek értékeit adott szavak mellett nyelvenként tudni kell.

[4] И. А. Мельчук, *Опыт теории лингвистических моделей «смысл—текст»*. Семантика, синтаксис. Москва 1974.

BAKOS FERENC:

0. A dialektikának nem utolsósorban a marxista dialektikának sarkalatos tétele a tagadás tagadása. A tudományos kutatásnak is az egyik kötelessége, hogy a régebbi ismereteknek az újabb kutatási eredményekkel való szembesítése útján ezeket átformálja, magasabb fokra emelje. Ez az átértékelési folyamat meglehetősen jellemző a mai nyelvtudományra. KIEFER FERENC mai előadása jó példája annak, hogy a legújabb kutatási irányzatok és eredményeik kritikai bemutatása mekkora haszonnal jár, hogy ez a tudomány haladásának elengedhetetlen feltétele. A mai jelentéstani problematikának KIEFER azonban nem egyszerűen a kritikai ismertetője, hanem maga is aktív és alkotó művelője; fejtegetései tehát nagyon is megérdemlik, hogy komolyan gondolkozzunk rajtuk.

A hozzászólás korlátozott terjedelme miatt csupán két kérdéskört említek meg, ahol bizonyos pontokat a KIEFERtől vázoltakkal nem egészen egybevágóan látok.

1. Teljesen egyetértek az előadóval abban, hogy a nyelvtudomány és a logika „barátkozása" mindkettő számára csak megtermékenyítő lehet. Más országokkal szemben az ilyen természetű együttműködés nálunk sajnos csak most kezd kialakulni, de a gyümölcsöző együttműködés kialakításához elengedhetetlenül szükséges, hogy a közös kutatási területet pontosan körülhatároljuk, hogy a logika és a nyelvtudomány, ezen belül a szemantika, közös metszetét meghatározzuk. Bár történtek ilyen irányú kísérletek, tudomásom szerint ez sem nálunk, sem külföldön megnyugtató eredményre eddig még nem vezetett; további kutatás szükséges.

A logika és a szemantika tárgya természetesen nem azonos, ezért metodikájuk sem lehet m i n d e n b e n azonos, ugyanakkor Kiefer joggal utalt rá, hogy van mit tanulnunk egymástól. E téren én a mi számunkra a legtanulságosabbnak a logika szigorú módszerességét, egzaktságát, mélyebb metodikai értelmét, minden elvontsága mellett a valóság elemzésének a rejtett, immanens tulajdonságok feltárására való irányultságát látom, és hiba volna, ha jelentőségét pusztán és kizárólag technikai módszereiben (formalizálás, átírás, kvantifikálás stb.) látnánk. Erre annál is inkább fel kell hívni a figyelmet, mivel a modern logika csak szigorúan zárt rendszerekkel, definit osztályokkal dolgozik, és ha bizonyos esetekben kivételeket meg is enged, ezeknek feltételeit azonnal korlátozza is. Köztudomású, hogy a természetes, élő nyelv mindennek nem tud eleget tenni és különösen nem a valóságos Proteuszként viselkedő, örökösen változó, illékony jelentés.

Szeretném hangsúlyozni, hogy a közös metszet kijelölésének a bonyolultságáról beszélek, és nincs szándékomban tagadni azt, hogy ilyen metszet létezik. Ezt tagadni nehezen is lehetne, hiszen tudjuk azt, hogy a nyelv és a gondolkozás dialektikus egységet alkot. A logika mint tudomány azokat a törvényeket, gondolkozási műveleteket kutatja, amelyek révén a gondolkozás objektumairól helyes információkat kapunk (vö. G. HAVAS KATALIN: Formális logika. Bp. 1973, Kossuth 8), a nyelv gnoszeológiai aspektusát, a világ megismerésében játszott a k t í v szerepét pedig az eddiginél sokkal nyomatékosabban kell tekintetbe venni. Ez ismét jól mutatja, hogy milyen mély belső kapcsolatok vannak logika és nyelv között, de egyben mindkettő specifikumára is utal. A logikai pozitivizmus alaptévedése az, hogy a valóság, másrészt

a nyelv és a gondolkozás között izomorfizmust tételezett fel. Maga az elvont, általánosított nyelv sem azonos a valósággal, hanem annak a tükrözése; konkrét, működő változatai pedig a valóságnak mindig egyfajta tükrözései. Itt már erősen megnyilvánul a tükrözés emberi, szubjektív aspektusa, a valóság egyfajta nyelvi tagolása. Szubjektív aspektusa ellenére ez szigorúan logikai jellegű, ha úgy tetszik egy sajátos logikai rendszer szerinti formalizálás. A nyelvben csaknem mindig jelenlevő érzelmi-értékelő mozzanatok azonban már túllépnek a logikán. Előadónk is szólott erről. Mindehhez hozzájárul, hogy a nyelv az egész megismerési folyamat produktuma, benne az egyes szakaszok eredményei elkülönülten is kikristályosodtak és ez belső szerkezeti ellentmondásokhoz is vezethet. (A nyelv alapvető struktúrái és az univerzális logikai sémák között távolról sincs meg az az egy az egy arányban való megfelelés, amit a generatív elmélet egyik irányzata vél.) Ilyen módon a jelentés rendkívül bonyolult összetevők eredője lesz, ahol a referenciális érték — ez az, ami a logikát elsősorban érdekli — csak egy a sok közül.

A jelentés és a nyelv egész rendszere nem lehet ellentétes a logika törvényeivel, hiszen akkor azzal az idealista felfogással értenénk egyet, hogy a nyelv nem adekvát módon tükrözi a valóságot. E tétel helytelenségét ma már felesleges hosszasan cáfolgatni. A logika és a nyelv közös metszete tehát valahol ott van, ahol a logika átfogóbb, általánosabb törvényei a nyelv mint sui generis történeti—társadalmi alakulat saját minőségének megfelelő módosulásokat szenvednek, pontosabban a nyelv minőségének megfelelő módon nyilvánulnak meg. Ez a fajta logika (Kiefer „természetes logikának" mondja, nekem a „nyelv logikája" pontosabb terminusnak tűnik) nagy segítséget nyújthat abban, hogy a nyelvi forma sajátos „fordítási törvényeit" és ezáltal a nyelv működési szabályait megismerjük.

A fentiekből kitűnik, hogy minden belső rokonságuk ellenére hibás a fogalom és a szó azonosítása. Ugyanezt mondhatjuk az ítélet és a mondat viszonyáról is, még abban az esetben is, ha mondaton csak kijelentő mondatot értünk. Bár Kiefer a logikai „igazságérték" jelentéstani felhasználásában elvileg a kellő óvatossággal és körültekintéssel jár el, én némileg szkeptikusabb vagyok, az alkalmazás veszélyeit erősebbnek látom. Ha az igazságértékből indulunk ki, a logikai nézőpontot nagyon könnyű a nyelvi elé helyezni, különösen akkor, ha a mondatot a nagyobb összefüggésből kiszakítva, mint ítéletet önmagában szemléljük. Kiefer példái között szerepel ez a mondatpár: „Ausztriában németül beszélnek" és „Németül Ausztriában beszélnek". Az első igazsága kézenfekvő, logikailag a második hamisnak tűnhet, hiszen nemcsak Ausztriában, hanem Németországban, Svájc egy részében is németül beszélnek. Ugyanakkor azonban nyelvileg nem is nehéz olyan kontextust találni, ahol a pragmatikai szint alapján (pl. Hol beszélnek németül? Afrikában? Ausztriában? Kínában?) a „Németül Ausztriában beszélnek" nyelvileg helyes és logikailag is igaz. Előadónk meggyőzően mutatja be, hogy még változatlan szórend esetén is, de más aktuális tagolásban az „Anna szorgalmasan írja otthon a dolgozatát" mondat hány értéket, azaz hány jelentést vehet fel: a mondat logikai igazsága a nyelvi interpretáció függvénye.

2. Az idő rövidsége folytán csupán még egy kérdést kívánok érinteni. Csak felvetem a problémát, a mélyebb elemzésre most nincs alkalom. Kiefer Ferenc helyesen szögezte le, hogy a jelentéselmélet egy általános nyelvelmélet szerves részévé vált és ez a generatív nyelvelméletnek köszönhető.

Közbevetőleg hadd jegyezzem meg, hogy a kérdés nem új, hiszen PLATÓN és ARISZTOTELÉSZ óta a filozófia (nyelvfilozófia) a maga eszközeivel többszörösen is foglalkozott vele, de átvitele a nyelvi kutatás területére és a gócpontba állítása kétségtelenül újkeletű (a hagyományos „mondatjelentéstan" nem ezzel foglalkozott).

A mai kutatás fokozott figyelmet fordít szemantika és szintaxis belső összefüggésére és mondat-központú. Az evvel foglalkozó elméleti irodalomban ma már bevett terminus a „szemantikai szint". Vajjon csupán terminológiai aggály-e, ha ezt a fogalmazást nem tartom szerencsésnek. Az elemzés során használt szemantikai, szintaktikai, morfológiai, fonológiai szint műszók mintha kissé elhomályosítanák azt a különben felismert nyelvi tényt, hogy tulajdonképpen nincs szemantikai szint, mivel a nyelv minden szintjén megnyilvánul a jelentés. A jelentés sajátos módon, a mondatsémáknak és struktúráknak megfelelő módon jelentkezik a mondatban, de ugyanilyen speciális megnyilvánulásai mutatkoznak a morfológiában, a szókapcsolatokban, sőt az egyes szavakban is. Szem előtt kell tartani ezt akkor is, amikor lexikai szemantikáról és grammatikai szemantikáról beszélünk, hiszen még maga az egyes szó is valamely módon többnyire grammatikailag is megformált. Ilyen értelemben az ún. lexikai szemantikára is még sok megoldandó feladat (pl. a kompatibilitás teljes feltárása) vár.

A jelentés áthatja a nyelv egészét és a nyelv minden szintjén az annak megfelelő módon nyilvánul meg. Jelentés nélkül valóban nincs nyelv, a jelentés a nyelv legáltalánosabb funkcióinak a hordozója, ezért a nyelv funkcionális törvényeit is csak akkor fogjuk felismerni, ha a jelentést, pontosabban a jelentés szerkezetét a maga teljes összetettségében sikerül feltárni. KIEFER is említette, hogy a komponenciális elemzést a maga eredeti formájában ma már nem tartjuk járható útnak, de mégiscsak ezen az úton jutottunk arra az eredményre, hogy a nyelvi jelentésnek még a legegyszerűbb megnyilvánulása is összetett egész, szémáknak a kapcsolata. Amíg jelentésváltozás nem jön létre, a jelentést adó szémakomplexum állandó kapcsolat, de a nyelvi egységnek a mindenkori szövegösszefüggésből folyó konkrét jelentésfunkciójától függ, hogy az állandó szémakomplexum mely elemei kerülnek felszínre és melyek azok, amelyeket a szöveg kiszűr. A nyelvi pragmatikának éppen ezért óriási a jelentősége: lehetőséget nyújt egy dialektikusabb jelentésfelfogáshoz, a merev határok lebontásához, amelynek során a mélystruktúra és a felszíni struktúra mint az absztrakt, általános invariáns, illetve a konkrét, egyedi variáns oldódnak fel.

KELEMEN JÁNOS:

1. A nyelvtudomány jelenlegi fejlődési szakaszának talán legszembetűnőbb vonása, hogy a szemantika visszanyerte jogait. Szinte egyetemes egyetértés alakult ki abban, hogy a nyelvi kifejezésformák jelentésének elemzése a nyelvtudomány releváns kérdései közé tartozik. A generatív grammatikán belüli újabb keletű divergenciák is éppen arra vezethetők vissza, hogy a nyelvészek miképpen integrálják a szemantikát a grammatikai elméletbe. E divergenciák nagyjából a következő paraméterekkel jellemezhetők:

1. Vajjon a szemantika része-e a nyelvészeti leírásnak;
2. a szintaxis (a forma) független-e a jelentéstől;

3. a szemantika interpretatív jellegű-e;
4. a szintaktikai mély struktúra a mondat független szintje-e;
5. a szemantikai interpretáció kizárólag a mély struktúrán alapszik-e?

HOWARD MACLAY szerint az e kérdésekre adott válaszok tulajdonképpen a transzformációs grammatika egy-egy fejlődési szakaszát jelentik. Mint ismeretes, a bloomfieldi és harrisi hagyománynak megfelelően CHOMSKY kezdetben nemmel felelt az első kérdésre. KATZ és FODOR szemantikai modellje, majd CHOMSKY Aspects-e jelezte azt a fordulópontot, melynek nyomán elfogadottá vált, hogy a szemantika a nyelvészeti leírás része. CHOMSKY az Aspects-ben a fentebbi kérdések mindegyikére igennel válaszolt, s e válaszok képezik a generatív grammatika ún. standard elméletének a gerincét. A nyelvészek jelentékeny része ma már fenntartja az első kérdésre adott igent, de kételkedik abban, hogy a szintaxis független a jelentéstől, hogy a szemantika pusztán interpretatív komponense a grammatikának, hogy létezik egy független szintaktikai mély struktúra, s hogy kizárólag ez a mély struktúra határozza meg egy mondat szemantikai interpretációját.

Ma már CHOMSKY is kénytelen legalább egy ponton engedni, s elismeri, hogy a szemantikai interpretációba a felszíni struktúra is belejátszik (e tekintetben meggyőző erejűek a preszuppozíciókra, a referenciális funkcióra stb. vonatkozó logikai és grammatikai kutatások). A vázolt kereten belül az egyik legaktuálisabb kérdés az, hogy egy szintaktikai vagy egy szemantikai beágyazottságú grammatikai elmélet tűnike-e adekvátabbnak.

2. Mielőtt e kérdéshez további kommentárokat fűznék, érdemes megjegyezni, hogy a szemantika jelentőségének egyöntetű elismerése egy lényeges ponton nem követte a jelentés természetére vonatkozó filozófiai nézetek változását. Gondolok itt arra a paradigmára, melyet többek közt WITTGENSTEIN Philosophische Untersuchungen c. műve nyitott meg, s melyet egy marxista nyelvfilozófiának is szükséges tekintetbe vennie. Nem igen találkozunk azzal a kérdésfeltevéssel, hogy „a jelentés formális reprezentációjának milyen típusa lenne megfelelő", h a igaznak bizonyulnának WITTGENSTEINnek azok a nézetei, melyek értelmében a nyelv egésze nem alkot merev rendszert, s így nem bontható végső és elemi jelentésegységekre sem.

Ugyanakkor a generatív grammatikán belüli szemantikai modellek a a jelentés formális reprezentációját illetően is több tradícionális elemet tartalmaznak. Hiszen ha nem is azonosítják a jelentést egy csupán metafizikailag jellemezhető entitással, fix jelentés-struktúrát tartanak szem előtt, s a szemantikai komponenst olyan megvilágításba helyezik, mintha egy önmagába záródó s elméleti konstruktumokkal pontosan leírható Rendszer modellje lenne. A szemantikai kategóriákra bontás katzi módszerére, mely a komponenciális szemantikák egyik változata, mindez különösen illik.

3. Visszatérve a szintaktikai, illetve szemantikai beágyazottságú grammatikák kérdésére, megállapítható, hogy önmagában véve egyik alternatíva sem haladja meg a nyelvészet mondatra orientáltságát. Bár a preszuppozíciók, s néhány más probléma vizsgálata utal a mondaton túli relációk fontosságára is, a nyelvtudomány lényegében *még* nem lépte túl azt a határkőt, melyet a mondat jelent. Nem véletlen, hogy a mondaton túli egységek szerveződésé-

nek feltárására a legerősebb ösztönzések a nyelvészeten kívülről jönnek: a folklórból, a mitológiák kutatásából, az irodalomtudományból, a kulturális antropológiából, a pszichológiai terápiás eljárásokból, a szemiotikából stb.

Itt a következő, kissé talán élesen fogalmazott kérdés merül fel:

Vajon a mondaton túli egységek létrehozása, s általában a szövegprodukció egyáltalán nyelvi tevékenység-e?

Míg a mondatalkotás során kényszerítő erejű grammatikai szabályok működnek, addig a mindennapi vélekedés azt sugallja, hogy a szöveg létrehozása a beszélő szabad aktusa. Kérdésünk tehát úgy szól, hogy a szövegek létrehozásában működnek-e, érvényre jutnak-e kényszerítő és korlátozó erejű szabályok, s ha igen, ezek grammatikai természetűek-e, vagy inkább az extralingvisztikai képességek, az ideológiák, a stilisztika, a retorika, a költészet stb. területére tartoznak.

Másképpen fogalmazva: léteznek-e a mondaton túli, csak a nagyobb egységekre jellemző specifikus grammatikai relációk? Ha a szöveg nemcsak mondatok halmaza, hanem magasabbrendű egység sajátos koherenciával, akkor ennek vannak-e *grammatikai* kritériumai? Néhány egyszerű példa is mutatja, hogy bizonyos grammatikai szabályok betartása a szöveg koherenciájának szükséges, ha talán nem is elégséges feltétele (hogy nem elégséges feltétele, az azért van, mert minél inkább áttérünk magasabb egységekre, annál inkább kell számolnunk a beszédtevékenységet meghatározó pszichológiai, kognitív, szociológiai, ideológiai stb. mozzanatokkal, melyek jelenléte miatt a szöveg csak heterogén szempontok alapján közelíthető meg).

4. Könnyen felismerhető, hogy a következő mondatpárok közül egyesek folytonosak, mások nem:

1. *a*) *Ismerek egy illetőt. Az illető járt a Holdon.*
   b) *Ismerek egy illetőt. Egy illető járt a Holdon.*
2. *a*) *A hölgy kezében tartja a rózsát. A rózsának kellemes illata van.*
   b) *A hölgy kezében tartja a rózsát. A piros rózsának kellemes illata van.*
3. *a*) *Boldog az olyan ember, akinek tiszta a szíve. Tegnap találkoztam egy ilyennel.*
   b) *Boldog az olyan ember, akinek tiszta a szíve. Tegnap találkoztam vele.*

Az egyes példákban a második variáción belül megszűnt a mondatok közti folytonosság. Ez — anélkül, hogy mélyebb elemzésbe bocsátkoznánk — annak köszönhető, hogy megváltoztattuk bizonyos referáló kifejezések grammatikai jellemzőit, így megváltoztak az alkalmazásukkal kapcsolatos identitás-feltételek. Az 1. példa tanúsága szerint a referens azonossága megmarad, ha egy meghatározatlan leírást meghatározott leírás formájában ismételünk meg. Ha fordítva járunk el, vagy ha egyszerűen megismételjük a meghatározatlan referáló kifejezést, csak összefüggéstelen mondathalmazt kapunk.

A második esetben egy meghatározott leírást ismételtünk meg, de további specifikációt hajtottunk végre, s éppen ez szüntette meg a mondatok referenciális azonosságát, koherenciáját.

Amikor tehát a referenciális funkció betöltésére egy leírást alkalmazunk, akkor nemcsak a leírandó tárgy és a leíró kifejezés

viszonyára kell tekintettel lennünk, hanem a mondatok közötti viszonyokra is. Ezek szerint létezik egy szabályrendszer, mely mondatokon túli grammatikai relációkat határoz meg. Hasonló megállapítás vonható le a preszuppozíciók vizsgálatából.

5. Ha a szöveg koherenciáját bizonyos grammatikai relációk is jellemzik, akkor nyilván szükség van egy szöveggrammatikára. Itt újból választás elé kerülünk. Vajjon a szöveggrammatika „külön" grammatika-e, vagy az eddigi mondatközpontú grammatikák kiterjesztése?

Az eddigi kísérletek nagyrészt a mondatokon belüli grammatikai relációk, ezen belül is a szintaktikai kategóriák kiterjesztésében látták a megoldást. Egy ilyen felfogás szerint a szöveg tulajdonképpen egy szintaktikailag jellemezhető „hosszú" mondat, melynek a magmondatokat reprezentáló részmondatai pronominálisan és kötőszavak segítségével kapcsolódnak össze (KATZ—FODOR). Hasonló irányban mutatnak azok a szöveggrammatikai, illetve alkalmazási területüket tekintve „narratív grammatikai" modellek, melyeket az irodalomtudományban PROPP, LÉVI-STRAUSS stb. elméletei ihlettek (TODOROV, Grammaire de Décameron stb.). Az ilyen típusú elemzések a mondatból ismert funkciókat a szöveg bizonyos kritériumok alapján elkülönített egységeinek tulajdonítják, így tulajdonképpen a mondat analógiájára elkülönített struktúra rajzolódik ki.

6. Korábbi illusztratív példáink, s más evidenciák amellett szólnak, hogy a szöveg koherenciáját nem lehet a mondatból ismert szintaktikai struktúrák kiterjesztésével megragadni. A szöveg szintjén a szemantika elsődlegességéből kell kiindulni: a szöveggrammatika szemantikai beágyazottságú grammatika.

Ha a mondat esetében mégis amellett döntenénk, hogy a szintaxis a szemantika alapja, a szöveg esetében továbbra is fordított viszony állna fenn: a mondat grammatikájából elvont szemantikai komponens jelenne meg szervező elemként. Ekkor a szövegről is számot adó grammatika többlépcsős elméletté válna. Középpontja a mondat elmélete lenne, ez pedig rendelkezésre bocsátaná azt a szemantikát, mely egy újabb fokon a szövegek szerveződésének elveiről adna számot.

Ha viszont jogosnak bizonyulnak azok az újabb törekvések, melyek szerint a mondat esetében is a szemantika jelentheti a nyelvészeti leírás középpontját, akkor elképzelhető egy olyan grammatika, mely a szemantikát egységes alapként kezelve együttesen ad számot mind a mondat, mind a nagyobb nyelvi egységek grammatikai relációiról.

7. Ma már láthatók egy olyan szövegelmélet körvonalai, mely szemantikai modellre épül. Ennek minden bizonnyal igen fontos kategóriája a GREIMAS által bevezetett „szemantikai izotópia". Szemantikai izotópiát a különböző szemémák manifesztálódása hoz létre, amennyiben mindegyikük tartalmaz legalább egy olyan szémát, vagyis jelentésegységet, mely a többi szeméma un. nukleáris részében is előfordul. Ahhoz,hogy egy korpuszt szövegnek tekintsünk, legalább egy izotóp síkkal kell rendelkeznie. Ez a szövegek azonosításának igen hasznos formális kritériumát adja kezünkbe.

A baj csak az, hogy az izotópia fogalma komponenciális szemantikát előfeltételez. Márpedig minden komponenciális szemantika alapproblémája,

hogy elméletileg lehetetlen meghatározni azoknak az elemi szemantikai jegyeknek a listáját, melyekre a lehetséges jelentések lebonthatók. (Mint Wittgenstein megmutatta, nincs természetes határa annak, hogy egy jelentésegységet egyszerűbb elemekre bontsunk.)

Így csak az az út tűnik járhatónak, hogy az elemi jelentésegységekre bontás (a szémikus elemzés) eredményeit regulatív hipotézisként kezeljük, s ennyiben tegyük az izotópiák különféle típusait a szövegek azonosításának r e l a t í v kritériumává. Úgy kell tennünk tehát, mintha volna egy globális szemantikai rendszer, mely a legkülönbözőbb szövegek szémikus struktúrájának alapját képezi. Úgy azonban, hogy sohasem veszítjük szem elől: ilyen végső, mozdulatlan szemantikai rendszer nem létezik. Ha volna — mondja kis túlzással Umberto Eco, parafrazálva a híres görög bölcset —, nem lenne struktúrált, s ha struktúrált lenne, nem lehetne leírni.

Altrichter Ferenc:

1. Ma már vitathatatlan tény, hogy múlt század végén, illetve a—századforduló körül egy rendkívül jelentős változás történt a szemantikában. E változást röviden úgy jellemezhetném, hogy a szemantikai vizsgálódások fókuszába a mondat, illetve a m o n d a t j e l e n t é s e került. A változás jelentőségét csak úgy tudjuk felmérni és kellőképpen értékelni, ha összevetjük a szemantikai vizsgálódások korábbi állapotával, azzal a helyzettel, amelyben a szemantika elsősorban a szavak jelentésének a tudománya volt. Ebben a korábbi helyzetben a kutatóknak úgy tűnt, hogy a mondat, mivel, tagadhatatlan tény, szavakból épül fel, szemantikai nézőpontból nem jelent semmilyen új, minőségi vagy jellegbeli problémát. A mondat e hagyományos megközelítés számára, jóindulatú, káros következményektől mentes hipertrófiában szenvedő szónak tűnt. S ennek megfelelően, a mondat jelentése valami olyasminek látszott, ami ugyanazon a szinten vagy síkon van, mint a szó jelentése, s csak az összetettség vagy a bonyolultság fokában különbözik ez utóbbitól.

Gottlob Frege volt az, aki szakítani mert ezzel a hagyománnyal. Frege a nyelv logikai szerkezetének kutatása során jutott arra a következtetésre, hogy a hagyományos megközelítés olyannyira téves, hogy annak épp az ellenkezője igaz. Frege a szemantikai vizsgálódások kiindulópontjává a mondat, illetve a mondatjelentés elemzését tette. Emögött persze az az elméleti jellegű meggyőződése húzódott meg, hogy a nyelv szemantikai alapegysége nem a szó, hanem a mondat jelentése, s a szavak jelentése is csak annyiban vizsgálható, amennyiben a lehetséges mondatok összefüggésében, amelyek összetevőiként szerepelhetnek a kérdéses szavak., viszgáljuk őket. Frege megközelítése pillanatokon belül egészen látványos eredményekre vezetett. A mondatcentrikus szemantika alapján például kiderült, hogy olyan, mind a logikában, mind a nyelvészetben rendkívül fontos szerepet játszó különbség, mint a tulajdonnevek és köznevek különbsége, nem valamilyen *sui generis* szófaji különbséget takar, hanem a megfelelő szavak mondatokon belüli l o g i k a i f u n k c i ó i n a k különbségét. Mellesleg szólva, Frege maga is rendkívül sokat tett e funkcionális különbség tisztázása érdekében.

A Frege óta eltelt időben végzett logikai szemantikai vizsgálódások kiindulópontját és alapját szintén az a felismerés alkotja, hogy a mondat

jelentése a nyelv szemantikai alapegysége. Igen örvendetes tény, hogy ezalatt az idő alatt a konkrét nyelvészeti szemantikai vizsgálódásokat is megtermékenyítette ez a logika oldaláról jött felismerés, s a nyelvészeti szemantika is a szavak jelentése helyett a mondatok jelentését tette meg a kutatások elsődleges tárgyának. Erről győződhettünk meg az elhangzott főreferátum alapján is, hiszen például a preszuppozíciók kérdése szintén a mondatjelentés problémakörébe ágyazódik bele.

Persze, komoly nehézségekbe ütközünk, ha meg akarjuk mondani, hogy mi a mondat jelentése, legalább olyan komoly nehézségekbe, mint amilyeneknek a hagyományos szemantika ütközött, amikor meg akarta határozni a szó jelentését. De a mondat jelentésének meghatározása nem tűnik olyannyira reménytelen vállalkozásnak, mint a szó jelentésének a meghatározása. Mivel a főreferátum nem vállalkozhatott e feladat megoldására is, a továbbiakban, igen röviden, és ebből következően eléggé elnagyolt módon körvonalazni szeretnék egy megoldási javaslatot, amelynek bizonyos elemei a szakirodalomban általánosan elfogadottak, más, talán fontosabb elemei, egyáltalán nem elfogadottak.

2. Mindenekelőtt egy kritikai megjegyzést szeretnék tenni. Az utóbbi időben, főleg WITTGENSTEIN hatására, eléggé divatba jött azt mondani, hogy a jelentés a kifejezések használatával azonos. Evvel a megfogalmazással, sőt általában a jelentés úgynevezett használat-elméletével kapcsolatban a fő probléma az, hogy nem világos, mit is értsünk a „használat" szón. Sem WITTGENSTEIN, sem az elmélet későbbi képviselői nem tudják megmondani, hogy mely esetekben használunk és mely esetekben nem használunk egy kifejezést, azaz, nem világosak a használat fogalmának határai. A használat vagy a nemhasználat esetét alkotja-e például az, ha „a mellettem ülő kéksapkás férfi" kifejezést minden szándék és cél nélkül ötvenszer magam elé mormolom, vagy kimondom a rekedtségem vagy a hangszálaim, vagy akár az előttem levő mikrofon kiprbóbálásaként? De van a jelen témánk szempontjából fontosabbnak ígérkező ellenvetés is a használat-elmélettel szemben, nevezetesen az, hogy b e s z é l h e t ü n k - e e g y m o n d a t m i n t m o n d a t h a s z n á l a t á r ó l. Mert talán több-kevesebb leleményességgel meg tudjuk határozni, hogy miben áll egy szó használata, hogyan használunk, illetve hogyan kell használnunk bizonyos szavakat bizonyos mondatok összefüggésében, de kétséges, hogy van-e annyi leleményesség, amely kisegítene minket, ha ugyanezeket a kérdéseket a mondattal kapcsolatban vetjük fel. Mit jelentene például az „Esik az eső", vagy a „Ráléptem az új golyóstollamra" mondatok használatáról beszélni? Meg lehet-e adni azokat a körülményeket, amelyekben ténylegesen h a s z n á l j u k e mondatokat, s ha, mint WITTGENSTEIN jelzi, a használat szabályokhoz kapcsolódik, van-e értelme olyan szabályokról beszélni, amelyek megkötik, hogy mikor és hogyan mondjam ezeket a mondatokat? A tagadó válasz nyilvánvalónak tűnik, hiszen ezeket a mondatokat a beszéd értelmességére vonatkozó bizonyos, nagyon tág határokon belül akkor mondhatom, amikor kedvem tartja. Kérdezhetem, állíthatom, feltételezhetem, megtévesztés céljából mondhatom stb., hogy esik az eső, de értelmetlenség lenne azt gondolnunk, hogy az „Esik az eső" mondat jelentéséhez hozzátartozik, hogy én kérdezem, állítom, feltételezem stb. ezt. Furcsa módon WITTGENSTEIN mégis kiterjeszti a használat-elméletet a mondatok jelentésére is.

Mi hát a mondat jelentése, ha nem azonos a WITTGENSTEIN által feltételezett, de gyakorlatilag megfoghatatlannak talált használattal? Talán a válasz érdekében célszerű lesz bevezetni bizonyos megkülönböztetést. Különbséget kell tennünk ugyanis a mondat és a kijelentés között. A mondatot szintaktikai fogalomnak tekinthetjük, és azt mondhatjuk, hogy mondat az, ami a nyelv szintaktikai szabályai értelmében mondatnak bizonyul. A nyelv eme szabályai a „jólformáltságot" kötik ki a mondat kritériumául. A kijelentés fogalma szemantikai fogalom, azt a gondolatot jelenti — e szó fregei értelmében —, amelyet a kijelentő módban álló mondatok kifejeznek. A továbbiakban ezért az elterjedt „kijelentés" szó helyett a kevésbé elterjedt, de kevésbé félrevezető „gondolat" szót használom. Ha szemantikatörténeti analógiákat keresünk, akkor azt mondhatjuk, hogy a fregei gondolat fogalma a legközelebb PLATON és ARISZTOTELÉSZ logosz fogalmához, a sztoikus logika lekton fogalmához, vagy a középkori logika propositio fogalmához áll. Frege csupán csatlakozott ehhez a többezer éves hagyományhoz, amikor a mondat jelentését a mondat által kifejezett gondolattal azonosította. Talán érdemes megemlíteni: az, hogy FREGE csatlakozott e hagyományhoz, vagy jobban mondva, újra felfedezte azt, amit az előtte járó nemzedékek a többezer éves hagyományból már régen elfelejtettek, nem összeegyeztethetetlen azzal a korábbi megállapításunkkal, hogy mondat-centrikus szemantikája valóban gyökeres változást jelentett a szemantika történetében.

Elég könnyű kijelenteni, hogy a mondat jelentése nem más, mint az a gondolat, amelyet a mondat kifejez, sokkal nehezebb azonban megmondani, hogy mi is a gondolat. E nehézség megoldásában, sajnos, FREGE sem sokat segít. FREGE azonban észrevett valami egészen fontosat, valami egészen alapvetőt, amelyre legalábbis első megközelítésben lehet támaszkodni, nevezetesen azt, hogy a mondat jelentése, a gondolat valamilyen összefüggésben van az igazsággal, bár az összefüggés természetét megvilágítatlanul hagyta. Talán világosabbá válik, hogy mi a mondat jelentése, ha a gondolat és az igazság összefüggésére irányítjuk további vizsgálódásainkat.

Egészen nyilvánvalóan hamis lenne azt mondani, hogy a mondat jelentése megegyezik az igaz gondolattal, hiszen értjük azokat a mondatokat is, amelyek hamis gondolatot fejeznek ki. A mondat jelentését tehát nem köthetjük a gondolat igaz voltához. Persze, eléggé abszurd lenne, ha valaki, ezen felbuzdulva, a gondolat hamis voltához kapcsolná a mondat jelentését. Ezután próbálkozhatnánk azzal az ötlettel, hogy a mondat jelentése igaz-vagy-hamis, azaz, valamelyik igazságértékkel rendelkező gondolat. De, sajnos, nem sokra megyünk ezzel az ötlettel sem, mert vannak olyan teljesen „normális" kijelentő módban álló mondatok, amelyeket értünk, amelyeknek van jelentése, de az általuk kifejezett gondolatnak nem tulajdoníthatunk igazságértéket, azaz, a gondolat sem nem igaz, sem nem hamis. Ilyen mondat példája lenne az, amikor valakinek, akinek történetesen nincs gyereke, azt mondom, hogy „A kislányod megbukott matematikából". De mit jelent megérteni egy ilyen mondatot? E mondat megértése, sőt általában a mondat megértése magába foglalja, hogy tudjuk, milyen feltételek mellett lenne a mondattal kifejezett gondolat igaz, bár talán ténylegesen a gondolat hamis, vagy egyáltalán nem is tulajdonítható neki igazságérték. Ezeket a feltételeket a rövidség kedvéért igazságfeltételeknek nevezhetjük, és azt mondhatjuk, hogy ha vannak

igazságfeltételek, akkor a mondatnak van jelentése, és ha a mondatnak van jelentése, akkor vannak igazságfeltételei. Ez azonban még nem elegendő a mondat jelentésének meghatározásához, hiszen csak azt köti ki, hogy mikor fejez ki a mondat gondolatot, s nem mondja meg azt, hogy mi a gondolat. De ha ezen az úton továbblépünk, akkor, úgy vélem, hogy egy első megközelítésben helyes meghatározáshoz juthatunk. Azt mondhatjuk ugyanis, hogy a mondat jelentése, a gondolat nem más, mint szemantikai függvény, amely a mondathoz igazságfeltételeket rendel hozzá, és vice versa. A függvény konkrét formájának pontos meghatározása eléggé bonyolult feladat, mert a függvénynek értelmezhetőnek kell lennie olyan esetekre is, mint a tautológiák, sőt számot kell adnia arról a különbségről is, ami két, logikai formáját tekintve azonos tautológia között fennáll. Például, e függvény segítségével meg kell tudnunk mondani, hogy mi a szemantikai különbség „A tollam vagy piros, vagy nem piros" és „A rádió vagy szól, vagy nem szól" mondatok között.

3. A gondolat fínomszerkezetének, azaz, e függvény konkrét formájának megadására itt nem tehetünk kísérletet. A továbbiakban inkább azt a problémát elemeznénk, hogy a gondolat e fenti meghatározása egyáltalán alkalmazható-e arra a rendkívül sokféle mondatra, amelynek jelentését értjük. Mindenekelőtt, úgy tűnik, hogy a meghatározás alkalmazható az összes kijelentő módban álló deskriptív mondatra, függetlenül attól, hogy szinguláris-e a mondat, vagy pedig tartalmaz logikai kvantorokat is.

1. Első pillanatra viszont úgy tűnik, hogy a meghatározás nem alkalmazható a kérdő, felszólító, parancsoló, óhajtó mondatokra. Hiszen ezek esetében, úgy tűnik, nem beszélhetünk olyan feltételekről, amelyek mellett a gondolat igaz lenne. Nincs értelme azt firtatni, hogy mik a kérdés vagy a felszólítás igazságfeltételei, mert nincsenek igazságfeltételeik. Másrészt, azt is nehéz lenne tagadni, hogy értjük ezeket a mondatokat. Nem kell-e tehát már most feladnunk a mondatjelentés fenti definícióját, ha ezekre a mondatokra sem tűnik alkalmazhatónak? A helyzet azonban, szerencsére nem ennyire tragikus. Már a sztoikus logikában észrevették, hogy a lekton időnként erotematon vagy akár prosztaktikon formájában jelenik meg, azaz kérdésként vagy parancsként. Úgy tűnik, hogy a kérdések és a parancsok is kifejeznek gondolatot, csak az a nagy kérdés, hogyan. Ha például tudni akarom, hogy esik-e az eső, akkor a következő mondatok valamelyikével kérdezhetem meg: „Esik-e az eső?", „Azt kérdezem, hogy esik-e az eső", „Tudni szeretném, hogy esik-e az eső", „Esik az eső?". A legutóbbi mondatot nyilván csak a hangsúly különbözteti meg a kijelentő módban álló deskriptív „Esik az eső" mondattól. S ez a tény rögtön rávilágít arra, hogy a kérdések stb. két részből tevődnek össze, valami magszerű mondatféleségből, amit az egyszerűség kedvéért mondatgyöknek nevezhetünk, és egy operátorból, amely meghatározza, hogy a beszélő kérdezi-e, parancsolja-e, sőt állítja-e azt, amit a mondatgyök kifejez. A mondatgyök fejezi ki a gondolatot, a mód-operátor viszi át a mondatgyököt kérdő, parancsoló, sőt kijelentő mondatba, hiszen, bár a kijelentő módban álló mondatok felszíni szerkezete nem úgy mutatja a kijelentő módot, ahogy a kérdő mondatoké a kérdő módot, de ezek esetében sem arról van szó csupán, hogy pusztán csak „kieregetjük" magunkból őket, hanem állítjuk, mondjuk őket, bár külön nem jelezzük (illetve „zéró" formával jelezzük), hogy állítjuk őket.

A mondatgyök a felszíni szerkezetben „. . . . , hogy esik az eső" típusú mellékmondatok formájában jelentkezhet, bizonyos nyelvekben pedig jól megfelel az accusativus cum infinitivo szerkezeteknek. Történeti érdekesség, hogy a középkori, elsősorban a nominalista logikában a propositiones példáiként főleg a Socratem currere típusú szerkezeteket vizsgálták.

Összefoglalva, mindenekelőtt azt mondhatjuk, hogy mindaz, amit fentebb a mondat jelentéséről mondtunk valójában a mondatgyök jelentésére vonatkozik, s e finomítás alapján kijelenthetjük, hogy a gondolat olyan függvény, amely a mondatgyökhöz rendel igazságfeltételeket. A kijelentő, kérdő stb. mód pedig operátor, amely a mondatgyökre hat. Hasonló megfontolások megmutatnák, hogy a performatív mondatok esetében is mondatgyökről és bizonyos fajta operátorról van szó, amelyet AUSTIN terminológiájára támaszkodva illokuciós operátornak nevezhetünk. Ennek fényében nagyon úgy tűnik, hogy a mód-operátorok az illokuciós operátorok részosztályát alkotják.

2. Egy kicsit részletesebben kell még szólnunk az idők problémájáról is, hiszen a mondatokat különféle időkbe tesszük, s úgy tűnhet, hogy a mondat jelentéséről adott kiinduló definiciónk csorbát szenved legalábbis a jövő idejű mondatok esetében. Arisztotelész a De Interpretatione-ban elemzi a jövő idő problémáját; a múlttal és a jelennel kapcsolatban azonban nem lát sajátos problémát. ARISZTOTELÉSZ elemzése és az egész ún. futurum contingens kérdése vezetett el az időt tartalmazó mondatok logikájának és szemantikájának modern problémaköréhez.

Az idők kérdése a logikai és szemantikai problémák egész szövevényét veti fel, amelyekre itt csak jelzésszerűen utalhatunk. Először is, különböztessük meg az időt tartalmazó mondatokat az időtlenektől. A „Most esik az eső", „Holnap is esni fog" stb. időt tartalmazó mondat, szemben a „Jupiter nagyobb, mint a Föld" vagy „Minden ember halandó" mondatokkal, amelyek időtlenek. Ezután különböztessük meg a mondatok kimondásának vagy állításának idejét a mondatban szereplő időtől. Ez is eléggé nyilvánvaló különbség, hiszen ha ma azt mondom, hogy egy héttel ezelőtt esett az eső, akkor az eső és a kimondás között pont egy hét telt el — ami elég nagy idő már ahhoz, hogy érdemes legyen általában is megvonni ezt a különbséget.

Két kérdésre kellene most már válaszolnunk: egyrészt, mi a különbség az időt tartalmazó és az időtlen mondatok között, és másrészt mi a szemantikai különbség a múlt, a jelen és a jövő idő között. Ami az első kérdést illeti, a logika és a szemantika történetében három válasszal találkozhatunk. Az első válasz az időt tartalmazó mondatokat az időtlen mondatokra vezeti vissza olyanformán, hogy a mondatban szereplő időt a logikai állítmány részének fogja fel, s így a predikátumok különbségében, nem pedig a predikáció különbségében látja az eltérést. A második, főleg nominalista ihletettségű válasz szerint az a személy, aki két különböző alkalommal mond ki időt tartalmazó mondatot, más és más gondolatot fejez ki. A harmadik válasz szemantikailag nem tekinti teljesnek az időt tartalmazó mondatokat, amelyek csak akkor válnak teljessé, azaz egy gondolat kifejezésévé, ha pótlólagos információként a kimondás idejét is hozzávesszük. Azt hiszem, mindhárom elképzelés téves, mégpedig azért téves, mert nem veszi figyelembe azt a tényt, hogy a mondatban szereplő időket ekvivalens módon pótolhatjuk időt kifejező szinkategorematikus szavakkal, például a magyarban a „majd" szó ekvivalensen el tudja látni a jövő idő szerepét. Nos, mivel a szinkategorematikus szavak logikai

funkciókat töltenek be a mondaton belül, plauzibilisnek látszik azt mondani, hogy az időt tartalmazó mondatok abban különböznek az időtlenektől, hogy bizonyos pótlólagos operátorokat tartalmaznak.

Térjünk rá most a második kérdésre: szemantikai szempontból milyen különbséget takar tehát a jelen, a múlt és a jövő idő különbsége? Jelent-e valamilyen sajátos különbséget a kifejezett gondolat szempontjából, ha azt mondom, „Esett az eső", „Esik az eső", „Esni fog az eső"? Ha igaz az a fentebbi megállapításunk, hogy az idő valamilyen sajátos operátor, akkor úgy fogalmazhatnék, hogy tempora variata sunt, non propositiones. Ez a megfogalmazás azonban — és ez rendkívül fontos — csak szemantikai szempontból, a kifejezett gondolat, illetve az igazságfeltételek szempontjából helytálló. De ismeretelméleti szempontból, azaz az igazság megállapításának szempontjából már nem érvényes. Ez a megfogalmazás más oldalról ugyan, de ugyanazt mondja ki, mint az, hogy a grammatikai idő a mondatgyökre alkalmazott operátor, amely a mondatgyököt átviszi jelen idejű, múlt idejű vagy jövő idejű mondatba — ami egyben azt is mutatja, hogy a mondatgyököt időtlen értelemben kell felfognunk.

3. Természetesen nagyon sokféle más mondatot is meg kellene még vizsgálnunk, hogy nyugodt lélekkel merjük állítani, hogy a mondat jelentésének fent megkísérelt definíciója helytálló és alkalmazható. Hiszen sajátos szemantikai problémákat vetnek fel az úgynevezett tényellentétes mondatok is (például „Ha a liszt lőpor lenne, akkor a liszt felrobbanhatna" vagy „Ha a lőpor liszt lenne, akkor a lőporból sütni lehetne" (stb.), vagy a modális mondatok például („9 szükségképpen nagyobb mint 7" stb.), a propozícionális attitűdök (például „Péter tudja, hogy a kocsi elromlott"), vagy akár az inkonzisztens preszuppozíciókkal rendelkező, illetve a perszuppozícióikkal inkonzisztens mondatok is (például „Harold Wilson nem olyan nagy politikus, mint Anglia jelenlegi kormányfője" stb.). Ezek bemutatására itt már nincs idő, de talán annyit érdemes megjegyezni, hogy a felmerülő problémák elemzésében a mondatgyök fogalma sokat segít a gondon, bár nem teljesen úgy, ahogy Huxley szómája. Úgy tűnik ugyanis, hogy közelebb kerülünk e kérdések megoldásához, ha a mondatgyöknek, illetve a gondolatnak az ún. lehetséges-világok szemantikája alapján adunk értelmezést. A mondatgyök hipotézise azonban, mind a fenti, mind az esetleges lehetséges-világ szemantikai értelmezésben a nyelv logikai-szemantikai struktúrájára vonatkozó eléggé termékeny hipotézisnek bizonyulhat.

4. Befejezésül néhány szót szeretnék szólni a fent vázolt elképzelés jellegéről. A mondat jelentésének a korábbiakban megkísérelt definíciójában nem támaszkodtunk egyetlen természetes nyelv sajátosságaira sem. És nem véletlen, mert a gondolat nem függ attól, hogy milyen nyelven fejezzük ki, bár valamilyen nyelven ki kell fejeződnie. A gondolattal, a mondat jelentésével ebből a szempontból ugyanaz a helyzet, mint az igazsággal vagy a következtetéssel. Ugyanúgy, ahogy egy hamis tétel nem válik igazzá akkor, ha németből lefordítjuk oroszra vagy angolra, és ugyanúgy, ahogy a vaskos álkövetkeztetések sem válnak bizonyító erejű argumentumokká, ha magyarból lefordítjuk őket ékesszóló franciára, a gondolat is invariáns az ilyen átalakításokkal szemben, bár mint közismert, komoly gyakorlati nehézséget jelenthet a pontos fordítás elvégzése. Azt mondanám tehát, hogy a mondat je-

lentése univerzális szemantikai kategória. A gondolat univerzális szemantikai kategória, és nem az egyes nyelvek sajátos szemantikájának kategóriája. Csak ez a tény teszi érthetővé és magyarázhatóvá, hogy nemcsak az önmagam által produkált mondatokat értem, hanem képes vagyok megérteni mások mondatait is, sőt kellő gyakorlás után elvben képes vagyok megérteni bármilyen más nyelven beszélő vagy író ember mondatait is. A gondolat tehát, bár mindig valamilyen konkrét nyelvi formát ölt, nem tartozik sem ehhez, sem ahhoz a sajátos nyelvhez, hanem általában a nyelvhez tartozik, azaz interszubjektív, társadalmi képződmény, s kialakulása egybeesik magának a nyelvnek a kialakulásával.

SZÉPE GYÖRGY

Az alkalmazott nyelvészet néhány kérdése

A nyelvészet a nyelvvel kapcsolatos tevékenységek és reflexiók összessége. Magába foglalja a nyelvről való folklorisztikus (hiedelemszerű) ismeretektől elkezdve a hobby-nyelvészkedést, a különféle társas csoportok azonosságának szimbolizálását, illetőleg ennek felhasználását különféle célokra; a nyelvvel foglalkozók, pl. írók, nyomdászok, pedagógusok, tolmácsok mesterségbeli (mondhatnánk nyelvi-technológiai) tapasztalatait; az egyes szakmák sajátos kommunikációs problémáinak bizonyos vetületét; s végül az intézményes formájú nyelvészetet: a nyelvtudományt.

A nyelv, a beszéd, a kommunikáció, a szimbolizálás tanulmányozása azonban nem monopóliuma a nyelvtudománynak. Különféle okokból ilyen jellegű kérdésekkel foglalkozik a filozófia is évezredes hagyományában, azután a pszichológia, számos interdiszciplína, valamint olyan, újabban önállósuló tudományszakok mint az általános jeltudomány vagy szemiotika, illetőleg a kommunikációkutatás. Az a hétköznapi fordulattá vált formula, hogy a tudományokat tárgyuk szerint lehet meghatározni, nem elegendő támpont a nyelvészet tudományrendszertani besorolásához. Legföljebb azzal a módosítással kerülhet a nyelvészet meghatározásának, elhatárolásának középpontjába „tárgya", ha a feladatot úgy szemléljük: az intézményes nyelvészet, a nyelvtudomány vezérli, koordinálja és ha van mihez, akkor integrálja a nyelvvel stb. kapcsolatos ismereteket (bárhol is keletkeztek) és gyakorlati tapasztalatokat. Ebben benne rejlik az is, hogy egyáltalában nem triviális feladat ezt egy adott kor igényei szerint elvégezni: saját elméleti keret, különféle módszertanoknak egész ütege és — a szükségleteknek megfelelően — saját különálló szervezeti forma is kell hozzá.

A kérdésre azonban jóval bonyolultabb válasz is adható. Valójában alighanem elengedhetetlen a tudományrendszerezéssel kapcsolatos elemi kérdéseknek a megválaszolásához is bizonyos tudománytörténeti és tudományelméleti megalapozás. Sajnos, a nyelvészet területén nem nagyon áll rendelkezésre sem átfogó tudománytörténet, sem a kor színvonalán álló átfogó tudományelmélet. (Igaz, hogy a legutolsó 15 évben a nyelvészet történetének renaissance-a van kibontakozóban, s ez főként — de nem kizárólag — annak köszönhető, hogy a nyelvészet centrális területén: a grammatika elméletében fordulat történt; a nyelvtudomány egészének elméleti kerete azonban csak nagyon lassan bontakozik ki.) Ennek az előadásnak nem is feladata ezeknek a kérdéseknek a tárgyalása. Mindössze a jelenlegi helyzet jellemzésének érdekében próbáltam a témát szituálni.

1. A nyelvészet társadalmi funkciója

A széles értelemben vett nyelvészet nyilvánvalóan a mindennapi élet szférájának egyik része. A nyelv az ember definíciós jegye: szembeállítja mindennel, ami nem emberi. Ez azonban még nem elég ahhoz, hogy foglalkozzanak is vele. Ahogy mondani szoktuk: egy elzárt völgykatlanban fekvő és meglehetősen homogén kicsiny faluban aligha merül fel a nyelv mint külön probléma, hiszen mindenki ugyanazt a közös eszközt használja egyéni gondolatainak kifejezésére. Ez a kísérleti szituáció azonban történetileg érdektelen: amióta nyelvről tudunk, azóta az mindig egy adott konkrét „nyelv" volt explicit módon vagy implicit módon szembeállítva más nyelvekkel, nyelvjárásokkal vagy nyelvi változatokkal. (De még egy nyelven belül is maradva, maga a nyelv hordozza az önmagáról való beszélés lehetőségét: valamenynyi konkurrens kifejezési forma közül a nyelv az egyetlen, amelyen lehet beszélni a beszédről; más szóval: egyedül a nyelv tartalmazza önmaga metanyelvét.)

A széles értelemben vett nyelvészetnek különféle társadalmi funkciói alakultak ki még az intézményes nyelvészetnek, a nyelvtudománynak a létrejötte előtt. Tolmácsolni kellett, feljegyezni a feljegyzendő dolgokat (pl. adóval, joggal, intézményekkel, általában ismeretekkel kapcsolatban mint pl. a juhok száma, a birtoktestek elhelyezkedése, a csillagok állása); ehhez írás vagy más följegyző eszközök kellettek; a legkisebb közösségen belül is kialakulhatott bizonyos belső társadalmi szimbolizálás a nyelv segítségével: társadalmi kapcsolatokat szabályozott a nyelv; szakrális funkciója volt: a nyelv szülte a mitológiát és a vallások formáját is bizonyos mértékig; normákat rögzített és tartott fenn; stb. Mindezek összességükben azonban nem tudományos funkciók voltak, még akkor sem, ha a ma meglevő tudományok keletkezése és fennmaradása (akárcsak az emberi történet jó részének fennmaradása) lehetetlen lett volna nyelvi mozzanatok nélkül. — Mindezek a tudomány előtti tapasztalatok azonban valamilyen formában továbbélnek.

S fennmaradt mind a mai napig az a feladat is, hogy bizonyos műveltségi szint feletti társadalmak tanítják gyermekeiket az államnyelv (vagy közlekedési nyelv) meghatározott formáira, illetőleg az ő szempontjukból fontos egyéb nyelvekre.

Még azelőttről, talán az ember keletkezésével egyidőből pedig fennmaradt a költészet, amely formájában nyelv, s melynek megalkotása szintén az ember kizárólagos képessége.

Az intézményes nyelvészet, a nyelvtudomány ugyanúgy két funkciót — két, egymásra tekintettel levő funkciót lát el —, mint bármely más tudomány: a világ megismerésének és a világ átalakításának funkcióját. Ezt az elméleti és gyakorlati funkciót a nyelvészet nem önmagában, hanem a többi tudománnyal együtt, velük közös társadalmi kontextusban látja el.

Itt most nem kívánok külön — deklaratív módon — foglalkozni az elmélet és gyakorlat kölcsönhatásával, mivel voltaképpen egész gondolatsorom ennek szemléltetése. Szeretném azonban megjegyezni, hogy a kérdés tudományelméleti szempontból általában a matematika, illetőleg a fizika és a többi természettudományok szempontjainak figyelembevételével kerül tárgyalásra. A társadalomtudományok szempontjai, illetőleg az olyan jobbára de nem kizárólagosan társadalomtudományi jellegű diszciplína, mint a nyelvészet szempontjai viszont meglehetősen figyelmen kívül maradnak.

A társadalomtudományok elmélete sokkal szorosabb kapcsolatban áll magával a társadalmi gyakorlattal, mint a természettudományok elmélete. Ezért megismerő-elméleti funkció mellett ebben az esetben közvetlen gyakorlati funkcióról van szó.

A tudományelméletre épülő tudományszervezés és tudománynyilvántartás megkülönbözteti a kutatásoknak három szintjét: az elméleti, az alkalmazott és a fejlesztési kutatások szintjét. A nyelvtudományon belül az elméleti és az alkalmazott kutatások szintjét sikerül megkülönböztetni; a fejlesztési kutatások itt — legalább is a magyarországi tapasztalatokat figyelembe véve — nem választhatók külön az alkalmazott kutatásoktól. Hasonlóképpen nincs szükség külön technológiai kutatások szintjének felvételére, mint a műszaki tudományok esetében. A két szint (alap- és alkalmazott) értelmezése azonban még nem alakult ki; nincsenek a nyelvészeten belül egyértelműen elfogadott kritériumok a nagyszámú (és valójában érdekes) határeset hovatartozásának eldöntésére.

Nyilvánvaló, hogy elégtelen volna egy ilyen szervezési és nyilvántartási szempont az alkalmazott nyelvészetnek vagy bármely társadalmi szférában levő alkalmazott tudományszaknak a meghatározásához.

Valamivel közelebb jutunk az alkalmazott nyelvészet mibenlétéhez, ha megnézzük, hogy milyen alapon sorolják a saját tevékenységüket ide egyes országok kutatói, alkalmazott nyelvészei.

Francia nyelvterületen és a Benelux országokban a tudomány és felsőoktatás szervezetébe behatolt a tudományszervezés alkalmazott szintje mint többé-kevésbé általános terminus. Eszerint az alkalmazott nyelvészet olyan szintű (praxishoz közeli) diszciplína, mint az alkalmazott természettudományok: azok, amelyeket mi műszaki tudományoknak nevezünk; ideveszik az idegen nyelvek tanulását, a kétnyelvűség-vizsgálatát, valamint a számológépek felhasználását a nyelvészeti kutatásban és a dokumentalisztikában. — Angol nyelvterületen ma is elsősorban az idegen nyelvek (elsősorban az angol külföldiek számára való) tanításához szükséges speciális nyelvészetet nevezik alkalmazott nyelvészetnek. Ennek az eredete mintegy 30 évre megy vissza; a II. világháború alatt egy igen nagy idegennyelv-tanítási programhoz a nyelvészek segítségét vették igénybe; ezek pedig gyorsan rájöttek arra, hogy az akkor uralkodó statikus deszkriptív nyelvészet nem alkalmas erre a feladatra — bizonyos különleges szempontok figyelembevétele nélkül. Azóta él az alkalmazott nyelvészetnek az az értelmezése, hogy ez elsősorban megfelelő idegennyelvi tananyagok készítéséből áll. Ez a felfogás lassan kiszélesedett és magába foglalta az összevető nyelvészetet, a különféle nyelvek és kultúrák érintkezéséből adódó kérdések vizsgálatát, valamint egyéb olyan problémákat, amelyek elengedhetetlenek a jó tananyagok készítéséhez, így például a szógyakorisági vizsgálatokat. — Német nyelvterületen az idegennyelv-oktatással összefüggő és nem szorosan vett pedagógiai feladatok megoldását tartják szorosan véve alkalmazott nyelvészetnek, de tágabb értelemben a nyelvészetnek szinte minden ágával érintkezőnek tartják ezt a területet (kiadványaik elemzése alapján).

Hozzánk a szovjet gyakorlat állt a legközelebb. Nemcsak azért, mert az ötvenes évek végén az ő példájukon indultunk el jónéhányan Magyarországon, hanem azért, mert szemmel láthatóan ők gondolták végig legalaposabban az alkalmazott nyelvészet mibenlétét. Ők idetartozónak vélik az idegennyelvek tanítása diszciplínájának tudományos szintjét, az információs rendszerek

kialakításának nyelvi feladatkörét, az írásrendszerek megalkotását, a helyesírást, a terminológiát, az átírást (transzkripciót), a földrajzi nevek szabályozását, az interpunkciót, a nyomdai szerkesztés nyelvi vonatkozásait, és a hatékony kommunikáció feltételeinek kutatását. Ez az első pillanatban heterogén tevékenység a húszas években alakul ki: a fiatal szovjet állam szükségleteinek kielégítésére. Nem túlzunk, ha a szocialista forradalom kulturális részén belül helyezzük el. A világ megváltoztatásának, átalakításának funkciója alighanem kivételes lehetőséget kapott ebben a társadalmi forradalmi kontextusban. (Hadd jegyezzem meg, hogy ez az egyik oka annak, hogy az alkalmazott nyelvészet a Szovjetunión kívül is elkötelezett társadalmi és tudományos tevékenység az esetek nagy többségében. Természetesen ez társadalmilag és politikailag is érzékenyebbé teszi a nyelvészet néhány ágától eltérően.)

A szovjet példa nyomán az alkalmazott nyelvészet nem feltétlenül elkülönülő szervezeti forma, hanem elsősorban híd-funkció egyrészt az elméleti nyelvészet (és általában a tudományok), másrészt a társadalmi gyakorlat között a társadalom nyelvvel kapcsolatos problémáinak megoldására. Csak akkor és annyiban van szükség külön szervezetre, ha a meglevő szervezeti keretekben a felmerülő feladatokat nem lehet ellátni.

Tudományelméleti szempontból KURATOWSKI lengyel matematikus nevezetes mondását használhatjuk fel: nincs alkalmazott matematika, csak matematika van és annak alkalmazásai.

A társadalmi gyakorlat szempontjából viszont COURANTnak egy másik matematikusnak a nézete idézhető fel (még akkor is, ha túlzását nem vállaljuk): az elméleti matematika az alkalmazott matematikának kicsiny és viszonylag kevésbé fontos része. (Márcsak azért sem vállaljuk ezt teljes egészében a nyelvésztre, mert COURANT ezt az ötvenes években mondta, s azóta bizony a matematikának — ahogy halljuk — olyan részei is hasznossá váltak, amelyek évtizedek, évszázadok, sőt évezredek óta szunnyadtak.)

Az alkalmazott nyelvészet tehát — felfogásunk szerint — a nyelvészet egészének társadalmi-gyakorlati oldala. Körülbelül ez a felfogás került előtérbe az utóbbi négy-öt évben az alkalmazott nyelvészet nemzetközi fórumain is, Magyarországon pedig lassanként már hét—nyolc év óta.

2. Az alkalmazott nyelvészet körébe sorolható diszciplínák és tevékenységi körök

A fentiekből következik, hogy több olyan — Magyarországon is művelt — diszciplína is alkalmazott nyelvészeti jellegűnek tekinthető, amely ezt a besorolást önmaguk számára nem tartja nyilván. Ilyen elsősorban a nyelvművelés, más néven anyanyelvi művelődés elnevezésű komplex tudományos és kulturális tevékenység. Ennek egyik — speciális okokból elkülönült része — a helyesírás szabályozása. További ilyen terület a lexikográfia: az egynyelvű és kétnyelvű szótárak készítése. A nyelvművelésen belül hadd emeljük ki az önállósuló beszédművelést, valamint a szaknyelvek művelését.

Idetartozik továbbá a logopédia, a gyógypedagógiai egyik önálló része, amelyik a kommunikációs defektusokkal foglalkozik.

Több újabb határdiszciplína is figyelembe veendő: a szociolingvisztika (amelyre még visszatérek), a pszicholingvisztika, a kontrasztív nyelvészet, a kvantitatív nyelvészet, valamint a számítógépes nyelvészet (még folytathat-

nánk a sort). Ezeknek vagy állandóan előtérben álló szempontjuk az alkalmazás, vagy pedig szinte elválaszthatatlan komponensük a felhasználás szempontja (ilyen a kontrasztív nyelvészet és a számítógépes nyelvészet). Természetesen önmagukban nem tartoznak a nyelvészet „alkalmazott szintjébe"; gyakorlatilag azonban nemzetközi méretekben inkább az alkalmazott nyelvészettel társulnak, mint az elméleti nyelvészettel: s természetesen társulhatnak a másik partner-diszciplínával is: a szociológiával, a pszichológiával, a számítógép-tudománnyal (amely önmagában is komplex jellegű: az alkalmazott matematika és a műszaki tudományok több tagjának közös felhasználásából nőtt ki). A kontrasztív nyelvészet kapcsolódhat a nyelvtipológiához is, amely bizonyos szempontból nyelvészeti megalapozásának tekinthető. A kvantitatív nyelvészet pedig érdekes módon részben a kvantitatív pszichológiához kapcsolódik, részben pedig különféle szöveggel kapcsolatos — jobbára tudományos igényű — megközelítések együttesében vesz részt: olyan problémákban, mint a távközlés, a rejtjelfejtés, alakfelismerés, gyorsíráskutatás stb.

Ez a meglehetősen tarka sor még szaporítható volna, ha külön-külön megemlíthetnénk mindazt a sokféle együttműködési lehetőséget, komplex témát, egyedi kutatást, amelyet alkalmazott nyelvészet címen az utóbbi öt évben a világon publikáltak.

Nyilvánvaló, hogy ennyiféle elemet valamilyen formában csoportosítani kell (akárcsak a nyilvántartás céljából is). Többféle csoportosítás is született. A legelső (és legáltalánosabb), amely pusztán egymás mellé helyezi a részdiszciplinákat, amelyek a tudományok differenciálódása (és másodlagos integrálódása) útján létrejöttek a nyelvészet alkalmazásával kapcsolatban. Ezek a nem nagyon elvszerű felsorolások azért terjedtek el, mert a nemzetközi kongresszusokat ezek szerint hirdetik meg, osztják szekciókba. Bizonyos elvszerűséget próbáltak belevinni a diszciplínák elrendezésébe azok, akik egy-egy lényeges distinkciót javasoltak. Így pl. az egy nyelvvel/több nyelvvel foglalkozó alkalmazások megkülönböztetését (unilingvális: plurilingvális alkalmazott nyelvészet, beleértve az interlingvisztikát); ez nem is jelentéktelen szempont. Van olyan szokás is, amely az egyes nyelvészeti ágak szerint emleget alkalmazott fonetikát, szemantikát stb. Egy másik hasonló elképzelés megkülönbözteti a humán és a gépi alkalmazott nyelvészetet; ez a pusztán technikai jellegűnek minősíthető distinkció is érvényes korlátozottan, habár a gépi témák is általában humán célúak, csakhogy másféle munkaszervezeti és technikai feltételek közepette dolgoznak rajtuk.

Néhány évvel ezelőtt nekem volt az a javaslatom, hogy a gyakorlat szférái szerint lehetne az alkalmazott nyelvészetet felosztani. Kb. így, hogy oktatási alkalmazott nyelvészet, kulturális, egészségügyi, távközlési stb. Ma már nem tartom ezt a felosztást nagyon hasznosnak. Bár természetesen nem teljesen felesleges időről-időre ilyen jellegű áttekintést is elvégezni.

Egy másik kollega aszerint osztotta fel a nyelvészet felhasználási területeit (az alkalmazott nyelvészet kifejezést ő nem szerette), hogy milyen másik tudományhoz kapcsolódik. Így például a filmszinkronizálásban felhasznált nyelvészetetet ő a nyelvtudomány és a filmtudomány kölcsönhatásának tekintette; ez a hiper-szcientista álláspont azonban nem bizonyult nagyon termékenynek, nem is követte senki sem.

Történt kísérlet a kétféle szempont összeegyeztetésére is.

Több konceptuális kísérlet is történt, azonban meglehetősen alkalomszerűen. Fölmerült például az, hogy a nyelvészet részei szerint, azután a tár-

sadalomban élő ember szükségletei szerint, vagy a kommunikációs folyamat részei szerint csoportosítsuk ezeket a diszciplínákat. Valamennyi javaslat tartalmazott hasznos szempontokat.

Az alkalmazott nyelvészetnek az előzőekben körvonalazott híd jellegű felfogásával kapcsolatban azonban némileg világosabb lett maga a csoportosítás problémája is. Hát van a hidaknak saját csoportosítása? — kérdezhetnénk a metafora segítségével. Nyilván nincs. A hidak elhelyezésének a hidaktól független okaik vannak; ettől függetlenül a hidakat is célszerű tipizálni különféle célokból (pl. nyilvántartás céljából).

Nyilvánvaló, hogy az alkalmazott nyelvészet fenti felfogása nem az extenzív felsorolás teljességére helyezi a hangsúlyt, hanem az alkalmazásban résztvevő tényezők számbavételére.

Igy például előtérbe került a nyelvészet, amely felhasználásra kerül; az elméletileg megalapozott és alkalmazásra is kész fiatal nyelvészek kiképzése. Azután a társadalom igénye, lehetőségei, melynek keretében az alkalmazási (a nyelvészetnek és más fontos ismeretköröknek a felhasználása) történik. Továbbá az a komplex szakember vagy szakember-csoport, aki az alkalmazást elvégzi (kiderült, hogy ezek a világ különféle részein általában elkötelezett emberek, társadalmi aktivisták). S végül szükségszerűen előkerült az a kérdés, hogy végülis mi fogja össze a fenti tényezőket valami egységes egésszé. — Én azt a választ kínálom itt fel: hogy egy koherens tudományos világnézet, filozófia, amelyben mindennek megvan, meglehet a helye: a nyelvnek és a nyelvészetnek; a társadalomnak; a társadalmi problémák megoldásának; a problémát megoldó aktivistának; szakembereknek és a nyelvközösség tagjainak; illetőleg a tudománynak és az egyes érdekelt tudományoknak.

A fentiek alapján már évek óta nyilvánvaló, hogy az alkalmazott nyelvészet egy szocializmust építő országban a marxizmus filozófiájának, a tudományelméletnek keretében — lényegesen különbözik (számos egyező vonás mellett) például a Skóciában vagy Hessenben művelt, nagyon fejlett alkalmazott nyelvészeti tevékenységtől.

A fentiek egyúttal azt is jelentik, hogy előtérbe kerültek ezzel a komplex tudományos-gyakorlati tevékenységgel olyan rendszerelméleti, szervezéselméleti és tudományszervezési kérdések, mint bármely komplex és nagyobb súlyú társadalmi feladat megoldásában (még akkor is, ha a rendszerelmélet, szervezéselmélet szavakat nem nagyon használják a szakemberek, s ha a tervezést alig tekintik többnek, mint rutinszerű tevékenységnek).

Nyilvánvaló, hogy az alkalmazott nyelvészet probléma-orientált. Vagyis a fentiek alapján felismert vagy feladatul kapott problémák megoldásának céljából szerveződik, tagolódik. Ha nagyon keresünk összefoglaló szempontot, akkor — véleményem szerint — a legérvényesebb „kutatási főirányok" szerint csoportosítani az alkalmazott nyelvészeti tevékenységet. Ez természetesen azt is igényli, hogy az alkalmazott nyelvész, vagy röviden a nyelvész tartsa felelősségének az ilyen kiemelt témák előkészítésében (sőt esetleg kijelölésében) való közreműködést.

Mindez nem jelenti azt, hogy nincs szükség valami központi jellegű tevékenységre is. Az egyes problémák — bármely hosszantartó életűek is lehetnek — nem képesek felépíteni saját korszerű elméleti megalapozásukat, magyarán mondva nem képesek „saját elméleti" nyelvészet kiépítésére. Egy olyan méretű ország számára például luxus, ha a nyelvről eltérő elméleti alapokból kiindulva kutat és tanít az anyanyelvi oktatás és az idegen nyelvek oktatása,

illetőleg a tudományos szintű nyelvészet (vagyis a felsőoktatás és a kutatóintézetek köre). Nem is beszélve arról, hogy mennyire dezorganizálja ez az oktatási folyamatban résztvevő tanulókat. Voltaképpen az alkalmazott nyelvészetnek mint a nyelvészet részének a feladata a felhasznált nyelvészettel kapcsolatos ellentmondások kiküszöbölése. Ezért meglehetősen sokat konzultálnak, előadnak, tanítanak az alkalmazott nyelvészek világszerte — az elsődleges kutató és szervező munkájuk mellett.

Ezek szerint tehát nincs szükség külön alkalmazott nyelvészekre sem? — kérdezhetnénk. A fentiekből következik, hogy erre a kérdésre nem adható egyetlen válasz. Nyilvánvaló, hogy a nyelvészek kiképzésében fel kell őket készíteni az alkalmazások problémájára is. Az is világos, hogy egységes alapműveltség mellett előnyös a feladatok szempontjából történő későbbi specializálódás is. Sőt az is, hogy nagyon hasznos, ha van magának az alkalmazásnak — gazdasági, szervezési stb. vonatkozásainak — is szakembere. Mindennél fontosabb azonban az, hogy kialakuljon és működjön egy mechanizmus, amely a társadalom nyelvi, kommunikációs problémáiban megfelelő szinten készenlétben áll; illetőleg egy olyan gárda, amely a komplex gyakorlati és tervezési feladatokban ezt a nyelvi-kommunikációs komponenst megfelelő módon — tehát a társadalom érdekében, nem a nyelvészek érdekében — tudja érvényesítani.

S ugyanennek van alárendelve az is, hogy milyen szervezeti keretben folyjon az alkalmazott nyelvészeti tevékenység. Ha már kialakult a megfelelő forma, mint a szótárírás esetében, akkor azon nyilván nem célszerű változtatni. Ha szűknek bizonyulnak a jelenlegi keretek, mint a mostani magyar nyelvművelés esetében, akkor nyilván szükség van a szervezeti továbbfejlődésre. Ha elegendő a folyamatos tanácsadás — mint a logopédia esetében —, akkor azt célszerű folytatni. Csak ott kell új részleget felállítani — bármilyen névvel is —, ahol egyáltalában nincs szervezeti keret. Ott is célszerű a komplex szervezeti kereteknek előnyben részesítése.

3. Az anyanyelvi nevelésben alkalmazott nyelvészet problémája

Annak ellenére, hogy mindenkinek van anyanyelve (néha egynél több is), az alkalmazott nyelvészet aránylag későn fogott hozzá ehhez a feladathoz.

Magyarországon a közoktatásban egységes magyar tárgy van; ezen belül van irodalmi és nyelvi rész; néhol különféle módon szervezetszerűen is elkülönül, pl. külön osztályzat által. Az egységes magyar tantárgyat azonban mindenütt ugyanaz a tanár tanítja. Ezzel a kérdéssel itt nem szükséges foglalkozni; de hadd említsem meg, hogy egyelőre nem is kívánatos, hogy ezen a mostani helyzeten rövidesen változtatás történjen.

Az anyanyelv tanításával hosszú idők óta foglalkoznak szakdidaktikus, metodikus, tantárgypedagógus kollegák. Munkájukat a folyamatos fejlesztés jellemzi; tehát a mai feltételek, módszerek stb. mindenképpen fejlettebbeknek tekinthetők a 30 évvel ezelőttieknél, vagy akár a 10 éve voltaknál is. Mi szükség van akkor itt nyelvészetre? (Különösen akkor, ha meggondoljuk, hogy az iskolába lépő gyermekek nagy része sokkal jobban használja anyanyelvét, mint ahogy azt a legjobb nyelvtan idáig le tudta írni.)

Nem mondhatjuk, hogy egyszerűen csak sorra került az a kérdés is, miután már az idegen nyelvek tanításában bebizonyosodott, hogy a nyelvészet

felhasználása különféle előnyökkel járhat. Nem sorrakerült, hanem visszatért egy javaslat; s ezt a javaslatot pártolta a nyelvészek, alkalmazott nyelvészek egy része és az anyanyelvi oktatás szakembereinek egy része is szerte a világon. Ez a javaslat meglehetősen régi: mindössze annyi, hogy a nyelvészetnek tudományosan érvényes anyaga határozza meg — tartalmában — az iskolai anyanyelvi oktatás tevékenységét. Ebben nyilván nincsen semmi szenzáció, hiszen senki sem vitatja el a matematika és a természettudományok esetében ugyanennek az igénynek a létjogosultságát. A nyelvészetben azonban országonként változik, hogy mit tart a szakmai közvélemény a tudomány érvényes állapotának. A kérdés némileg összefonódott egyes újabb nyelvészeti irányzatok alkalmazásával. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy nem ez a fő kérdés, hanem az, hogy (1) az anyanyelv tanítása a magyarországi közoktatásban — szinte valamennyi érdekelt véleménye alapján — korszerűsítésre, hogy úgy mondjam most, extra-korszerűsítésre szorul; (2) ebben a korszerűsítésben a dolog természeténél fogva nemcsak módszertani, pedagógiai, hanem tartalmi feladatok is vannak; (3) a tartalmi feladatokban a nyelvészet illetékességét senki sem vitatja el. A vita természetesen több kérdésben folyik, ezek közül egyelőre két, általánosabb kérdést szeretnék kiemelni: (4) mi a megfelelő aránya a tartalmi és a pedagógiai mozzanatoknak; (5) milyen nyelvészet használható fel az iskolai oktatásban.

Ezzel kapcsolatban célszerű röviden elsorolni, hogy mi is történt a fenti ügyben az elmúlt években, s milyen tervek állnak rendelkezésre a jövőt illetően.

Az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Bizottsága (akkor még más volt a neve) 1971-ben kiküldött egy öttagú munkacsoportot az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének ügyében. A csoportot Szende Aladár vezette; tagjai a következők voltak: Hernádi Sándor, Szépe György, Takács Etel és Temesi Mihály. A csoport két és fél év alatt két terjedelmes jelentést tett közzé a szakterület helyzetéről, megjavításának lehetőségeiről. A jelentéshez kikérték az illetékes intézmények, testületek és szakemberek véleményét (beleértve a sajátjukat is), valamint 10 olyan alkotónak (filozófus, kémikus, orvos, pszichiáter, folklorista, irodalomtörténész stb.), a véleményét, aki nem dolgozik az anyanyelvi oktatásban, de alkalmasnak látszott arra, hogy szakmájának, egyéni tapasztalatainak írásbafoglalásával mintegy képviselje a közvélemény elvárásait, a társadalom szükségleteit. A munkacsoport jelentését megvitatták különféle nyelvészeti testületi szervek és a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya. A munkacsoport tevékenysége 1973. december 31-vel végetért. Az idei év [1974] elején — a munkacsoport folytatásaként — megalakult az Anyanyelvi Oktatási Munkabizottság mint a Magyar Tudományos Akadémia és az Oktatási Minisztérium együttes bizottsága. Ez a munkabizottság az év folyamán havonként egy teljes munkanapot ülésezett; az üléseken áttekintettük a kérdéskört az óvodai oktatástól a tanárképzésig. A Munkabizottság tevékenysége beleilleszkedik a közeli és távoli oktatási reformmunkálatok keretébe mint az anyanyelvi nevelési terület illetékes szerve.

Az előbb említett kisebb, öttagú munkacsoport tevékenysége időben párhuzamos volt egyéb tudományágak és tantárgyak oktatás-korszerűsítési tevékenységével. Ilyenek voltak a Magyar Tudományos Akadémián belül, illetőleg az Akadémiával személyi összefüggésben a következő területeken: biológia, integrált természettudomány, komplex matematika (amelynek általános iskolai bevezetése meg is kezdődött), idegen nyelvek tanítása, valamint az anyanyelvi oktatás. Ezt a különféle készültségi fokokon levő, eltérő szervezeti

formák között folyó tevékenységet 1973. szeptember 25 óta a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségi Közoktatási Bizottsága koordinálja.

Az Elnökségi Közoktatási Bizottság az Oktatási Minisztérium (akkor még: Művelődésügyi Minisztérium) felkérése alapján jött létre az 1990-es években időszerűvé váló nagyobb méretű oktatási reformnak, pontosabban a reform tartalmi részének kidolgozására. Egy összefüggő műveltségi koncepció kialakítása a feladat, amely a tantervi struktúra és a tananyagok megtervezésének alapjául szolgál majd. A közelebbi, 1978-ban esedékes részleges oktatási reform és teljes tankönyv-csere előkészítése nem feladata ennek az akadémiai bizottságnak. A távlati és a közeli célok folyamatos egyeztetésének azonban az a formája alakult ki, hogy az Oktatási Minisztérium és a Tudományos Akadémia a lehető legtöbb lényeges kérdésben egymással konzultál és igyekszik egységes álláspontot kialakítani.

Az Elnökségi Közoktatási Bizottság három albizottságra oszlik: a társadalomtudományi, a természettudományi és a matematikai albizottságra. Ezeken kívül az Akadémia rendes bizottságai közül részt vesz az Anyanyelvi Oktatási Munkabizottság, illetőleg az Idegennyelv-elsajátítási Munkabizottság mint az anyanyelvi, illetőleg az idegennyelvi terület gazdája. (Vannak egyéb részlegei és munkacsoportjai is ennek a munkálatnak.)

A műveltségi koncepció előzetes formája elkészült; ezen azonban még sok munkára lesz még szükség. Ebben a koncepcióban a műveltséget hét nevelési szférára, területre osztották fel; ezek nem tantárgyak, hanem az egységes műveltség oldalai, összetevői.

A hét terület a következő:

nyelvi-kommunikációs nevelés,
matematikai nevelés,
természettudományi nevelés,
történelmi, társadalmi és politikai nevelés,
esztétikai-irodalmi nevelés,
szomatikus (vagyis testi és egészségi) nevelés,
technikai (manuális-gyakorlati) nevelés.

A legelső — amint hallottuk — a nyelvi és kommunikációs nevelés. Ez magában foglalja igen röviden az anyanyelvi és idegennyelvi oktatásnak azokat az alapelveit, amelyeket az előző években az Anyanyelvi Oktatási és Idegennyelv elsajátítási Munkabizottság dolgozott ki; természetesen mindkét munkabizottság továbbdolgozik ezeknek az alapelveknek a finomításán, illetőleg a tervek konkretizálásán.

Hangsúlyozni szeretném, hogy egy távlati műveltségi koncepcióról van szó, azokról az eredményekről, amelyeket az egységes nevelési folyamat végére a kilencvenes években el kell érnie egy 18 éves magyar fiatalnak. S hadd tegyem hozzá, hogy ezek az elvek összhangban állnak a többi nevelési területtel, a jelenlegi magyarországi nyelvészet és nyelvművelés igényeivel.

Visszatérve az Anyanyelvi Oktatási Munkabizottságra, el kell mondani, hogy ennek a testületnek nagyon nehéz dolga van, mivel talán az egyetlen az egész hálózatban, melynek egyaránt feladata az 1978-as részleges oktatási reform támogatása és a távlati oktatási reform előkészítése. A dolog természete szerint először a most jobban sürgető közeli feladatokra kellett a figyelmüket fordítani. Ez azt jelenti, hogy előzetes tantervi vázlatokat, most bevezethető

korszerűsítési javaslatokat, az 1978-ban már érvényesíthető célok érdekében folyó kísérleteket kellett megbeszélni. Nagyon kevés a rendelkezésre álló idő, ha azt szereténk, hogy valamennyi iskolatípusban úgy lehessen korszerűsíteni az anyanyelvi tananyagot, hogy azt a most iskolában tanító átlag tanárok (tehát nem a kimagasló kísérletező tanáregyéniségek) által tanítható legyen.

A távlati szempontot az anyanyelvi oktatásban inkább egy-két olyan eredeti egyéniség, mint pl. FABRICZIUS-KOVÁCS FERENC vagy VARGHA BALÁZS azután két kollektíva: a pécsi Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvi Tanszékének kollektívája és egy másik, fiatalokból álló csoport képviseli. (Természetesen, amit lehet, azt a távlati elgondolásokból, kísérletekből már a közeli tervekben is megpróbálunk érvényesíteni.) Ez az említett fiatalokból álló kollektíva az MTA Nyelvtudományi Intézetének Strukturális és Alkalmazott Nyelvészeti Osztályában, pontosabban amellett alakult. Ők a gimnáziumi anyanyelvi oktatás korszerűsítésével foglalkoznak: tananyagokat készítenek és megfelelő tanári együttműködéssel őmaguk is részt vesznek ezeknek a tananyagoknak a tanításában. Ilyen kísérletek folynak Budapesten, Pécsett és Érden, több iskolában.

A munka felfutó jellegű. Először készítik el a tanári segédanyagot, majd megfelelő kísérleti tanítás után újraírják. Ezután készítik el a tanulók gyakorlófüzetét. Évről-évre, pontosabban félévről-félévre haladnak. A legelső félévben félretették a szokásos iskolai grammatikát; helyette a nyelvről általános ismereteket tanítanak. „Az ember és a nyelv" című kísérleti tanári segédkönyvük osztatlan sikert aratott; két kiadó is szeretné kinyomtatni. A gimnáziumi I. osztály II. félévtől kezdve a IV. osztályig a rendelkezésre álló nagyon csekély időben (leginkább heti 1 órákban) kétféle tevékenység párhuzamos tanításával kísérleteznek: részben tudományosan is helytálló és új nyelvtant (nem feltétlenül generatív grammatikát, de olyant, amely ennek a vívmányait figyelembe veszi) és beszédnevelést próbálnak tanítani. A IV. osztályban a nyelv mozgása kerül majd programra mintegy lezáró részként; ebben a nyelvi mozgás — beleértve a magyar nyelv történetének főbb kérdései, a jelenlegi magyar nyelvi váltakozás és a nyelvhasználat szabályozásának alapelvei — alkotják majd a megírandó tananyag vázát.

Az említett I. félévi anyag nemcsak a magyar nyelv, hanem általában a nyelv bemutatását tartja céljának. Sikerének ez is az egyik forrása; a tanulók műveltségében erre az időre már a magyaron kívül legalább egy idegen nyelv felmerült; nevelési szemponttal is össze kell kapcsolni az anyanyelvet és az idegennyelvet: meg kell tudni mutatni, hogy mindkettő az emberi nyelvnek a változata. Programjukban erről ezt írják: „Az anyanyelvi nevelésnek alapvető általános ismereteket kell nyújtani az emberi nyelvről. Ezáltal a magyar nyelv mint az egyetemes emberi nyelv egyik változata tárgyalható, s szélesebb keretbe kerülnek a magyar és az idegen nyelvekről az általános iskolában tanult ismeretek. Alkalmat kell adni arra is, hogy a nyelvtudomány időlló eredményei — mint az egyetemes kultúra része — megfelelő pedagógiai áttétellel súlyuknak megfelelő helyet kapjanak a tananyagban." Hangsúlyozzák az anyanyelvi nevelésnek az idegen nyelvek tanítását megalapozó funkcióját is, valamint több olyan gondolatot, amelyeket feltehetően a mai vitában is hallunk majd.

Ezzel kapcsolatban szeretnék a magyar nyelvnek mint iskolai tantárgynak a többféle feladatáról szólni röviden. A magyar nyelv az iskolai oktatásban egyszerre (és ebben a sorrendben)

(1) az emberi nyelv konkrét változata;
(2) a Magyar Népköztársaság hivatalos nyelve;
(3) a tanulók többségének anyanyelve.

Éppen ezért a ráháruló feladatokban is helyet kell kapni a nyelvről szóló általános (és elsősorban a magyarban konkretizálódó, de a többi nyelvet is figyelembe vevő) ismereteknek; másodsorban szükséges a gazdasági élet, társadalom, közigazgatás stb. által megkívánt nyelvi teljesítmények elérése, a köznyelv és irodalmi nyelv elsajátításának; harmadsorban a személyiség fejlesztésének, kibontakozásának: a személyiséggel összhangban levő eredeti szóbeli és írásbeli stílus kifejlesztésének. S mindennek összhangban kell állnia a magyar tantárgy másik felével, az irodalommal, melynek szintén többféle feladatot kell ellátnia. A magyar nyelv és irodalom együtt hordozza — más tárgyakkal is együtt — a magyar nemzeti nevelésnek a feladatát is. Ezt azonban minden esetben össze kell hangolni (magyarán mondva: alá kell rendelni) az egyetemes emberi művelődés és nevelés céljainak.

A (2) és (3) feladata közötti ellentmondást nem szabad ignorálni. A magyar anyanyelvű tanulók túlnyomó többsége tökéletesen tudja saját céljaira felhasználni környezetében elsajátított magyar nyelvváltozatát, s ez mégsem kielégítő az államnyelv, a köznyelv és az irodalmi nyelv területén megkívánt iskolai teljesítményhez. Ez gyakran súlyos konfliktusok forrása lehet. A társadalmi rétegződés, a szűkebb család társadalmi és műveltségi helyzete, a településbeli elhelyezkedése (nagyvárosi, kisvárosi, falusi, tanyasi) általában eltérő lehetőségeket nyújtanak a tanulók számára; ehhez gyakran hozzájárul az is, hogy környezetük nyelvét ismerik, összeütközésbe kerülnek az iskolai elvárásokkal. S mindezek alapján nyelvi (tehát nem értelmi) okokból nyújtanak gyengébb teljesítményt, mint azok a tanulók, akik hazulról a köznyelv ismeretét hozták magukkal. Mindezeknek a problémáknak a felderítésével és megoldásával foglalkozik az oktatásban alkalmazott szociolingvisztika (vagyis „társadalmi nyelvészet"). Magyarországon is megindult már ennek a művelése. Ez a kérdéskör egyébként a — nyelvi — része a hátrányos helyzetű, elsősorban fizikai dolgozók gyermekei iskolai teljesítményét javító törekvéseknek.

A fentiekhez még hozzájön két egyéb szempont is: magának a tanítási óráknak nyelvi-kommunikációs vizsgálata (tehát nemcsak a magyar anyanyelvi óráé). A tanítás nyelve — a tanár és a diákok nyelve, kommunikációjuk vizsgálata a szociolingvisztika és egy javasolt „pedagógiai alkalmazott nyelvészet" közös témaköre.

A másik pedig az a szempont, hogy az iskolában folyó — fentebb érzékeltetett — nyelvi nevelést össze kell hangolni az iskolán kívüli nyelvi neveléssel, a nyelvművelés és anyanyelvi művelődés egészével.

A nyelvi oktatás és nevelés kibontakozó egységes — tehát távlati és közeli, magyar és idegennyelvi, ismeretszerző és személyiségalakító, iskolai és iskolán kívüli — programja most szerveződik össze főként a VI. országos szintű kutatási főirány: a köznevelést elősegítő kutatások keretében.

4. Az idegennyelvek tanításában alkalmazott nyelvészet problémája

Amennyire új mindaz, ami az anyanyelvi nevelés terén történik (legalább is világméretekben új), annyira általános az idegen nyelvek elsajátítása-

ban alkalmazott nyelvészet. Mondhatnánk, hogy a világ nagy részén ez a kiváltképpen alkalmazott nyelvészeti terület. Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy több szakember határozottan nyelvészet-ellenes ezen a területen. Szerintük a szakmódszertan, a didaktika és a tantárgypedagógia egyike elegendő hozzá; s ha már mindenképpen kell még valami egyéb is, az általános didaktika vagy pszichológia, legföljebb speciális alkalmazott pszichológia. Nem kívánunk belebocsátkozni a diszciplínák belharcába, márcsak azért sem, mert valamennyi felsorolt szakterületre ténylegesen szükség lehet az idegen nyelvek tanításának tudományos megalapozásában, gyakorlati megszervezésében. Az az álláspont azonban, amely úgy fél a nyelvészettől, mint az ördög a szenteltvíztől, voltaképpen egy ki nem fejtett és általában nagyon is koherens, de idejét múlta nyelvészeti felfogást takar. Természetesen ennek a helyzetnek a kialakulásában szerepet játszott néhány alkalmazott nyelvész kezdeti türelmetlensége is, amely abban nyilvánult meg, hogy az összes többi tényező rovására kívánta előtérbe állítani saját, kísérleti szintű eredményeit (általában) a tananyagok valamilyen tökéletesítésében.

Nagyon messze vinne, ha akár az egész szakterületet, akár csak az utolsó 15 évben Magyarországon megtett fejlődését próbálnánk meg bemutatni. Aligha volt olyan nyelvvel kapcsolatos terület, ahol egy-egy rész-újítást olyan nagy hangerővel népszerűsítettek volna csodaszerként. (Viszont alig akadt olyan javaslat, melynek ne lett volna valamilyen részleges haszna.)

Ehelyett az idegen nyelvek elsajátításával mint közoktatási méretű feladatot próbálom bemutatni igen röviden (természetesen az alkalmazott nyelvészet látszögéből). Visszautalok a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségi Közoktatási Bizottsága által kidolgozott előzetes távlati műveltségi koncepcióra; annak a nyelvi és kommunikációs neveléssel foglalkozó részére. Ebben kifejezetten szerepel az, hogy a század végére elérendőnek tartjuk a közoktatásból kikerülő tanulók számára az orosz nyelv aktív — középfokú — ismeretét, továbbá megfelelő szintű alapismereteket egy másik idegen nyelvből (lehetőleg világnyelvből vagy magyarral szomszédos nyelvből). A dokumentumokban másutt megtalálható az az igény is, hogy a tanuló tanuljon meg önmagában további idegen nyelvet tanulni, a meglevő ismereteit fenntartani és továbbfejleszteni.

Az Idegennyelv-elsajátítási Munkabizottságnak egyelőre nem feladata a közeli, 1978-as részleges oktatási reformban való aktív részvétel (mindössze akkor nyilvánítanak véleményt, ha az oktatási szervek megkérdezik őket). Az ő feladatuk a távlati elképzelések kidolgozására korlátozódik; ez is elég nagy és felelősségteljes munka. Az eddigi tevékenységük alapján a legtöbb érdekelt szakember számára nyilvánvalóvá vált máris a magyarországi — közoktatási szintű — idegennyelv-tanulás alapvető ellenmondása: ez, hogy akkor kezdődik, amikor már csak kivételes körülmények mellett sajátítható el (nem a tanult nyelvet beszélők között) iskolában az idegen nyelv. Természetesen az elsajátításnak — ennek a még kutatás alatt álló célnak — nem elégséges, de szükséges feltétele a 9 évnél hamarabb történő kezdés. Az Idegennyelv-elsajátítási Munkabizottság szakembereinek javaslata szerint a 3. általános iskolában kellene elkezdeni az idegen nyelvet; erre mutat a világtendencia. Valószínűleg a közeli időben legföljebb a 4. általános iskolai osztályban lesz lehetséges valamilyen előkészítő jellegű oktatás; ez is nagy vívmány volna. — A vita abban áll, hogy egyesek a tanulók magyar nyelvi teljesítményét látják veszélyeztetve, ha 10 éves kor alatt elkezdenének idegen nyelvet tanulni.

A kérdésre irányuló nemzetközi vizsgálatok 8 és 9 éves tanulók esetében nem találtak ilyen veszélyeztető hatást.

Természetesen magának ennek a kérdésnek az eldöntése az oktatási hatóságokra tartozik. Az alkalmazott nyelvészek azonban tudományos előkészítést tudnak adni egy-egy ilyen döntéshez. — Hasonlóképpen olyanhoz is, hogy mikor kell azután a második idegen nyelvet elkezdeni, milyen óraszámban, milyen szervezeti keretekben. S ahhoz is, hogy milyen idegen nyelvek tanítására kell figyelemmel lenni a közoktatás rendszerében. Sőt arra a közoktatáson túlmenő problémára is, hogy ha valaki végülis három vagy négy idegen nyelvet kíván tanulni (amelyből a közoktatás szisztematikusan csak kettőt tud felajánlani országos méretekben), akkor mi legyen ennek a három vagy négy idegen nyelvnek az optimális sorrendje.

A távlati koncepció idegennyelvi részében a tervek szerint értékelésre kerül az a sok vívmány, amely a felsőoktatásban és a felnőttoktatásban született meg Magyarországon és máshol. Ez azonban nem elegendő egy új elképzelés teljes kimunkálásához: ehhez ugyanúgy komplex kísérletek kellenek, mint a többi tantárgy esetében. Ilyen kísérletek folynak is több helyen; s mivel az alkalmazott nyelvészet ezen a területen aránylag fejlett, ezért a kísérleti módszerük (a nyelvelsajátítást mérő nyelvi tesztelés) is meglehetősen kidolgozott. A kísérletek különféle témakörben folynak, talán a legtöbbet ígérő az ajkai iskoláskor előtti idegennyelv-elsajátítási próbálkozás.

Az idegennyelv-elsajátítás kérdéskörében nagyon nagy segítséget jelent az összevető (kontrasztív, konfrontatív) nyelvészet, az önálló módszerré alakult „hibaelemzés", valamint az anyanyelvi nevelés összehangolása. Ez utóbbiról szeretnék még röviden szólni.

Három évvel ezelőtt hallottuk egy kerekasztal-vitán egy volt tanártól, hogy előfordult: reggel 8 és 9 között a magyar órán más nyelvészeti műszóval kellett megjelölnie ugyanazon tanulók számára egy nyelvtani jelenséget, mint 9 és 10 között a német órán. Ez a kérdés külső mutatója. Belső lényege pedig abban áll, hogy az idegen nyelvi tananyagok nem veszik igénybe az anyanyelvi (grammatikai és egyéb nyelvi) ismeretek szintjét; az anyanyelvi órák pedig nem készítik elő az idegen nyelvek elsajátításának kérdését. (Így például sehol sem beszélnek a tanulókkal arról, hogy mi is az idegen nyelv, miért és hogyan tanuljuk . . .) Éppen ezért megindult néhány olyan kísérlet is, melynek az a célja, hogy összehangolja a magyar nyelvi és idegen nyelvi oktatást ugyanabban az osztályban ugyanazon tanár tanításában. Ez folyik orosz, német és francia viszonylatban.

Természetesen az Idegennyelv-elsajátítási Munkabizottságnak nem ez az egyetlen feladata. Különféle egyéb feladatai közül hadd emeljek ki még egyet: az idegen nyelvek elsajátítása kutatásának mint akadémiai diszciplínának a kialakítása Magyarországon is éppúgy, mint az a legtöbb országban folyik, ahol ezen a téren nálunk hagyományosan jobb eredményeket érnek el. Ebben a kutatási munkálatban beletartozik az oktatás objektív körülményeinek a vizsgálata is, hiszen a legszebb módszer is zátonyra futhat heti 2 órában egy 35 főből álló osztályban. Viszont a sok milliós laboratóriumok is üresen állhatnak és berozsdásodhatnak, ha nincs hozzájuk megfelelő tananyag.*

* Az előadás utolsú részét másutt teszem közzé önálló formában. Az előadáshoz nem készültek jegyzetek. Hivatkozási alapnak tekinthető a magyarországi alkalmazott nyelvészet utolsó 6—10 évének fejlődése.

Hozzászólások Szépe György előadásához

DEME LÁSZLÓ:

A Magyar Nyelv 1971/3. számában SZÉPE GYÖRGY a 70-es évek feladata- és lehetőségeként jelölte meg, hogy „a modern alkalmazott nyelvészetnek meg a nyelvművelésnek a fejlődése konvergáljon, egymáshoz közeledjék"; mintegy helyrehozva azt, amit korábban elmulasztott, amikor „— az ötvenes évek legelején — meglett volna a lehetőség arra, hogy a magyar nyelvművelés gyakorlatilag magára vállalja az akkori alkalmazott nyelvészetnek szinte valamennyi feladatát" (MNy. 67: 269).

Ezt a kettészakadást valóban többen és többször konstatáltuk, kívánatosnak jelezve a szétvált fejlődési ágak újraegyesülését is. Hogy a nyelvtudomány újraszervezésének és az intézet születése előkészítésének korszakában erre nemcsak a lehetőség volt meg, de a szándék is, azt demonstrálja — egyebek közt — „A magyar és finnugor nyelvtudomány első ötéves terve" (szövegét l. MNy. 45: 98—100). Ennek „Alapelv" című részében ott találjuk azokat a szempontokat, amelyeket ma a szociolingvisztika vetett fel újra;„Köznyelv" című passzusában pedig azokat a feladatokat, amelyek a nemzeti nyelv- és beszédkultúra közvetlen szolgálata érdekében látszottak megoldandónak. Csak mondatokat idéznék: „Figyelmünknek ki kell terjednie a városi és a vidéki lakosság minden rétegének nyelvére. . . A nyelvi jelenségeket nem szigeteljük el a társadalmi valóságtól, amelynek tükröződései. — Igyekeznünk kell mozgásukban, változásukban megfigyelni a nyelvi formákat. . . Különös figyelemmel kell kísérnünk az ötéves terv keretén belül. . . előállott társadalmi változások nyelvi tükröződését". A feladatok közül, címszerűen: „Képes magyar értelmező szótár. Különös tekintettel a legmodernebb szókincsre. . . A helyesírás ügyének rendezése. . . Rendszeres magyar leíró nyelvtan. . . Tüzetes magyar leíró nyelvtan".

Azóta tudjuk — magam is leírtam másutt —: „Ötévesnek ez a terv irreális volt (. . .rá vonatkozó találó megjegyzések pl. IMRE SAMUTÓL: MNy. 66: 275); de a szocializmus útjára lépő társadalomnak a nyelvtudománnyal szemben támasztott igényeit, s ennek alapján a kutatási tematika irányát lényegében helyesen szabta meg" (NyIOK 28: 445). — S nemcsak tematikusan vállalta az új korszak új feladatait, hanem tudatos volt benne az „alkalmazás", azaz a társadalmi hasznosság szándéka is. Ezt vele egykorú forrásból idézhetem: abból a (személyi körülmények folytán végül is kéziratban rekedt) társasági közgyűlési előadásból, amelyet 1949 júniusában tartottam, mint az intézet standardizálódását előkészítő és az ötéves tervet kidolgozó nyelvtudományi munkaközösségnek (s az e munkát támogató országos kommunista nyelvészaktívának) vezetője, s egyben a frissen átszervezett Magyar Nyelvtudományi Társaság titkára.

Csak töredékeket ismét! A kapitalista korszakra mondva: „A tudományt lassan valami arisztokratizmus önti el: az élettől való elszakadás; előáll az az ellentmondás, hogy a tudomány eredményeit a tömegekkel közölni a tudósok nem érzik feladatuknak. . . A gyakorlat szempontjai nem szempontok számára. Valami elefántcsonttorony-féle alakul ki, amelybe behúzódva a tudós egyrészt élő anyagát nem látja, másrészt azokat nem, akiknek dolgoznia kellene." — Majd a magunk feladatairól szólva: „A tudománynak. . . a szocializmus felé haladó társadalomban komoly funkciója van. Az életet vizsgálja a tömegek számára. . . A gyakorlati használhatóság nem jelent tudományos értéktelenséget; ellenkezőleg: a tudomány legmagasabb foka az, amelyen eredményei publikussá és használhatóvá válnak." (Az akkori kéziratból.)

Nos: a „fényes szellők" korszakának ezt a lendületét nem a realitás fogta le — bár bizonyára megfékezte volna az is —, hanem a marrizmus, illetőleg annak arakcsejevi módszerű propagálása. De nem adta vissza egészében a Sztálin-cikkekkel fémjelzett szovjet nyelvtudományi vita sem: annak „felszabadító" hatása kissé visszafelé „szabadította fel" a többséget, nem az előrelépés irányába. A hagyományos alkalmazások — mint a hagyományt folytató kutatások általában is — széles területet nyertek; az ezekre épülő, de az örökséget a spontán fejlődésnél mélyebben és gyorsabban átalakítani kívánó marxista törekvések azonban egyéni kezdeményezésekké szorultak, elszigetelődtek, mintegy eltűntek ezek sodrában. S így épp, ami új lett volna kutatásban és alkalmazásban, az kapott akkoriban kisebb teret és hangsúlyt.

„A magyar nyelvtudomány tíz évéről" írva, 1955-ben (MNy. 51: 267), de utána is ciklikusan ismétlődve (pl. NyK. 61: 3—27, de főleg i. h. 25), szóvá kellett tennem azt az elmélettől való tartózkodást, amely hagyományt folytató nyelvészeti munkálkodásunkat jellemezte. S akkor még veszélyként, később már tényként kellett rámutatnom: ez vezet oda, hogy míg a gyakorlati munkánk „belülről" nő ki, az elméletek „kívülről" törnek be, s ezzel a stúdium egysége megbomlik. S minthogy saját hagyományainkban felhalmozódni láttam és látom egy funkcionális szemlélet kikerekedésének lehetőségét, sohasem tartottam és ma sem azt tartanám ideális megoldásnak, hogy évszázados — és a marxizmus világnézetétől egyes részleteiben azóta eléggé megtermékenyült-átitatódott — reális tapasztalatainkat igazítsuk a divatokhoz; hanem azt, hogy vonjuk le, rostáljuk meg és kristályosítsuk ki saját — jó eredményű — gyakorlati munkánk elméleti következtetéseit, és azt szegezzük szembe a múló-változó — s nemegyszer a mienktől eltérő társadalmi valóságot tükröző — divatokkal (vö. pl. NyIOK. 27: 213—25, de főleg i. h. 224).

Hogyan tartozik mindez az alkalmazott nyelvészet mai kérdéseihez? A legszorosabban! Az alkalmazott nyelvészet hagyományos területein ma folyó munka ugyanis a magunk társadalmának belső és reális szükségleteiből nő ki tematikusan; de — elméletben nem nővén fel feladataihoz — azt sem szolgálja eléggé korszerűen és hatékonyan. Az alkalmazott nyelvészet új munkaterületei viszont más — és más rendszerű, tehát más problematikájú, esetleg más ideológiájú — társadalmakban kialakult szemléletet és módszereket ültetnek át, még ha rostálásuk-adaptálásuk jószándékával is; s művelésüknek indítója sem a magunk társadalmának gyakorlata elsősorban, hanem a ráalkalmazásnak némileg öncélú szándéka. (Itt betoldom: referátumában SZÉPE GYÖRGY a szovjet eredményeket jelölte meg „modern", azaz modernista alkalmazott nyelvészeti munkánk egyetlen külföldi forrásaként. Most csak annyit tennék hozzá: nagyon örülök ennek, csak egy kissé csodálkozom rajta.)

Egyetlen rövid példát az imént mondottakra! A klasszikus hagyományú magyar nyelvművelés ma is inkább csak terminológiájában közeledik a szociolingvisztika és a kommunikációelmélet új tanulságai felé, mintsem elméletében (vö. MTud. 1972. évi 12. szám 735). S ezért ha tematikájába és problematikájába átemel is egyet-mást az utóbbiakéból (pl. a hivatali-közéleti nyelvhasználattal való foglalkozást), vizsgálatában felületi szinten reked meg (elemhasználati és grammatikai kérdéseinél). — Az újként induló, „par excellence" szociolingvisztikai és kommunikációkutatási törekvések viszont kész vagy késznek vélt sémákhoz keresnek inkább példaanyagot, mintsem a hazai valóság teljébe túrnak, hogy annak belső mozgását és törvényeit tükrözzék a kutató tudatban.

Másutt (Élet és Irodalom 1974. június 8-i szám 3—4) részleteztem, itt csak summázom: a hagyományokat elvető új elszakít önmagunktól; az újat elvető hagyomány viszont belefullaszt önmagunkba. Így áll ez — mutatis mutandis — az elmélet és a gyakorlat viszonyában: a jó elmélet a gyakorlatból van és a gyakorlatért; a jó gyakorlat az elméletből táplálkozik és oda hat vissza. Szépe Györgytől is idézhetem (i. h. 262), de sokan megírtuk már: maga a tudomány hajdan az „alkalmazással", a társadalmi igények szolgálatával kezdődött, abból nőtt ki és nőtt fel; s hozzátehetem: ha végleg elszakad tőle, már nem is tudomány. És viszont is: a gyakorlat, a társadalom szolgálata valamikor önmaga érdekében fejlesztette ki és növesztette fel a tudományokat; s így ha elszakad tőlük, ha nélkülük akar boldogulni, már legpraktikusabb praxisában sem elég hatékony, nem előresegítő.

Meg kell vallanom — nem először, s tán nem is utoljára —: magam az általános és a konkrét nyelvészet nomenklaturális elkülönítését is kockázatosnak tartom; s még inkább az alapkutatásoktól az alkalmazásukét. Egy oszthatatlan stúdiumot ismerek: a nyelvészetet; s ennek feladatkörében benne látom a nyelvi állomány és a nyelvhasználati szabályok történeti fejlődésének és mai működésének feltárása mellett továbbalakulásuk operatív segítését is. (Vö. pl. Az általános nyelvészet alapjai 215, 226, 229.) A kutatások új eredményeitől elszakadó „hagyományos" alkalmazás tehát éppúgy féllábas, mint a problematikáját kívülről merítő, a magunk életére csak applikáló bármelyik „modernizmus". Ezzel az álalternatívával egyszer le kellene számolni már. S akkor a mai kétoldalú eltávolodást felváltó kölcsönös közeledés nem kompromisszumosan mutatna egymás felé, hanem — egészséges módon — közösen a reális társadalmi kommunikációs gyakorlat vizsgálata és szolgálata felé irányulna (vö. NyIOK. 28: 409—55, de különösen i. h. 432, 444); egyértelműen a marxizmus hegemóniája, sőt egyeduralma jegyében.

Úgy érzem: elemi és legsürgetőbb kötelességünk most megállítani és visszafordítani azt a szétszakadozást, amely általános (azaz elméleti és módszertani jellegű) és konkrét (s ezen belül elsősorban magyar tárgyú) és alkalmazott (azaz eredményeinkkel a fejlődést befolyásolni kívánó és hivatott) nyelvészkedésünk közt beállt; nem pedig intézményesen és intézményszerűen kiteljesíteni ezt a szétszakadozást (aminek ma tudomány- és kutatásszervezésben tanúi és szenvedő alanyai vagyunk). — Mert a tudomány — mint társadalmi tudatforma — azt hivatott tükrözni, ami az adott társadalomban van, és azt formálni, aminek az adott társadalomban lennie kell. Amely ága nem ebből indul ki vagy nem ér el idáig, az része lehet az emberiség hasznos ismereteinek; de funkcionálisan nem a maga korának tudománya, vagy nem a maga társadalmáé.

KELEMEN JÓZSEF:

SZÉPE GYÖRGYnek sok szempontra kiterjedő beszámolójához a nyelvstatisztikai és egyéb kvantitatív vizsgálatok szempontjából szólok hozzá.

1. A rendszeres nyelvstatisztikai vizsgálatok külföldön is (E. FÖRSTEMANN 1846, 1851/2, részben V. JA. BUNJAKOVSKIJ 1847), nálunk is (TOLNAI V. 1906, JAKAB L. 1926/39, NEMES T. 1934, MIKES F. 1935—8) betű- és hangstatisztikai vizsgálatokkal kezdődtek, s ezen a téren ma már jelentős eredményeink vannak, főleg TARNÓCZY T. 1942—3, 1951/2, 1961, LOTZ J. 1952, VÉRTES E. 1952—4, NEMES Z. 1959, FÓNAGY I. 1959, SZENDE T. 1969—73; JÉKEL P. — PAPP F. 1974; a lexikális anyagra vonatkozólag DEHE L. 1960, PAPP F. 1966—9; a szöveg- és lexikális hangstatisztika terén részben a magam eredményei (1966—70) alapján is.

1.1. A kezdeti nem-nyelvészeti (írógépbillentyűzettel kapcsolatos, helyesírás-, gyorsírás központú, esztétikai) vizsgálatok után fokozatosan tisztázódtak a fonetikai, majd a fonológiai módszerű kutatások és a magyar fonémarendszer sokoldalú vizsgálatának szempontjai, így a releváns értékű különbségek elvszerű figyelembe vétele, hangcsoportok statisztikai elemzése is (KELEMEN J. 1966, SZENDE T. 1973; az időtartambeli különbségek oppozíciós vizsgálata stb.). Kibontakozóban van a stilisztikai szempontú hangstatisztikai kutatás is (TARNÓCZY T. 1942—3, 1961; ZSILKA T. 1974, JÉKEL P.—PAPP F. 1974).

1.2. Megkezdődött a szóalakok és a szavak hangokban, ill. fonémákban mért hosszúságának vizsgálata az átlag és az eloszlás százalékos értékelésére (NEMES Z., KELEMEN J., SZENDE T.), de kevés az információelméleti értékelés.

1.3. Vannak részletkutatások a betű- és hangkapcsolatok elemzésére is: TARNÓCZY T. 1952, VÉRTES E. 1953; SZENDE T. 1973; TRETIAKOFF, A. 1974: a folyamatos szöveg szóalakjainak hangkapcsolataira, fonémakapcsolataira; NEMES Z. 1959: a betűpárokra; PAPP F. 1969: a szótári szó betű-, részben hangkapcsolataira. De hiányzik a hangkapcsolatoknak nagy korpusz alapján való rendszeres elemzése, információelméleti értékelése.

1.4. Hiányzik a módszeres vizsgálatra támaszkodó és nagy nyelvi anyagon végzett hangtörténeti statisztika, nyelvünk etimológiai rétegeinek részletes és módszeres hangstatisztikai tanulmányozása folyamatos szövegben, valamint a hangstatisztikának genetikus és areális rokon nyelvek vizsgálatában való tervszerű alkalmazása is.

2. A szótagstatisztikai vizsgálatok a folyamatos szövegbeli szótagtípusok, valamint az ilyen szóalakok szótagszerkezeti típusainak és arányainak meghatározásával kezdődtek (TARNÓCZY T. 1951—2, 1961, VÉRTES E. 1953—5; [kéziratban:] KELEMEN J. 1966; a szóalakok szótagokban mért hosszára SZENDE T. 1973). Magam egy — megjelenés előtt álló — tanulmányban a szövegbeli szóalakoknak és e szóalakok szótári típusának szótagstruktúráját hasonlítottam össze (1973). Ilyen vizsgálattal hasznos nyelvtipológiai mutatókat állapíthatunk meg a szótári szónak szövegbeli módosulása szempontjából.

Történt kísérlet a szótagstatisztikai elemzésnek stilisztikai értékesítésére, a szótaghosszúsággal és a szótagszerkezettel kapcsolatos entrópia meghatározására (TARNÓCZY T. 1961, ZSILKA T. 1973, 1974). és a redundancia-számításokra ZSILKA T, 1969/73, 1974) is.

2.1. A további szótagstatisztikai vizsgálatokban tisztázandónak tartom, hogy a szótagokat csupán fonológiai szempontból, a szóalak és a szó morfológiai tagoltságától függetlenül kell-e kiválasztani (fonológiai szótag), vagy a morfológiai tagoltság (tő + tő, tő + toldalékok) figyelembevételével (morfológiai szótag), vagy részben fonológiai, részben (pl. az összetételek tagjai határán) morfológiai szempontok szerint (fonológiai—morfológiai szótag). Ugyancsak hiányoznak nálunk olyan jellegű fonológiai vizsgálatok két nyelv összehasonlításában, amilyenre H. KUČERA (1962) mutatott példát az úgynevezett izotópia-vizsgálattal: a fonológiai szótagok struktúráján alapuló fonémaösszehasonlítással.

3. A morfémastatisztikai kutatások terén még csak a kezdő lépések történtek meg. SZARVAS G. (1872), SIMONYI (1875, 1895) néhány megállapítása sokáig elszigetelt maradt. NEMES ZOLTÁN (1932) már megvizsgálta — 40 000 szóadatot (szóalakelőfordulást) tartalmazó parlamenti beszédek alapján — a toldaléktípusok (képző, jel, rag) és egyes toldalékkapcsolatok gyakoriságát. Később (1939/41), szóstatisztikájában közölte az igekötők illetőleg az „igekötős szók" (279—304), a tőváltozatok (305—9), a „továbbképzések" (134—261) gyakoriságára vonatkozó eredményeit és az összetételeknek az összetételi tagok száma szerinti eloszlását (312—6). Még később (1955) elkészítette e szövegek alapján a ragstatisztikát (1955), majd (1957) a képzők és a képzőszerű jelek statisztikáját. Mindkettő kéziratban maradt. KÁROLY S. (1956) a kódexirodalom első szakaszának igeneveiről közölt statisztikai adatokat. PAPP FERENC (1969) az Értelmező Szótár címszavainak olyan szempontú elemzését közölte, amely tekintettel van mind az összetételek tagjainak, mind a tőhöz járuló toldalékoknak számára. JAKAB LÁSZLÓ (1969), Keszler Borbála (1972/4) ugyanezen szótár változó tövű igéinek szám szerinti és százalékos eloszlását vizsgálta meg. J. SOLTÉSZ K. (1965) a Petőfi-szótár egy mintája (H betűs címszavai) alapján képzőstatisztikát is közölt. NAGY FERENC (1967, 1971) lexikai és szövegbeli képzőgyakorisági részletkutatásokat végzett. A budapesti köznyelv alakváltozatainak százalékos megoszlását állította össze VARGA GYÖRGYI (1968), főleg kérdőívek adatai alapján.

3.1. Hiányzik azonban eddigi kutatásainkból annak tisztázása, milyen a valószínűsége a különböző szövegtípusokban és nyelvünkben általában az egyszerű és összetett szavaknak, az ikerszóknak; az igekötőnek és az igekötős szóknak, a különféle igekötős származékoknak — egymáshoz viszonyítva —; hogy milyen arányban fordulnak elő a toldalék nélküli és toldalékos szavak, szóalakok; a képzőtlen és a képzett szavak, a jelezetlen és a jelezett, a ragozatlan és a ragozott szóalakok s ezek különféle kombinációi; hogy milyen arány állapítható meg a különféle főtípusok közt, a morfémák és a toldaléktípusok különféle kapcsolatai közt. — Hiányzik a képzőstatisztikai vizsgálatokban a származék közvetlen és közvetett alapszavának külön-külön való vizsgálata, a közvetlen alapszó morfológiai típusának, szófaji értékének, a származék szófaji értékének árnyaltabb számbavétele; hiányzik a képző használatában

mutatkozó arányok tisztázása (pl. alapszó és származékok előfordulásának aránya; a képzővel alkotott származékok számának és e származékok előfordulásának aránya).

3.2. Van már néhány részleteredményünk a becéző képzőkkel alkotott névváltozatoknak egy-egy szűkebb nyelvközösségben felmért teljes állományára és e névváltozatok és képzők denotatív gyakoriságára: arra, hogy hány személy viselte a szóban forgó becézőnevet ill. egy-egy képzővel alkotott összes becézőnevet (HAJDÚ M. 1969, ÖRDÖG F. 1973). — Az eddigi részletkutatásokban nem különböztették meg a képző szövegbeli és denotatív gyakoriságát. A szövegen belül a denotatív gyakoriság mindig kisebb a szövegbeli gyakoriságnál s a kétféle gyakoriságnak mások a törvényszerűségei.

4. A szóstatisztikai vizsgálatok terén még nagyobb a hiány a hasonló külföldi kutatásokhoz viszonyítva. Ennek okát részben abban kereshetjük, hogy a szókincs statisztikai elemzése és gyakorisági eloszlásának tanulmányozása lényegesen több időt és anyagi áldozatot kíván, mint a hang-, szótag- és a morfémastatisztikai kutatások.

4.1. Magyar szógyakorisági vizsgálatok terén — a kisméretű, nagyrészt jelentéktelen szóstatisztikákat nem számítva — csak két rétegnyelvi vizsgálat fejeződött be a 30-as években, mindkettőt NEMES ZOLTÁN adta ki. Az első, „A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai" (1933) 40 977 szóalak-előfordulás („token") alapján 6571 „szó" ("type"; típus) adatait tartalmazza. A második, a „szóstatisztika egymillió szótagot felölelő újságszövegek alapján" (h. n. é. n. [1939/41]) 397 956 szóalak-előfordulás ("token") és 31 078 „különböző szó" ('szótári szó': típus) adatait közli. Elsődleges statisztikai szempontként azonban nem az önállóan használt szóalakok előfordulásának és a megfelelő szótári szóknak arányait vizsgálja, hanem — a gyorsírás szempontjainak megfelelően — az önállóan és összetételek (első, közbülső vagy utolsó) tagjaként használt szövegbeli alakok összes előfordulásának és az ilyen módon kikövetkeztetett „szó"-k mint típusok összegének arányait. Az ilyen szempontú előfordulások száma 473 813, az ilyen kikövetkeztetett típusok száma 16 561. Jól látható ezekből a számokból, hogy ezt a kétféle vizsgálatot nem szabad összekeverni. Tükrözi ezt a kétféleséget az átlagos előfordulás, ill. az ismétlődési arány is: ez (1) a szövegbeli szóalakok előfordulását és a megfelelő szótári szavak számát alapul véve 12,8; (2) az egyszerű szavaknak és az összetett szavak tagjainak összes előfordulását és típusait véve alapul: 28,6. Az átlagos „szóhosszúság" az előbbi esetben (mint szóalakhosszúság) 2,51 szótag, az utóbbi esetben [a kikövetkeztetett szótári alakokra értve?] 2,11 (i. m. 353. l.).

4.11. Megnehezíti NEMES anyagának használatát az a körülmény is, hogy a gyakorisági adatokat mind a kikövetkeztetett szó (önállóan használt szó + összetétel-tag) szempontjából, mind a zárójelben közölt önállóan használt szó, szempontjából részint a kikövetkeztetett szó gyakoriságának fogyó számai szerint (az azonos gyakoriságúakat betűrendben 56—62, 62—74, más szempontot alkalmazva 343—6, 354), részint betűrendben (80—133) közölte. Ugyanilyen irányban hat következetlen műszóhasználata is, pl. a *tag* hol az összetétel első, közbülső vagy utótagját (pl. 49—50, 55—62. l.), hol a szótagot jelenti.

4.12. NEMES két gyakorisági listájában nem azonos szempont szerint választotta ki azokat a lexikai egységeket, amelyeknek gyakoriságát vizsgálta, pl.: az igeneveket, a szenvedő, műveltető, ható igéket előbb az igék (alapigék) adataihoz számította, később pedig külön szóknak tekintette őket; az *az, ez* névmás ragos alakjaival viszont fordítva járt el; előbb külön szóknak vette, később az *az, ez* névmáshoz számította őket. A következetlenség tehát elég jelentős.

4.13. A tervezett harmadik szóstatisztika, a kereskedelmi levelezésé, nem készült el (vö. MNy, 28: 1932. 31., l. jegyzet; NEMES Z. 1933. 20).

4.14. Kevesen foglalkoztak szakirodalmunkban a szóstatisztikai vizsgálatok módszertani (ANTAL L. 1959, PAPP F. 1961, KELEMEN B. 1963, KALMÁR L. 1962/4, KELEMEN J. 1972) és technikai kérdéseivel (RUZSICZKY E. 1963/4; KELEMEN J. 1966).

4.2. A mai magyar nyelv modern szempontú gyakorisági szótára megtervezésében a kisszámú magyar szóstatisztika mellett a külföldi gyakorisági szótárak fejlődése során kialakult módszertani elveket és gyakorlati meggondolásokat is figyelembe vettük (KELEMEN J., Tervezet 1973, kézirat).

4.21. E szótárak elemzése alapján kiderült, hogy nem elég a szóalakgyakoriság meghatározása a szógyakoriság bemutatás nélkül, sem a szógyakoriság elemzése a szóalakok gyakoriságának figyelembe vétele nélkül, hanem mindkettőre szükség van a nyelvi jelenségek, a különféle halmazok számszerű összefüggéseinek és eloszlásának vizsgálatához.

4.22. Másrészt az is nyilvánvalóvá vált, hogy az abszolút számokkal kifejezett gyakoriság nem tükrözi elég híven a nyelvhasználatot. Azért többen az ilyen gyakoriságnál nagyobb jelentőséget tulajdonítottak annak a körülménynek, hogy hány műben fordul elő a szó (1920, A. KENISTON; 1926/7., M. A. BUCHANAN), néha a gyakoriság tizedrészét és a szót tartalmazó művek szövegegységek számát véve alapul (f/10 + r: BUCHANAN). A szógyakoriság és a szóhasználat elvi különbségét hangsúlyozta a magyar BAKONYI HUGÓ (1934) is, aki a KAEDING-féle német szóalakgyakorisági szótár (1897—8) adatai mellett az eredeti korpuszból hiányzó nyelvi rétegek (például gyermeknyelvi szavak, iskolai tankönyvek szavai) gyakorisági adatainak figyelembe vételével állított össze egy új gyakorisági szójegyzéket.

4.23. Mások a korpusz méreteinek arányos műfaji tagolásával és egyenlő nagyságú szövegrészek halmozott gyakorisági adatainak elemzésével keresték a helyesebb megoldást (G. Hoz 1953). Ismét mások a korpusz kronológiai és műfaji típusainak külön-külön elvégzett statisztikai elemzésével és összesítésével (JOSSELSON, 1953) vagy a korpusz méreteinek rendkívül nagyra növelésével (E. L. THORNDIKE 1921, 1931; THORNDIKE—I. LORGE 1944) igyekeztek elfogadhatóbb eredményt elérni.

4.24. Új törekvésekkel találkozunk a hatvanas években. A cseh nyelv gyakorisági szótára az egyes szavak összes előfordulásának számán kívül a szót tartalmazó műfajok és művek számát is közli; a nyolc műfaj mindegyikén

belül pedig a szó gyakoriságát és a szót tartalmazó művek számát (J. JELÍNEK—J. V. BEČKA—M. TĚŠITELOVÁ 1961). Ehhez hasonlóan az amerikai angol nyelvnek H. KUČERA—N. FRANCIS-féle gyakorisági szótára (1967) is a „szó" (szóalak) gyakoriságát, a szót (szóalakot) tartalmazó műfajok és művek számát közli, de bemutatja a szóalakoknak szóródás, hosszúság, a korpusznak műfajok, mondathosszúság szempontjából való statisztikai elemzését is.

4.241. Az A. JUILLAND és munkatársai szerkesztette spanyol (1964), román (1965) és francia (1970) gyakorisági szótárak a szónak szóalakok szerint, műfajonként részletezett és összesített gyakorisági adatai mellett a szó szóródását (a diszperziót) s az abszolút gyakoriság és diszperzió szorzataként meghatározott úzus adatait is tartalmazzák. — Ezt a típust képviseli az olasz nyelv gyakorisági szótára is (U. BORTOLINI—C. TAGLIAVINI—A. ZAMPOLLI 1971).

4.242. A JUILLAND-féle gyakorisági szótár koncepcióját követi a szlovák nyelv gyakorisági szótára (J. MISTRÍK 1969) is, de a cseh nyelv gyakorisági szótárához hasonlóan közli a gyakorisági adatok mellett (az összesítésben a gyakorisági adatok és műfajok száma mellett) azoknak a műveknek számát is, amelyekben a szó előfordul. Nincs tekintettel viszont MISTRÍK a szóhoz tartozó szóalakok szóródására, s csak egy gyakorisági listát közöl a relatív gyakoriság alapján.

4.25. Megváltozott a gyakorisági szótárak eredményeinek közlési módja is. A kezdeti felemás megoldás (némely részben gyakorisági, más részben betűrendes közlés) helyett a fejlődés folyamán — a kiválasztott szókra, szóalakokra vonatkozóan — a teljes betűrendes; — a kiválasztott szókra vonatkozólag — a teljes gyakorisági, a JUILLAND-féle szótárakban és az olasz gyakorisági szótárban azonkívül a teljes diszperzió- és teljes úzus-listák közlése vált általánossá. Az olasz gyakorisági szótár az utóbbi három listát nemcsak a kiválasztott szavakra, hanem a kiválasztott szóalakokra vonatkozólag is közli.

4.26. A minták megválasztásában két tendencia figyelhető meg: újabban teljes írásművek helyett inkább a viszonylag kis (kb. 2000 szóadatnyi) szövegrészleteket növelik, és a műfaji kereteket arányosítják. (A terjedelem növeléséről és határairól: KELEMEN J. Tervezet 1973. (kézirat), FÜREDI MIHÁLY 1974).

4.27. A gyakorisági szótárak nagyobb része, az újabbak kivétel nélkül szinkrón jellegű nyelvi anyagot elemeznek, de a szinkrónia értelmezésében részben eltérnek egymástól. Kb. 2—5 évtől 10—20 évig terjedő időszakot ölelnek fel, de vannak olyanok is, amelyeknek korhatára mintegy 50 évi időtartamot fog közre.

Ebben a kérdésben az egyes műfajok sajátos természetét, a műfajokba sorolt művek olvasottságának időtartamát is figyelembe kell venni. Írott szövegek közt legrövidebb időtartamúra a sajtónyelvi anyagot kell szabni; ha beszéltnyelvi anyagot is tartalmaz a korpusz, akkor természetesen a beszélt nyelvi anyag is igen szűk korhatár, 1—5 év közt mozogjon. Leghosszabb időtartamon, kb. 10—15 évin belül eloszlók a szépprózai elbeszélés és a dráma műfaja körébe tartozók legyenek A tudománynépszerűsítő művek időtartama

a két pólus közt állapítható meg. — A verses költői termékeket a modern gyakorisági szótárak nagyobb részének megfelelően a mi tervezetünk is kirekeszti a korpuszból. A verses költői művek szó-, szóalak- és egyéb gyakorisági viszonyai másfajta elemzést igényelnek mint a prózai műveké és az előbeszédé.

4.28. A gyakorisági szótárak nagy része e szavak és szóalakok statisztikai értékelése mellett a gyakorisági osztályok elemzését is nyújtja.

4.29. A mai magyar nyelv gyakorisági szótára megtervezésében az eddigi hasonló munkákból leszűrt tanulságokat is felhasználtuk, s egységes gyakorisági szótártípust igyekeztünk kialakítani.

4.291. A gyakorisági szótáraknak és listáknak a tervezet elkészítése óta több típusa máris előkészületben van. Megkezdődtek a magyar műszaki nyelv gyakorisági szótárának munkálatai (HELL GYÖRGY vezetésével), s előkészületek történtek a magyar politikai szókincs szógyakorisági listájának előkészítésére, egyes tankönyvek szövegének szógyakorisági elemzésére.

4.3. Hiányzik azonban nyelvtudományi irodalmunkban egyes terjedelmesebb irodalmi alkotások, egyes írói életművek nyelvstatisztikai elemzése, pedig ez mind az írói alkotások és az író sajátos stílusa jobb megismeréséhez, mind a „nyelvi mű" közösségi és egyéni jegyeinek elemzéséhez, mind a nagyobb korpuszok többrétű szó-, szóalak-, morféma-eloszlásának tanulmányozásához, mind megfelelő szövegelmélet kialakításához hasznos tanulságokkal szolgálhat. Efféle vizsgálatoknak még csak a kezdetén tartunk. Első kísérlet Ambrus Lajosé Arany János költői műveinek szókincséről (1951, kézirat).

4.31. Az írói életmű nyelvstatisztikai tanulmányozásához biztos alapot ígérnek a gondosan szerkesztett írói szótárak. Elkészült Juhász Gyula költői nyelvének szótára; ez a címszó mellett rendszerint a változat előfordulási adatait is közli (a határozott névelő kivételével; ez „kb. 15 000") (BENKŐ LÁSZLÓ 1972). Ehhez később a gyakorisági adatok fogyó számai szerint rendezett listát is közölte a szerző (1973—4).

4.32. Pontosabb statisztikai elemzésre ad alkalmat a készülő Petőfi-szótár (I. k. 1973). Ez a szavak gyakoriságán kívül a (paradigmatikus) szóalakok és az írásváltozatok, valamint bizonyos típusú ejtésváltozatok gyakorisági adatait is közli, s jó támpontokat ad a szójelentés gyakorisági vizsgálatához is. Egy mintát (a *h*-kezdetű címszavak anyagát) statisztikailag elemzett J. SOLTÉSZ K. (1965).

4.33. Folyamatban van Az Ember Tragédiája komplex szempontú nyelvstatisztikai feldolgozása (KELEMEN J.).

4.4. Mind a gyakorisági szótárak készítésében, — mind az írásmű- és az írói életmű szókészletének tanulmányozásán— tekintettel kell lennünk a *szó* és a *szóalak* mellett a *szövegszó(alak)ra* mint a szövegnek sajátos nyelvi egységére. A *szó* mint szótári egység: a paradigmatikus alakok, a hangzásbeli és írásbeli változatok összessége a hozzájuk fűződő jelentéssel, jelentéshálózattal. A *szóalak* mint a szó paradigmatikus alakjainak, hangzásbeli vagy írásbeli változatainak valamelyike, a szótári szó szövegbeli megjelenésének tipikus

változata: a mondatban, a szövegösszefüggésben a nyelvi alak és nyelvi jelentés megnyilatkozásbeli kapcsolatának, egységének hordozója. E két egységtől különbözik néha a „szövegszó"-nak sajátos formája, s ez különösen gépi nyelvstatisztikai vizsgálat esetén külön feladatot ró mind a szöveg előkészítőjére, mind a programozóra, mind a gépre. A gép számára ugyanis a „szövegszó'í-t, a „szövegszóalak"-ot úgy szokás meghatározni, mint a szövegnek szóköztől szóközig terjedő részét. Az ilyen értelemben vett szövegszónak a másik két egységhez, a (szótári) szóhoz és a (szótári-nyelvtani) szóalakhoz való viszonya háromféle lehet:

4.41. A szövegszóalak egybeesik a szótári szó alakjával, mint egyik tipikus szóalakkal, pl. ebben a mondatban: „*De elválasztva a felszínen úszó alakot, nézzük meg, ami alatta marad.*" (Babits ÖM. I. 1946, 730, Petőfi és Arany) ilyen szövegszó *a, alatta, ami, de, marad, úszó*. Részben ilyennek tekinthetjük statisztikai elemzésben az *elválasztva* igenevet, bár ez nem szótári címszó, de a nyelvi struktúra szempontjából különbözik az *elválaszt* igétől és annak paradigmatikus alakjaitól, ejtett (s esetleges írott) változataitól.

4.42. A szövegszóalak egybeesik a szótári szónak olyan (paradigmatikus) alakjával, amely különbözik magának a szótári szónak (címszó-)alakjától; az előző mondatban ilyen szövegszó(alako)k: *alakot, felszínen.*

4.43. Egészen más a helyzet a *nézzük meg* paradigmatikus szóalak tekintetében. Ez a „szövegszó(alak)" fenti értelmében nem egy, hanem két „szó"' a szótári elemzés és a paradigmatikus alakok szempontjából azonban a két elem egyetlen szónak egyetlen szóalakja. A *nézzük meg* és a *nézzük* közt lényeges jelentéskülönbség van, a *nézzük meg* és a *meg* kapcsolata alapján a *meg* „szövegszóalak" aligha jellemezhető másként, mint egy „szó" (szótári egység) egyik „szóalakjának" r é s z e, s ilyennek kell tekintenünk a *nézzük meg*-beli *nézzük* részt is.

4.44. Az ilyen „szórész" értékű „szövegszó"-k, pontosabban „szövegszóalak"-ok a nem gépi elemzést figyelmesen végző nyelvstatisztikus szempontjából nem jelentenek nehézséget a szavak és a szóalakok adatai közé való helyes besorolás szempontjából, de a szóköztől szóközig terjedő szövegegységeket számbavevő gépi elemzésben ezek besorolását külön meg kell oldani, akár előzetes kódjelleel, akár utólag elvégzendő gépi vagy nem gépi szövegelemzéssel.

4.5. Megkezdődött a magyar szókincs etimológiai rétegeinek statisztikai feldolgozása is. Tolnai Vilmos kérdésfelvetése és hozzávetőleges becslése (1920/4), valamint Vermes Stefánia rövid cikke (1943) után újabban Papp Ferenc 1967—69 több részlettanulmányt közölt az Értelmező Szótár címszóanyagából Bárczi Géza szófejtő szótára alapján, s előkészületeket tett a Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára 3 kötetének statisztikai feldolgozására is.

4.6. Hiányzik azonban nyelvtudományi irodalmunkban jelentős írásműveknek és írói életműveknek etimológiai-statisztikai rétegek szerinti elemzése. Tolnai Vilmos (1920/4) ide vágó kezdeményezése folytatás nélkül maradt.

4.61. Ugyancsak a jövőre vár a nagyobb méretű gyakorisági szótár szavainak etimológiai-statisztikai elemzése.

5. A tulajdonnevek gyakoriságának vizsgálata terén különösen az utolsó másfél évtizedben történtek jelentős kezdeményezések (Büky B. 1960—1, 1964, 1968, 1970, Csák L. 1965, 1970, Hajdú M. 1967, 1969, 1971, Berényi Zs. Á. 1969, 1970, Kovács I. 1969, B. Gergely P. 1969—71, J. Soltész K. 1970, Nagy F. 1971, 1972, 1974, Ördög F. 1973). Itt is találunk abszolút számokkal kifejezett gyakoriságot, százalékos gyakoriságot, hányadossal kifejezett értéket (a név viselői/ a nevek száma; a nevek száma/ viselőinek száma).

5.1. Az egy névhez tartozó névváltozatok száma és a nevek viselőinek száma szerint a nevek más-más rangsorolására a kutatók ritkán vannak tekintettel.

5.2. A névgyakorisági vizsgálatok nagyobb része a név és a denotátum összefüggéseivel foglalkozik. A szövegbeli névgyakoriság két fő tényezőjét, a szövegben szereplő denotátumok számát és e denotátumok ismétlődő előfordulását s az ezekből adódó névgyakorisági viszonyokat eddig nem tették vizsgálat tárgyává.

6. A szófajok statisztikai vizsgálata több fontos tanulsággal jár mind a szófajeloszlás szempontjából, mind a szófajcsoportok arányait tekintve, mind az egyes szófajtípusok előfordulási arányának (pl. melléknév/főnév; főnév/ige; melléknév/ige) stílusjellemző értéke szempontjából. A szövegek szófajgyakorisági vizsgálatában természetesen nem a szótárakban közölt szófaji egységet kell figyelembe vennünk, hanem a szónak (szóalaknak) szövegbeli, a szövegkörnyezetben realizálódó szófaji értékben való előfordulását. Több szófajú szavak a szöveg különböző részleteiben más-más szófaji értékkel szerepelhetnek, ezek tehát több szófaji érték előfordulását növelhetik. A kereszteződő szófaji értékeket (pl. a névmási határozószók névmási és határozószói értékét, a vonatkozó névmási és kötőszói értéket, a vonatkozó határozószói és kötőszói értéket) egy helyen, de mindig ugyanott kell számbavenni az eljárás következetességének biztosítása érdekében. A névmási alosztályok statisztikai vizsgálatát célszerű külön részletezni, s a részletek összefoglalását is közölni. A problematikus szófaji értéket (pl. az *egy* határozatlan névelői vagy számnévi, az *az* névmási és névelői előfordulásában) érdemes különválasztani a biztos esetektől.

6.1. Kisebb korpuszon alapuló szófajstatisztikai vizsgálatokkal már a mi nyelvünkre vonatkozólag is rendelkezünk (J. Soltész K. 1965, Mikó Pálné 1966, Zsilka T. 1967—74, Szende T. 1973, Nagy F. 1974; kéziratban: Kelemen J. 1966, egy részletét idézi Kelemen J. 1970). De ezeknél jóval terjedelmesebb szövegmennyiségen alapuló vizsgálatra lenne szükség a szófajgyakorisági kérdések tanulmányozásához. Nagy korpusz alapján elemezte névutóink használatát Sebestyén Á. 1965, a többi szófaj nélkül.

6.2. A szótári szófajgyakoriság arányait az Értelmező Szótár címszavai alapján Papp Ferenc vizsgálta meg (1966, 1967), a névmási alosztályok arányai nélkül.

7. A mondattani statisztikai vizsgálatok terén kísérletek történtek a mondatok jelentés szerinti gyakoriságának tisztázására (KELEMEN J. 1967, KISS A. 1970/1, NAGY F. 1974).

7.1. A mondathosszúság vizsgálatának legrégibb módja a mondat szavai átlagával kifejezett mondathosszúságon alapul (nálunk KELEMEN J. 1965/7, MIKÓ PÁLNÉ 1966, KISS A. 1970/1, ZSILKA T. 1970/4, SZENDE T. 1973). Az ilyen vizsgálat azonban nem egészen egyértelmű, mert lényegesen más átlagot kapunk ha az egyszerű mondatokat és az összetett mondatokat egyaránt azonos fokú mondatnak tekintjük; ha az egyszerű mondat adatait az összetett mondat tagmondatainak adataival egyesítjük; s ha az egyszerű mondat adatait mind az összetett mondatoktól, mind a tagmondatoktól elkülönítve vizsgáljuk. Efféle mondathosszúsági vizsgálat esetén tehát meg kell határozni azokat az egységeket, amelyeknek alapján az átlagot és az eloszlás mutatóit keressük. Legcélszerűbb a háromféle vizsgálat mindegyikének elvégzése s az eredmények összehasonlítása. — A mondathosszúság másfajta vizsgálata, s ez a nyelvi közlés szempontjából az előbbinél lényegesebbnek tekinthető, az egyszerű mondatok és az összetett mondatok arányának bemutatása (POMOGÁTS B. 1970/1, KISS A. 1970/1); az összetett mondat első, második, . . .*n*-dik tagmondatának egymáshoz és az összetett mondatok egészéhez való viszonyítása; esetleg meghatározott számú tagmondat-csoportok aránymutatóinak keresése (az utóbbira BENKŐ LÁSZLÓ 1962). Ez a vizsgálat azonban több problematikus részletet tartalmaz, tehát alaposabb előkészítést igényel.

7.2. Az egyszerű mondat és az egyes tagmondatok mondattagjai („mondatrészei") abszolút és relatív gyakoriságának vizsgálatában is történtek statisztikai felmérések (DEME L. 1971, SZENDE T. 1973; KELEMEN J. 1973 [kéziratban]; NAGY F. 1974; jelzők statisztikája KELEMEN J. 1954 [kéziratban]; TÖRÖK G. 1968).

7.21. Ilyen vizsgálatokban célravezetőbb az a megoldás, amely egyrészt külön megvizsgálja a mondattagok (állítmány, alany, tárgy, határozó) előfordulási arányait, másrészt a jelzőnek nem-birtokos (minőségi, mennyiségi, helyzet- vagy viszonyító, nevező, idézetjelző típusát) elválasztja a birtokosjelzőtől s mindegyiket az utójelzőtől. Ugyancsak célszerű az értelmező különválasztása az utójelzőtől. A jelzős és értelmezős szerkezeteken ilyen szempontú statisztikai elemzéseket végeztem 1954-ben.

7.3. Az egyszerű mondat és az összetett mondatbeli tagmondat sorrendi típusainak gyakorisági vizsgálatában különválasztandó a két, három és a négy szabad sorrendű mondattag (pl. — a mondattagok nevének kezdőbetűt használva — A—Á, Á—A; Á—T, T—Á; Á—H, H—Á; A—T, T—A; A—H, H—A; T—H, H—T; A—T—Á stb.). A kötött(ebb) sorrendű egységeket, mint az igekötős igék igéjét és igekötőjét, a jelzőt és a jelzett szót az előbbi típusok mindegyikében külön-külön kell megvizsgálni. A sorrendi típus előfordulását motiváló mozzanatot (pl. szembeállítás, kirekesztés, tagadás, összefoglalás) csak akkor érdemes külön figyelembe vennünk az elemzés során, ha egyértelműen meghatározható. Ilyen sorrendi statisztikai vizsgálatokkal még nem rendelkezünk.

7.4. DEME L. (1971) az itt említetteken kívül számos más mondatsajátság gyakoriságát és mutatóját elemezte (az összetett mondat szerkesztettségére, a tagmondat-kapcsolódásokra, a mondatbeli szintekre, a tagmondatok tömbösödésére, a mondat telítettségére vonatkozó és néhány kiegészítő mutatóval), ezek részletezése és elemzése azonban nem fér bele hozzászólásom keretébe.

8. Jelentésgyakorisági vizsgálat a mi nyelvünkre vonatkozólag csak a szótári anyag alapján készült (J. SOLTÉSZ K. 1965, PAPP F. 1969. 590—1).

8.1. A folyamatos szövegben megjelenő szójelentés gyakoriságára vonatkozó vizsgálatokat eddig csak Amerikában végeztek közel 5 millió (egyes szavakra 2,5 millió) szóadatnyi szöveg alapján az angol Oxford Dictionary jelentéstagolásának megfelelően. (I. LORGE—E. L. THORNDIKE 1938, vö. I. LORGE 1949). Ennek a vizsgálatnak eredményei alapján készült M. WEST szótára (1953), amely az egyes szavak jelentései mellett azok gyakorisági adatait is közli.

8.2. Nálunk a szövegbeli jelentések vagy jelentéselemek gyakorisági vizsgálatára nem történt kísérlet. Ennek nyilván az a magyarázata, hogy a jelentés elemeinek tervszerű kiválasztása sokkal nehezebb mint a morfológiai vagy fonológiai elemeké.

8.3. Hiányzik nyelvtudományunkban egyes jelentésmezők statisztikai vizsgálata is. (Első kísérlet nagyon kis korpuszon: MIKÓ PÁLNÉ 1966). Ilyen elemek összeállíthatók ugyan bizonyos mértékig nagy terjedelmű korpuszon alapuló olyan gyakorisági szótár alapján, amely az összes előfordulásokat közli, tehát az egyszer előforduló elemeket is (amilyen pl. H. KUČERA—W. N. FRANCIS gyakorisági szótára 1967), de ilyen alapon a kiterjedtebb jelentésmezőnek csak töredékei hozhatók össze. Egy-egy jelentésmező gyakorisági tagolódását nálunk még nem vizsgálta senki, más nyelvre vonatkozólag is kevés az efféle vizsgálat (MOSKOVIČ 1969).

8.4. Ugyancsak hiányzik nyelvtudományi irodalmunkban a szinonímacsoportok és a komplementáris, illetőleg antonim szópárok gyakoriságának meghatározására és a szavak, szócsoportok asszociációinak statisztikai elemzésére vonatkozó vizsgálat.

9.1. A stilisztikai statisztika terén több részletvizsgálattal rendelkezünk (FÓNAGY I. 1959, TARNÓCZY T. 1961, ZSILKA T. 1967—73, SZABOLCSI M. 1968, JÉKEL P.—PAPP F. 1974).

9.2. Megjelent egy összefoglaló igényű stilisztikai statisztika is (ZSILKA T. 1974). ZSILKA mind a fonológiai, mind a morfológiai, mind a mondattani szint több kérdésével foglalkozik, hasznosítja az információelméleti szempontokat, ismerteti és alkalmazza a stílus egyszerűbb statisztikai mutatóit.

Nem használja és nem tárgyalja ZSILKA az ún. Yule-féle karakterisztikát: $K = 10\,000\ S_2 - S_1/S_1^2$, vagy nagy terjedelmű szöveg esetén $K = S_2/S_1^2$, ahol S_2 = az **1**, **2**, . . . *n* gyakoriságú szavak számából és a megfelelő gyakoriság (**1**, **2**, . . . *n*) négyzetéből kialakított szorzatok összege = $S(fxX^2)$; S_1 = az előfordulások (a "token"-ek) összege = $S(fxX)$. Nem tárgyalja ennek tovább-

fejlesztett változatát, a Yule—Herdan indexet sem, amelyet úgy számíthatunk ki, hogy variációs hányadost, — azaz a szórás (standard eltérés) és az átlagos gyakoriság hányadosát, — osztjuk a szavak összegének négyzetgyökével: $vm = v/\sqrt{V}$, pedig ez az index elfogadott nézet szerint 10 000 és 100 000 szövegszónyi szövegre igen jó stilisztikai jellemző. Nem alkalmazza GUIRAUD egyszerűbb szövegjellemzőjét (V_1/V) sem. Az elemzett szöveg kis terjedelme miatt az eloszlásra levont következtetések néha problematikusok; az információelméleti elemzés egyes részletei ellentmondásosak. Vizsgálatai nélkülözik a nagy korpuszra támaszkodó átlagokhoz való viszonyítást, de ez eddigi statisztikai vizsgálataink szervezetlenségének következménye.

9.3. Fordított irodalmi szövegek és eredetijük statisztikai elemzése mind a forrásnyelv, mind a célnyelv(ek) kontrasztív vizsgálata szempontjából hasznos nyelvi jellemzőket adhat. Nálunk ilyen vizsgálatra kevés példa van (PAPP F. 1961, ZSILKA T. 1969/73). A francia G. BARTH (1961) hasonló vizsgálattal állapított meg több érdekes nyelvi sajátságot az angol, a francia és a spanyol nyelvre vonatkozólag.

9.4. Felhasználhatók a nyelvstatisztikai vizsgálatok szerzőségi kérdések, egyes művek keletkezése idejére vonatkozó kérdések vitájában is. Ilyenkor gyakran nem egy, hanem többszintű nyelvstatisztikai elemzéssel foglalnak állást a vitatott kérdésben. G. U. YULE (1939, 1944) például részint mondathosszúsági, részint szófaj-, pontosabban főnév-eloszlási statisztikai elemzéssel valószínűsítette, hogy a latin nyelvű „De Imitatione Christi" című mű szerzője nem lehet a párizsi egyetem rektora Jean Charlier de Gerson, hanem Kempis Tamás. Nálunk ilyen célú elvszerű és rendszeres statisztikai felmérés nem készült. Csupán BÓTA L. használt rímstatisztikát vitás szerzői kérdés eldöntésében (1967). Érdemes lenne hasonló vizsgálatokat alkalmazni pl. a vitatott Balassi-versek, a vitatott kuruc-balladák elemzésére.

10. Alig néhány kísérlet van irodalmunkban a statisztikai módszernek a rím, a ritmus vizsgálatában való alkalmazására (BÓTA L. 1967; ZSILKA T. 1969/73, 1974; VOIGT V. 1972; előkészületben Az Ember Tragédiája ritmusának statisztikai elemzése). Pedig külföldön ilyen vizsgálatokat is régóta folytatnak (pl. DROBISCH, W. M. 1866; BOLDRINI, M. 1948; BOLINGER, D. L. 1950).

11. Kevés történt a szupraszegmentális elemek (hangsúly, hangfekvés, hangmenet), a beszéd egyéb jellemzőinek, pl. a beszédszünet, a beszédiram statisztikai vizsgálata terén. Az előbbiekről néhány adat FÓNAGY I. (1958), ELEKFI L. (1962) tanulmányaiban; rendszerezés MAGDICS K. (1964) áttekintésében. A beszédsebesség statisztikai elemzésével főleg a gyorsírás szakemberei és fonetikusok foglalkoztak (NOSZ GY. 1943; FÓNAGY I.—MAGDICS K. 1960).

12. Történtek kísérletek a statisztikai szempontnak a nyelvjáráskutatásban való alkalmazására is (BENKŐ LORÁND 1958, 1962, IMRE S. 1962, 1971, MÁRTON GY. 1962, VÁMSZER M. 1962, MAGDICS K. 1964, PÉNTEK J. 1966, MURÁDIN L. 1968, GÁLFFY M. 1969). Ezek a vizsgálatok nagyrészt a nyelvatlasz-munkálatokból nőttek ki; rendszerint meghatározott szavak, szóalakok egyes hangtani jelenségei számának és az e jelenségeket mutató kutatópontok számának hányadosával értékelik a jelenség elterjedését.

12.1. Hiányzik a szakirodalmunkból a nyelvjárási jelenségek nyelvjárási szövegben való jelentkezésének statisztikai vizsgálata.

13. Nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti anyag statisztikai vizsgálata terén is történt néhány kísérlet nálunk (DEME L. 1945/6; KELEMEN J. 1954, a jelzőkről; SZENDE A. 1957; J. SOLTÉSZ K. 1959; BENKŐ LORÁND 1962; GRÉTSY L. 1962; PAPP L. 1962—3; FARKAS V. 1963; GULYA J. 1964; IMRE S. 1964; O. NAGY GÁBOR 1969).

13.1. Hiányát érzem olyan nyelvtörténeti statisztikai vizsgálatnak, amely irodalmi és egyéb nyelvi emlékeink megfelelő bőségéből választott nagyobb történeti (pl. ötszáz éves) távlatban 100—100 éves, esetleg 50—50 éves eloszlással kellő mennyiségű és megfelelő műfaji tagoltságú korpusznak azonos statisztikai paraméterekkel való vizsgálatában mutatja be a magyar fonémaállomány változását, gyakorisági változóit és esetleges állandóit (invariánsait), a morfémák és morfémakapcsolatok, a szókészlet, a szófaji értékek, a mondatszerkezet változásait, történetileg érvényesülő változatait és esetleges állandóit.

14. A kvantitatív tipológia terén csak néhány kezdeményező lépést találunk irodalmunkban: a hangállományra és hangok gyakoriságának tipológiai különbségére utaló megjegyzéseket, főleg a magánhangzókkal kapcsolatban (H. JUNKER 1935; TARNÓCZY T. 1942—3); a magánhangzók és mássalhangzók arányának vizsgálatát, a szótagtípusok összehasonlításával kapcsolatos észrevételeket, a tipológiai nyelvstatisztika problémakörének áttekintését (KELEMEN J. 1968/70). Egy közlésre leadott tanulmányban a szöveg szótári szavai és szóalakjai szótagtípusok szerinti arányát mutatom be mint tipológiai vizsgálatra alkalmas morfológiai paramétert (1973).

15. Az idézett tanulmányok, cikkek a különféle nyelvstatisztikai és egyéb matematikai módszerek alkalmazása szempontjából nem egységesek. Kezdetben volt, aki vegyes gyűjtésnek esetlegesen összegyűlt anyagát vizsgálta az eloszlás arányai szempontjából (SIMONYI 1875, a birtokos összetételekre; DEME L. 1945/6, a hangátvetésre). Legtöbben azonban meghatározott szöveg vagy szövegrészletek jelenségeinek arányát vizsgálják. Vannak olyan közlemények, amelyek csak abszolút számokkal kifejezett összefüggéseket tárnak fel. Máskor hányadossal kifejezett arányszámot, átlagértéket közölnek további elemzés nélkül, néha az arány helytelen értelmezésével. Gyakori a százalékszámítás, a táblázatok, a grafikonok, ábrák alkalmazása. Ritka a valószínűségszámítási elemzés, a szórásadatok, a variációs hányados közlése, a hibaszámítás, az elméleti és a valóságos gyakoriság eloszlásának összehasonlítása. Még ritkább a korrelációszámítások, a logaritmikus összefüggések, az információelméleti szempontú számítások alkalmazása (TARNÓCZY T. 1961, ZSILKA T. 1973, 1974, TRETIAKOFF, A. 1974), a vektor-elemzés (JÉKEL P.—PAPP F. 1974), a komplex paraméterek alkalmazása.

15.1. Nem történt nagyobb anyagra támaszkodó önálló vizsgálat nyelvészeti irodalmunkban a glottokronológia terén; a nyelvünkben és a rokon nyelvekben mutatkozó egyezések ilyen célú statisztikai elemzését senki sem végezte el, nyilván azért, mert hiányoznak még az előkészítő szótári munkák. FODOR I.

(1960—1, 1968) e módszert bíráló cikkei csak a negatívumokat hangsúlyozzák. A nyelvstatisztikai módszernek a finnugor nyelvhasonlításban való alkalmazása terén még csak kezdő lépés történt (Csűcs S. 1968). Történt kísérlet a valószínűségszámításnak a rokon nyelvi hangok rekonstrukciójában való alkalmazására (Vértes E. 1970), egyik uráli nyelvjárás szótagtípusainak és a szóalakban jelentkező szótagtípus-kapcsolatoknak statisztikai elemzésére (Márk T. 1972).

16. Mint az alkalmazott nyelvészet több más ágában, a nyelvstatisztikai vizsgálatok terén is tapasztaljuk, hogy — bár csak most van kibontakozóban — a nyelvtudomány eddig elért elvi eredményeinek alkalmazásával nemcsak régibb megállapításokat igazolhatunk objektív módszerrel, hanem újabb elvi kérdések felvetéséhez és megfogalmazásához is eljuthatunk. Tehát az alkalmazott nyelvtudománynak ez az ága is visszahat az elmélet teljesebb kidolgozására és módszereinek fejlesztésére is.

*

Irodalom

Ambrus L. 1951 = Ambrus Lajos, Arany János költészetének szóstatisztikája [betűrendben]. Kézirat, 1951, I—IV. I. A, Á—E, É; II. F—K; III. L—Q; IV. R—Zs(X) [A Ráth-féle kiadás I—IV., IX. köteteiben közzétett szövegek alapján].

Antal L. 1959 = Antal László, Megjegyzések a szóállomány statisztikai vizsgálatáról: Nyr. 83 (1959): 307—11.

Bakonyi, H. 1930/4 = Hugo Bakonyi, Die gebräuchlichsten Wörter der deutschen Sprache: Bulletin of the Association of German Teachers Abroad, Munich, 1930; München, 1934.

Barth, G. 1961 = G. Barth, Recherches sur la fréquence et la valeur des parties du discours en Français, en Anglais et en Espagnol. Paris, 1961.

Benkő László 1962 = Benkő László, A szépirodalmi stílus elemzése. Veres Péter szókincse és mondatfűzése: Nyelvtud.Ért. 35. sz. Bp., 1962.

Benkő László 1972 = Benkő László (szerk.), Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Bp., 1972.

Benkő László 1973—4 = Benkő László, Juhász Gyula költői nyelvének gyakorisági szójegyzéke. I. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1973/I. 95—122; II. uo. 1974/I. 89—160.

Benkő Loránd 1958—62 = Benkő Loránd, a) A hangsúly hangmódosító hatása a keleti magyar nyelvjárásokban. (Adalékok a leíró hangtan és a hangtörténet összefüggésére.) NyelvtudÉrt. 17. sz. 1958. 53—85; — b) A kórógyi nyelvjárás aspirált mássalhangzóiról. MNy. 58 (1962): 231—5; — c) Adatok a magyar szókincs szerkezetének változásához. NyK. 64 (1962): 115—36.

Berényi Zs. Á. 1969—70 = Berényi Zsuzsanna Ágnes, a) Gépi adatfeldolgozás alkalmazása a névtudományban. NyK. 71 (1969): 397—405; — b) XV. századi női neveink vizsgálata matematikai módszerekkel. NyelvtudÉrt. 70. sz. 1970. 134—8.

Boldrini M. 1948 = M. Boldrini, Esametri in Contributi del Laboratorio di Statistica. Ser. 6., Milano, 1948.

Bolinger, D. Q. 1950 = Dwight L. Bolinger, Rime, assonance and morpheme analysis. Word 6 (1950): 117—36.

Bortolini, V.—Tagliavini, C.—Zampolli, A. 1971 = Lessico di Frequenza della Lingua Italiana Contemporanea. IBM. Italia, é. n. (1971).

Bóta L. 1967 = Bóta László, A Madách—Rimay kódexek szerelmes versei. ITK. 71 (1967): 1—24. [A rímstatisztikai részletek: 23.]

Buchanan, M. A. 1926/7 = A Graded Spanish Word Book. Toronto. Ont. 1927.

Bunjakovskij, V. Ja. 1847 = V. Ja. Bunjakovskij, O vozmožnosti vvedenija opredelitel'nych mer doverija k rezul'tatam nekotorych nauk nabljudatel'nych i preimušestvenno statistiki. Sovremennik, III. (1847), otd. II. 36—49.

BÜKY B. 1960—70 = BÜKY BÉLA, a) A fővárosi keresztnévadás tanulmányozásának főbb kérdései. NévtVizsg. 1960. 157—63; — b) A fővárosi keresztnévadás hatóerői. NyelvtudÉrt. 26. sz. Bp., 1961. — c) Hagyomány és újszerűség a mai budapesti keresztnévadásban. Nyr. 88 (1964): 92—106; — d) Tények, elvek és a mai budapesti keresztnévadás. Nyr. 92 (1968): 149—56. — e) Keresztnévadási szokások Budán 1470—1541 között. NyelvtudÉrt. 70. sz. 1970. 138—45.

BÜKY, B. 1968 = B. BÜKY, Zur Frage der Orthographie der ungarischen Wörter im Calepinus-Wörterbuch (1585). ALH. 18 (1968): 309—15.

CSÁK L. 1970 = CSÁK LÁSZLÓ, Belfenyér családnevei 1580—1966. NyIr. Közl. 14 (1970): 59—73.

CSÚCS S. 1968 = CSÚCS SÁNDOR, A magyar szókészlet finnugor elemei a statisztika tükrében [A MSzFE. I. adatai alapján]. NyK. 70 (1968): 392—6.

DEME L. 1945/6 = DEME LÁSZLÓ, Statisztikai vizsgálatok a hangátvetés köréből. MNy. 41 (1945/6): 55—60.

DEME L. 1960 = DEME LÁSZLÓ, Szókezdet- és szóréteg-statisztikai számítások. MNy. 56 (1960): 458—65.

DEME L. 1971 = DEME LÁSZLÓ, Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971.

DROBISCH, W. M. 1866 = W. M. DROBISCH, Ein statistischer Versuch über die Formen des Lateinischen Hexameters. Ber. d. Verhandl. d. K. Sächs. Gesellschaft der Wiss. zu Leipzig, Phil-hist. Kl. Bd. 18 (1866): 75—139.

DÖMÖLKI B.—FÓNAGY I.—SZENDE T. 1962/4 = DÖMÖLKI BÁLINT—FÓNAGY IVÁN—SZENDE TAMÁS, Köznyelvi hangstatisztikai vizsgálatok [költői szövegek alapján]. ÁltNyT. 2: 117—32.

ELEKFI L. 1962 = ELEKFI LÁSZLÓ, Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. NyelvtudÉrt. 34. sz. Bp., 1962.

FARKAS V. 1963 = FARKAS VILMOS, A type-token viszony vizsgálatának változatairól MNy. 59 (1963): 424—30; németül: Über die Varianten der Untersuchung des „Zeichen-Träger"—Verhältnisses. ALH. 15 (1965): 67—79.

FARKAS V. 1966 = FARKAS VILMOS, Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus történetében. NyelvtudÉrt. 55. Bp., 1966.

FODOR I. 1960 = FODOR ISTVÁN, A statisztikai módszer alkalmazásának néhány kérdése. Nyr. 84 (1960): 196—205. [A glottokronlógiáról v. lexikostatisztikáról mint a nyelvstatisztika téves ágáról: 201—4.]

FODOR I. 1960/1 = FODOR ISTVÁN, A glottochronologia érvényessége a szláv nyelvek anyaga alapján. NyK. 63 (1961): 308—55.

FODOR I. 1963 = FODOR ISTVÁN, A matematikai módszer nyelvtudományi alkalmazásának határai: a nyelvi változások lefolyásának tempója. NyK. 65 (1963): 297—339.

FODOR I. 1968 = FODOR ISTVÁN, Mire jó a nyelvtudomány? Bp., 1968.

FÓNAGY I. 1958 = FÓNAGY IVÁN, A hangsúlyról. NyelvtudÉrt. 18. sz. 1958.

FÓNAGY I. 1959 = FÓNAGY IVÁN, A költői nyelv hangtanából. ITF. 23. sz. Bp., 1959.

FÓNAGY I.—MAGDICS K. 1960 = FÓNAGY IVÁN—MAGDICS KLÁRA, Beszédsebesség, szólam, ritmusérzék. MNy. 56 (1960): 450—8, 11 ábrával.

FÖRSTEMANN 1846 = ERNST FÖRSTEMANN, Ueber die numerischen Lautverhältnisse im Deutschen. In: Germania 1846. 83—90.

FÖRSTEMANN 1851/2 = ERNST FÖRSTEMANN, Numerische Lautverhältnisse im Griechischen, Lateinischen und Deutschen. KZ. [ZfvglSprf.] 1851/2. 163—79.

FÜREDI M. 1974 = FÜREDI MIHÁLY, A gyakorisági szótárak mintavételi nagyságának kérdéséhez. (Javaslat a magyar gyakorisági szótár mintavételére.) NyK. 76 (1974): 412—8.

GÁLFFY M. 1969 = GÁLFFY MÓZES, A statisztikai módszer alkalmazása a nyelvjárási alakulatok elhatárolásában a csíki és a gyergyói tájnyelvi atlasz alapján. MNyj. 15 (1969): 21—39.

B. GERGELY P. 1969—71 = B. GERGELY PIROSKA, Inaktelke mai személynévrendszere. NyIrKözl. 13 (1969): 33—44; 14 (1970) 39—58; 15 (1971) 35—49.

GRÉTSY L. 1962 = GRÉTSY LÁSZLÓ, A szóhasadás. Egy kevéssé számba vett szóalkotásmód típusai és szerepe irodalmi és köznyelvünk életében. Bp., 1962. [Statisztikai részletek 88, 127—9, 156, 190.]

GULYA J. 1964 = GULYA JÁNOS, A fonémarendszerek változásának mennyiségi összetevői. NyK. 66 (1964): 303—15.

HAJDÚ M. 1967—71 = HAJDÚ MIHÁLY, a) Adatok a személynevek földrajzi vizsgálatához. Nyr. 91 (1967): 293—7; — b) Adatok a XVIII—XX. század névdivatjának földrajzi vizsgálatához. MNy. 64 (1968): 232—45; — c) Becézőnevek három Békés

megyei község iskolai anyakönyveiben (1870—1900). MNyj. 15 (1969): 67—78; — d) Magyar becézőnevek (1770—1970). Bp., 1974.

HELL GY. 1973=HELL GYÖRGY, Nyelvstatisztikai munkák a BME (a Budapesti Műszaki Egyetem) Nyelvi Intézetében. Fólia Practicolinguistica III. 1973. 5—35 (KELEMEN J. átírásában és kódolásában kapott szövegek alapján, vö. KELEMEN J. 1966. c)—e).)

HERDAN G. 1956—66 = GUSTAV HERDAN, a) Language as Choice and Chance, Groningen, 1956; — b) Type-token Mathematics—Gravenhage, 1960; — c) The Calculus of Linguistic Observations, s-Gravenhage, 1962; — d) Quantitative Linguistics, London, 1964; — e) The Advanced Theory of Language as Choice and Chance. Berlin—Heidelberg—New York, 1966.

HOZ, V. G. 1953 = V. GARCIA HOZ, Vocalulario usual, comun y fundamental. Madrid, 1953.

IMRE S. 1962 = IMRE SAMU, Nyelvjárási jelenségek statisztikai feldolgozása. (Módszertani kísérlet.) MNyj. 8 (1962): 11—26.

IMRE S. 1964 = IMRE SAMU, A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. NyelvtÉrt. 43. sz. Bp., 1964.

IMRE S. 1971 = IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások. Bp., 1971.

JAKAB L. 1926/39 = Jakab Lajos hang- és szóstatisztikája. Sajtó alá rendezte Traeger Ernő. Az Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtára, 172. sz. Bp., 1939.

JAKAB L. 1969 = JAKAB LÁSZLÓ, Köznyelvünk hangzóhiányos igetövei. MNyj. 18 (1969): 53—60.

JÉKEL P.—PAPP F. 1974 = JÉKEL PÁL—PAPP FERENC, Ady összes költői műveinek fonéma-statisztikája. Bp., 1974. (Akad. K.).

JELÍNEK, J.—BEČKA, J. V., — M. TĚŠITELOVÁ, 1961 — JAROSLAV JELÍNEK—JOSEF V. BEČKA—MARIE TĚŠITELOVÁ, Frekvence slov, slovnich druhů a tvarů v Českém Jazyce. Praha, 1961.

JOSSELSON, H. H. 1953 = HARRY H. JOSSELSON, Подчёт ходовых слов Русского литературного языка. — The Russian Word Count and Frequency Analysis of Grammatical Categories of Standard Literary Russian. Detroit, 1953.

JUILLAND, A. és társa 1964 = ALPHONSE JUILLAND—E. CHANG-RODRIGUEZ, Frequency Dictionary of Spanish Words. London—The Hague—Paris, 1964.

JUILLAND, A. és társai 1965 = ALPHONSE JUILLAND—P. M. EDWARDS—ILEANA JUILLAND, Frequency Dictionary of Roman Words. The Hague—Paris, 1965.

JUILLAND és társai 1970 = ALPHONSE JUILLAND—DOROTHY BRODIN—CATHERINE DAVIDOVITCH, Frequency Dictionary of French Words. The Hague—Paris, 1970.

JUNKER, H. 1935 = HEINRICH JUNKER, Sprachklangbilder. Ung. Jb. 15 (1935): 460—71.

KAEDING, F. W. 1897—8 = F. W. KAEDING, Häufigkeitswörterbuch der deutschen Sprache, Steglitz bei Berlin [I.] 1898, II. Buchstabenzählungen, 1897.

KALMÁR L. 1962/4 = KALMÁR L. Matematikai és nyelvi struktúrák. ÁltNyT. 2 (1964): 11—74.

KÁROLY S. 1956 = KÁROLY SÁNDOR. Igenévrendszerünk . . . NyelvtudÉrt. 10. sz. 1956.

KELEMEN B. 1963 = KELEMEN BÉLA, A matematikai nyelvtudomány néhány kérdése. NyIr. Közl. 7 (1963): 57—9.

KELEMEN J. 1954—5 = KELEMEN JÓZSEF, A magyar jelzős szerkezetek. Kézirat, 1954—5. [20 szövegegység jelzős szerkezeteinek statisztikai elemzése.]

KELEMEN J. 1962/4 = KELEMEN JÓZSEF, A nyelvvel kapcsolatos matematikai halmazok értelmezésének kérdése. ÁltNyT. 2 (1964): 277—9. A nyelv modelljének kérdése. Uo. 281—3.

KELEMEN J. 1965/7 = UA., A gépi adatfeldolgozás lehetőségei a szórend és a kiejtés vizsgálatában. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Az egri kiejtési konferencia [1965] anyaga, szerk. Grétsy László és Szathmári István, Bp. 1967. 206—9.

KELEMEN J. 1972 = KELEMEN JÓZSEF, a) Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. Szótártani Tanulmányok (szerk. Országh L.) Bp., 1966. 29—54; MNyTK. 114. sz. 1966. Oroszul a лексикология и лексикография (Moszkva, 1972) c. kötetben 3—22; — b) Lyukkártyarendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. NyK. 67 (1966): 341—79; MNyTK. 118. sz. Bp., 1967; — c) Über die Experimente an einem Sprachstatistischen Automaten. CompLingu. 5 (1966): 149—57; — d) Beszámoló a gépi nyelvstatisztikai kísérletekről. (1966/7) NyelvtudÉrt. 58. sz. 1967. 480-5;—e) UA. 1966. Sokszorosított kézir. Részleteket közölt belőle: FODOR ISTVÁN: Mire jó a nyelvtudomány? Bp. 1968. 327—9.

KELEMEN J. 1967 = KELEMEN JÓZSEF, Magyar szövegek statisztikai feldolgozásának problémái. Nyelvfeldolgozás és dokumentáció. A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata. 11. sz. 1967. 61—73.

KELEMEN, J. 1968/70 = J. KELEMEN, Sprachtypologie und Sprachstatistik. Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasean Languages. Bp., 1970. 53—63. [1968-ban tartott előadás.]
KELEMEN J. 1970 = KELEMEN JÓZSEF, A mondatszók a magyar nyelvben. Bp., 1970 (Akad. K.) [Statisztikai vizsgálatukról: 390—1.]
KELEMEN J. 1971 = KELEMEN JÓZSEF, Törekvések a helyesírásnak megfelelő írógép-billentyűzet ügyében. NyelvtudÉrt. 75. sz. Bp. 1971. 103—21.
KELEMEN J. 1971/3 = KELEMEN JÓZSEF, Tervezet: „Javaslat egy magyar gyakorisági szótár előkészítésére." Kézirat, 1971, részben átdolgozva 1973.
KELEMEN J. 1972 = UA., A gyakorisági szótárak készítésének főbb problémái és szempontjai. Előadás a MNyT. ülésén. Rövid kivonata: MNy. 68 (1972): 509.
KELEMEN J. 1973 = KELEMEN JÓZSEF, a) Zur Frage der Silbenstruktur der Wortformen im Ungarischen. (Sajtó alatt.) — b) A gépi statisztikai nyelvészet szerepe a szakszövegkutatásban. Előadás, 1973. (Sajtó alatt.)
KENISTON, H. 1920—33 = HAYWARD KENISTON, a) Common Words in Spanish. Hispania 3 (1920): 85—96; — b) Spanish Idiom List. Selected on Basis of Range and Frequency of Occurrence. New York, 1929; — c) A Basic List of Spanish Word and Idioms. Chicago, 1933.
KESZLER B. 1972/4 = KESZLER BORBÁLA, Az igetövek kvantitatív vizsgálata. Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből, szerk. Rácz Endre és Szathmári István. Bp., 1974. 91—7.
KISS A. 1970/1 = KISS ANTAL, A novellák stilisztikai szempontú mondattani elemzése. A novellaelemzés új módszerei, szerk. Hankiss Elemér, Bp., 1971. 285—303.
KOVÁCS I. 1969 = KOVÁCS IMRE, Az ötven éves Kossuth Gimnázium tanulóinak névstatisztikai vizsgálata. A Kossuth Lajos Gimnázium jubileumi évkönyve. Bp., 1969. 28—33.
KUČERA, H. 1962/4 = HENRY KUČERA, Statistical Determination of Isotopy. Proc. of the 9th Int. Congress of Linguists (Cambridge, Mass. VIII. 27—31, 1962). London—The Hague—Paris, 1964. 713—21.
KUČERA, H.—FRANCIS, W. N. 1967 = HENRY KUČERA—W. NELSON FRANCIS, Computational Analysis of Present-Day American English. Providence, Rhode Island, 1967.
LORGE, I. 1949 = IRVING LORGE, The Semantic Count of the 570 Commonest English Words. New York, 1949.
LOTZ, J. 1952 = JOHN LOTZ, Vowel Frequency in Hungarian. Word 8 (1952): 227—35.
MAGDICS K. 1964 = MAGDICS KLÁRA, A magyar nyelvjárások összehasonlító hanglejtésvizsgálatának első tanulságai. MNy. 60 (1964): 446—62.
MÁRK T. 1972 = MÁRK TAMÁS, Vizsgálatok a szölkúp fonémarendszerben. NyK. 74 (1972): 407—15.
MÁRTON GY. 1962 = MÁRTON GYULA, Az a-zás állapota a Fekete-Körös völgyében. NyIr. Közl. 6 (1962): 85—116.
MIKES F. 1935—8 = MIKES FERENC, a) Új magyar hangstatisztika. Gyorsírástudomány XVI. 1. sz. 1935. 1—2. — b) Magyar írógépbillentyűzet. Uo. XVI. 8. sz. 1936. 93—6. — c) Betűstatisztika. Uo. XVII. 2. sz. 1936. 22—3. — d) A magyar írógép-billentyűzet kérdése. Uo. XVIII. 6. sz. 1938. 92—3.
MIKÓ PÁLNÉ 1962 = MIKÓ PÁLNÉ, A minimális szókincs kérdéséhez. NyK. 64 (1962): 137—55.
MIKÓ PÁLNÉ 1966 = MIKÓ PÁLNÉ, Nyelv-statisztikai vizsgálatok. Filol. Közl. 12 (1966): 201—9.
MISTRÍK, J. 1969 = JOZEF MISTRÍK, Frekvencia Slov v. Slovenčine. Bratislava, 1969.
MOSKOVIČ, V. A. 1969 = V. A. MOSKOVIČ, Statistika i semantika. Moskva, 1969.
MULLER, CH. 1968 = CHARLES MULLER, Iniciation à la statistique linguistique. Paris, 1968. (Librairie Larousse.) Németül: Einführung in die Sprachstatistik, ford. Fritz Heinzmann. Berlin, 1972 (Akad.-Verlag).
MURÁDIN L. 1968 = MURÁDIN LÁSZLÓ, Az a-zás az aranyosszéki nyelvjárásban. NyIr. Közl. 12 (1968): 209—22.
NAGY F. 1964 = NAGY FERENC, Denominális képzőink gyakoriságáról. MNy. 60 (1964): 201—3.
NAGY F. 1967 = NAGY FERENC, A képzőgyakoriság néhány jellemző vonása. MNy. 63 (1967): 331—46.
NAGY F. 1971 = NAGY FERENC, a) A tulajdonnevek szöveggyakoriságáról. Filol. Közl. 17 (1971): 212—20; — b) A helységnevek humora. MNy. 67 (1971): 195—203; — c) A szóképzés valószínűsége. NyK. 73 (1971): 249—53.

NAGY F. 1972 = NAGY FERENC, Kvantitatív nyelvészet. Egyetemi jegyzet. Bp., 1972.
NAGY F. 1974 = NAGY FERENC, A mai magyar nyelv című tankönyv és a kvantitatív nyelvészet: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből, szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Bp., 1974. 21—32.
O. NAGY G. 1969 = O. NAGY GÁBOR, Vokalfrequenzwerte in altungarischen Denkmälern. Uralaltaische Jahrbücher 41 (1969): 146—54.
NEMES T. 1934 = NEMES TIHAMÉR, A szótagérthetőség-mérésekről. Műszaki Közlemények 8 (1934): 101—6.
NEMES Z. 1932 = NEMES ZOLTÁN, A magyar nyelv képző-, jel- és ragstatisztikája. MNy. 28 (1932): 30—6, 206—11 = Az Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtára 57. sz. 1932.
NEMES Z. 1933 = NEMES ZOLTÁN, A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai. Az Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtára 66. sz. 1933.
NEMES Z. 1939/41 = NEMES ZOLTÁN, Szóstatisztika egymillió szótagot felölelő újságszövegek alapján. Az Egységes Magyar Gyorsírás Könyvtára 190. sz. h. n., é. n. (1941 [készült 1939-ben]), kiadja a Gyorsírási Ügyek Kormánybiztossága.
NEMES Z. 1955 = NEMES ZOLTÁN, Ragstatisztika [egymillió szótagot felölelő újságszövegek alapján]. Kézirat, 1955.
NEMES Z. 1957 = NEMES ZOLTÁN, Képzőstatisztika egymillió szótagot felölelő újságszövegek alapján (a képzőszerű jelek statisztikájával). Kézirat, 1957.
NEMES Z. 1959 = NEMES ZOLTÁN, Betűpárstatisztika az írógépbillentyűzet számára. Egymillió szótag [2, 102, 489 betűnyi szöveg] alapján. Gyorsírók Lapja, IX. 3. sz. 1959. 74—5.
NOSZ GY. 1943 = NOSZ GYULA, Az élőszó nyomában. Tanulmányok a magasfokú gyorsírás és az élő beszéd kérdéseiről. Bp., 1943. 142 l.
ÖRDÖG F. 1973 = ÖRDÖG FERENC, Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén. Bp., 1973.
PAPP F. 1961 = PAPP FERENC, a) A stíluselemzés egy mennyiségi mutatókra épített módszere. Filol. Közl. 1961. 69—85. — b) A matematikai módszerek alkalmazásáról nyelvtudományunkban. IOK. 17 (1961): 289—306.
PAPP F. 1966—9 = PAPP FERENC, a) Megszólaltak a gépek. Nyr.90 (1966): 181—8; — b) Kettős és hármas szófajiságú szavaink. Nyr. 90 (1966) 404—8; — c) Néhány fontosabb adat szókincsünk szófaj szerinti megoszlásáról. Nyelvfeldolgozás és dokumentáció. A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata. 11. sz. 1967. 104—16; — d) Adatok tőszókincsünk etimológiai rétegeinek végződés szerinti eloszlásához. NyK. 70 (1968): 200—9; — e) A magyar nyelv szóvégmutató szótára. Bp., 1969; — f) Néhány megjegyzés a TESz. első kötetével kapcsolatban. NyK. 71 (1969): 129—35.
PAPP L. 1962—3 = PAPP LÁSZLÓ, a) Application de la statistique linguistique aux recherches de dialectologie historique. ALH. 12 (1962): 67—94; — b) Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika. Bp., 1963. 186 l.
PÉNTEK J. 1966 = PÉNTEK JÁNOS, A köröstői í-zés állapota. NyIr. Közl. 10 (1966): 61—75.
PESTI J. 1969/70 = PESTI JÁNOS, A földrajzi nevek alkotásának és használatának lélektani tényezői a Bikalárok völgyében [Baranya m.]. NyelvtudÉrt. 70: 99—104.
PETŐFI S. J. 1964—7 = PETŐFI S. JÁNOS, a) [zusammengestellt von —:] Sprachstatistische Untersuchungen. Comp.Lingu. 3 (1964): 216—25; — b) A nyelvstatisztikai vizsgálatok néhány kérdése. Nyelvfeldolgozás és dokumentáció. A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata. 11 (1967): 117—40.
POMOGÁTS B. 1970/1 = POMOGÁTS BÉLA, Mondatösszetétel és stílus. A novellaelemzés új módszerei, szerk. Hankiss Elemér. Bp., 1971. 273—83.
RUZSICZKY É. 1962/4 = RUZSICZKY ÉVA, Az elektromechanikus adatfeldolgozó gép nyelvtudományi alkalmazásának néhány kérdéséről. Ált.NyT. 2 (1964): 253—61.
SEBESTYÉN Á. 1965 = SEBESTYÉN ÁRPÁD, A magyar nyelv névutórendszere. Bp., 1965.
SIMONYI 1875 = SIMONYI ZSIGMOND, A szavak összetétele a magyarban. Nyr. 4 (1875). [Statisztikai egybeállítás a birtokos összetételekről: 245.]
SIMONYI 1895 = SIMONYI ZSIGMOND, Tüzetes magyar nyelvtan, Bp., 1895. [Az elbeszélő múlt idejű igealakok gyakoriságáról: 626.]
J. SOLTÉSZ K. 1959 = J. SOLTÉSZ KATALIN, Az ősi magyar igekötők. Bp., 1959.
J. SOLTÉSZ K. 1965 = J. SOLTÉSZ KATALIN, Nyelvstatisztikai vizsgálatok a Petőfi Szótár anyaga alapján. NyK. 67 (1965): 345—54.
J. SOLTÉSZ K. 1970 = J. SOLTÉSZ KATALIN, Kutyanevek, 1969. Nyr. 94 (1970): 291—303.
J. SOLTÉSZ K.—SZABÓ D.—WACHA I. (szerk.) 1973 = J. SOLTÉSZ KATALIN—SZABÓ

DÉNES—WACHA IMRE (szerk., GÁLDI LÁSZLÓ irányításával), Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete. I. A—F. Bp., 1973.
SZABOLCSI M. 1968 = SZABOLCSI MIKLÓS, A verselemzés kérdéseihez (József Attila: Eszmélet). ITF. 57. sz. Bp., 1968. 123 l.; ²1969 [Statisztikai táblázatok: 104—18].
SZARVAS G. 1872-SZARVAS GÁBOR, A magyar igeidők. Pest, 1872. [Statisztikai adatok az *íra, írt* igealakokról: 5., 121—3 l.
SZENDE A. 1957 = SZENDE ALADÁR, A határozott névelő elmélete és használata Sylvesternél. MNy. 53 (1957): 282—96.
SZENDE T. 1969—73 = SZENDE TAMÁS, a) A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. NyK. 71 (1969): 345—85; — b) Az utca hangja. Nyr. 94 (1970): 189—204 (Szende Virággal); — c) Anyanyelvünk hangzásáról. (A hangkapcsolatok szerepe.) Nyr. 95 (1971): 442—53; — d) Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. NyelvtudÉrt. 81. sz. Bp., 1973.
TARNÓCZY T. 1942—3 = TARNÓCZY TAMÁS, A magyar magánhangzók eloszlása. MNy. 38 (1942): 352—7. — Megjegyzések és kiegészítések a magyar magánhangzók eloszlásának kérdéséhez. Uo. 39 (1943): 369—74. — Németül: Die Verteilung der ungarischen Vokale. UJb. 23 (1943): 236—46.
TARNÓCZY T. 1951/2 = UA., A magyar hangzókapcsolatok eloszlása Ady költői nyelve alapján. NyK. 53 (1951/2): 107—52.
TARNÓCZY T. 1961 = TARNÓCZY TAMÁS, A jeloszlás és a hírtartalom nyelveket meghatározó tulajdonságairól. NyK. 63 (1961): 161—78.
THORNDIKE, E. L. 1921 = EDWARD L. THORNDIKE, The Teacher's Word Book. New York, 1921.
THORNDIKE, E. L. 1931 = EDWARD L. THORNDIKE, The Teacher's Word Book of 20 000 Words. New York, 1931.
THORNDIKE, E. L.—LORGE, I. 1944 = EDWARD L. THORNDIKE—IRVING LORGE, The Teacher's Word Book of 30 000 Words. New York, 1944, 1952 (Bureau of Publications, Teacher's College, Columbia University).
TOLNAI V. 1906 = TOLNAI VILMOS, Egynéhány számadat a hangokról és betűkről. Nyr. 35 (1906): 421—5.
TOLNAI V. 1920/4 = TOLNAI VILMOS, Halhatatlan magyar nyelv. MNy. 20 (1924): 50—9.
TOLNAI V. 1921 = TOLNAI VILMOS, A nyelvek szépségéről. MNy. 17 (1921): 28—32.
TOMPA J. 1962 = TOMPA JÓZSEF, A „kiemelő jel" mai nyelvtani szabályai. MNy. 58 (1962): 435—42. [Statisztikai adatok: 441—2.]
TÖRÖK G. 1968 = TÖRÖK GÁBOR, A líra: logika (József Attila költői nyelve). Bp., 1968.
TRETIAKOFF, A. 1974 = A. TRETIAKOFF, Liste de succession des voyelles en hongrois. ALH. 24 (1974): 363—71.
VÁMSZER M. 1962 = VÁMSZER MÁRTA, Az ikes ragozás állapota a kalotaszegi nyelvjárásban. NyIrKözl. 6 (1962): 117—27.
VARGA GY. 1967 = VARGA GYÖRGYI, Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Bp., 1967.
VERMES STEFÁNIA 1943 = VERMES STEFANIA, A magyar szókészlet etimológiai statisztikája. NyK. 51(1943): 435.
VÉRTES E. 1952—4 = VÉRTES EDIT, a) Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez. NyK. 54 (1952): 96—140; 55 (1953): 138; 56 (1954): 215—66; — b) [részben kibővített német változata:] Statistische Untersuchungen über den phonetischen Aufbau der ungarischen Sprache. ALH. 3 (1953): 125—58, 411—30; 4 (1954): 194—224.
VÉRTES E. 1970 = VÉRTES EDIT, Rekonstrukció és valószínűségszámítás. NyK. 72 (1970): 297—322.
VOIGT V. 1972 = VOIGT VILMOS, Számítógépes ritmuselemzési kísérlet. ITK. 76 (1972): 203—11.
WEST, M. 1953 = MICHAEL [PHILIP] WEST, A General Service List of English Words with Semantic Frequencies and a Supplementary Word-List for the Writing of Popular Science and Technology, London, 1953.
YULE, G. U. 1944 = G[EORGE] UDNY YULE, The Statistical Study of Literary Vocabulary, Cambridge, 1944. 305 p.
ZSILKA T. 1967—72/73 = ZSILKA TIBOR, A stílus hírértéke. Bratislava, 1973 [1967—72 közt írt tanulmányok, cikkek].
ZSILKA T. 1969/73 = ZSILKA TIBOR, A nyelvi rendszer és a struktúra. A stílus hírértéke. 1973. 121—36.
ZSILKA T. 1974 = ZSILKA TIBOR, Stilisztika és statisztika. Bp., 1974.

TEMESI MIHÁLY:

1. Tanár vagyok, s így a magyar nyelvtudomány eredményeinek alkalmazása hivatásom, — mégsem tudtam volna a magyar szakos tanárok képzésében évtizedek óta megfelelő színvonalon dolgozni, ha nem vagyok a nyelvtudomány alap- és alkalmazott kutatásainak egyszersmind részese is. Meglepett ezért, hogy DEME LÁSZLÓ a nyelvtudomány e részágazatainak ilyen összefoglaló elkülönítését megkérdőjelezte az imént, — ugyanakkor a tanárképzés és a tudományos kutatás gyakorlata e differenciálást megköveteli. Egyetértek azonban DEME LÁSZLÓ kérdésfelvetésére adott válaszában azzal, hogy az alkalmazott nyelvészet szerves és elidegeníthetetlen része a nyelvtudománynak. — Ezt fogalmazta meg már BENKŐ LORÁND is nemcsak az 1971-ben megjelent egyik tanulmányában (NytudÉrt. 75: 5.), hanem a történeti nyelvtudomány néhány általános kérdéséről elhangzott előadásának néhány megjegyzése is. Azt írta ugyanis BENKŐ LORÁND, hogy nincs a nyelvtudománynak egyetlen olyan részterülete sem, amelyben az elveknek, a kutatási eljárásoknak és az eredményeknek ne volna legalábbis közvetett társadalmi hasznosítási lehetősége, — és nincs az alkalmazott nyelvtudománynak olyan területe, amely ne kapcsolódnék szorosan a nyelvtudományi alapkutatások elvi-módszerbeli problémáihoz, elért eredményeihez, vagy ne hatna azokra vissza.

A magyar nyelvtudományi alapkutatások művelői jelentős értékű részletvizsgálatok és nagy összefoglaló munkák közreadása után viszont ma már csak anyanyelvünk tényei szerkezeti törvényeinek lehető teljes listája ismeretében vállalkozhatnak a magyar nyelv működtetési szabályrendszere korszerű bemutatására, hogy megfelelő szelekcióval a tényanyag végtelen áradatából nyelvünknek, ha nem is adekvát, de legalább azonos értékű modellálásához szükséges törvények szabályainak rendszerezett egészét leírva, a siker reményében kísérelhessék meg egy új nyelvpedagógia kimunkálását. Ugyanakkor világosan megfogalmazott szaktudományi állásfoglalásunk ellenére többen úgy vélik, hogy a magyar nyelv és a magyar közművelődés nyelvi anyagának leírása keretében mindinkább különválik a nyelvészet és az anyanyelvi nevelés, nyelvoktatás, valamint a magyar szakos tanárképzés struktúrája, noha még a hagyományos nyelvelméleti felfogást képviselő nyelvészeknél is ma már integrálódnak az újabb és korszerűbbnek ítélt irányzatok a klasszikussá merevedett megközelítésekkel. A magyar nyelv vizsgálatát ezért ma már kiterjesztették nemcsak az ún. metalingvisztikára, hanem nyelvünk nem-verbális szemiotikai kapcsolatainak feltárására, és mind jelentősebb eredményekre vezet a pszicho- és szociolingvisztikai, valamint az antropológiai kutatások eredményeinek felhasználása a magyar nyelv tanulmányozásában, sőt újabban sikerrel kapcsolják össze a kommunikációkutatás anyagával is. A nyelv patológiájának új szempontú vizsgálatai pedig a nyelvészek, a beszédpedagógusok és az ideggyógyászok együttműködésének mindinkább kiteljesedő lehetőségeit formálják a magyar nyelvi anyagban is.

2. Az ember társadalmi tevékenységének alapja a világ dolgainak és jelenségeinek megismerése, kölcsönös viszonylataik megértése, gondolkodásunknak igaz, értékes, a valóságnak megfelelő, helyes tartalmakkal való gyarapodása és gyarapítása és mindezeknek a nyelvi közlés jól szerkesztett szövegeiben, a szövegeket alkotó mondatokban történő kifejezése. Ez pedig feltételezi a nyelv és benne az anyanyelv lényegi jegyeinek, működtetési szabályrendsze-

rének megismerését és elsajátítását, de ugyanakkor megköveteli a gondolkodási és műveleti szintek egyértelmű feltárását és elsajátítását is. Ilyen értelemben a nyelv és elsősorban az anyanyelv nemcsak a megismerés kifejező-közlő eszközrendszere, hanem az emberi megismerés tárgya is, — és itt jelentkezik a leghangsúlyozottabban a nyelvtudományi alapkutatások eredményei gyakorlati alkalmazásának társadalmi igénye. Ez az alkalmazott nyelvtudomány voltaképpen a nyelvi tevékenységre vonatkoztatott, a nyelvészet fogalmi körén belül maradó hasznosítás, vagyis szorosan kötődik magának a nyelvnek az alkalmazásához a magyar társadalmon belüli és a társadalmak közötti nyelvi érintkezés elősegítésében. Minthogy pedig a nyelv belső szerveződése nem véletlenszerű, hanem megtestesíti mindazokat a funkciókat, amelyeket a nyelv a társadalmi ember szolgálatára kifejlesztett, — ezért olyan nyelvleírást kell az oktatásban alkalmaznunk, amellyel képesek vagyunk a nyelvhasználat és a nyelvi kreatívitás fejlesztésére. Ez a nyelvleírás tehát nyelvünk különböző funkcióiból elvonva eszköz a jelentés-választások megalapozására és egységes szerkezeti formákban történő realizálására. A gyermek nyelvi tevékenységének viszont általában nincsenek olyan funkcionális változatai, mint a felnőttek nyelvhasználatának. Nyelvünk egységes típusa a maga eszményi és normatív rendszerével ugyanakkor egyszerre szolgálja a nyelv valamennyi funkcióját, vagyis nyelvünk kifejezésegységei a fogalomalkotási, az interperszonális és a textuális jelentéseknek szimultán megvalósulásai.

Nem könnyű azonban elválasztanunk a magyar nyelvtudományban sem ezeket az alap- és az alkalmazott kutatásokat, hiszen az anyanyelvi nevelés, nyelvoktatás, — a beszédművelés és kiejtésnormalizálás, — a helyesírás szabályozása, — a nyelvművelés, — a beszédhibák diagnosztizálása és javítása, — az idegen nyelvek elsajátításának segítése magyar bázisnyelvű idegennyelv-oktatással, — a fordítás és a tolmácsolás gyakorlata, sőt bizonyos határok között különféle automatikák kidolgozása, — a dokumentáció és információtárolás, — a távközlés és kommunikációkutatás, — a különböző nyelvű közösségek nyelvi helyzetének, érintkezésének rendezésére az ún. „nyelvi politika" stb. mind feltételezi és megköveteli a magyar nyelvtudományi alapkutatások intenzív művelését. Mindenképpen hasznos lenne, ha már megvolnának a nyelvtudományi alapkutatásoknak mindazon eredményei, amelyeket az alkalmazás számára csak adaptálni kellene, s így nem kényszerülnénk olyan feladat megjelölésekre, amelyekhez sem a szervezeti, sem a személyi feltételek még nincsenek meg. Az alkalmazott nyelvészet munkásai ezért sürgetik már az alapkutatások tervezésében az alkalmazások szükségleteinek figyelembevételét: a magyar hangstatisztikai etalon, a magyar szótári minimum, a magyar nyelv gyakorisági szótára, a magyar morfémák törzsállománya feldolgozását és főleg az új, korszerű igényeket is kielégítő leíró magyar nyelvtan megalkotását. Az alkalmazások ritmusát ugyanis a társadalmi gyakorlat adja meg, és nem az alapkutatások belső helyzete. (Vö. Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon. Bp., 1968. Szerk.: Imre Samu, 167—73. — Szépe György.)

2.1. Az utóbbi másfél évtizedben nálunk is az érdeklődés előtérbe került a nyelvi viselkedés alkotó jellegének felismerése és a nyelvtudás azon sajátságának vizsgálata, hogy a magyar beszélők is a változó közlési helyzetekben gyakran merőben új szemantikai és szintaktikai konstrukciókat alkotnak.

Ennek megértéséhez fel kellett tennünk, hogy ez a kreativitás a „beszéd" mögötti műveleti szabályrendszerben adott. E szabályrendszert rekonstruáló grammatika írásakor az emberi nyelv általános hipotetiko-deduktív modellját kellene ezért figyelembe vennünk, hogy meghatározhassuk e speciális magyar grammatikában feltárt nyelvi szinteket, összefüggésük módjait és a különböző nyelvtani kategóriákat. Sajnos, e feladat megoldásában még csak a kezdő vizsgálatokat végezzük, és nem állnak rendelkezésünkre más, részletesen kidolgozott ilyen grammatikák sem, pedig anyanyelvi nevelésünk, nyelvoktatásunk megújítására vonatkozó társadalmi igény egyértelműen tárja elénk, hogy a kommunikációs folyamatoknak mennél szélesebb területét kell azonos modell segítségével megvilágítanunk. Ha pedig az alkalmazott nyelvészeti részdiszciplinák anyaga szorosan összefügg magának a nyelvnek az alkalmazásával, akkor a nyelv szerkezeti rendszeréről való ismereteink színvonala, ezeknek az ismereteknek az elrendezési módja lényeges információkat nyújt a nyelv működtetési szabályainak gyakorlati alkalmazásáról is.

2.2. A tantervi cél és a hozzákapcsolódó feladatok megfogalmazása a nyelvtudományi alapkutatások részágazatai szerint az egységes nyelvtípus normalizált változatának, a köznyelvnek elsajátítására már az eddigi tantervekben is eléggé egyértelműen tárta elénk, hogy e tantárgyi ágazatok önmagukban is olyan teljes rendszert alkotnak, amelynek belső törvényei csak nehezen hangolhatók össze bármelyik másik részrendszer törvényeivel. A tantervek ugyanis már a múltban is általában világosan állást foglaltak a kitűzött célnak megfelelő feladatok meghatározásában, a nyelvtudományi alapkutatások eredményeinek alkalmazása az oktatás gyakorlatában azonban mindmáig nem tudta megvalósítani e követelményeket, és tankönyveink csak a nyelvi rendszer egyszerűsített leírását tartalmazzák teljesebben, a többinek alig tesznek eleget. Az anyanyelvi nevelés anyaga tervezésében és még inkább az anyanyelv oktatása folyamán viszont sajátos ellentmondással kell számolnunk: a nyelvi tevékenység oszthatatlan egész, vagyis a beszélő csaknem minden megnyilatkozásában a „teljes" nyelvet használja, — a tanításban azonban az esetek nagy részében és szükségszerűen csak egy-egy részterületre összpontosíthatunk.

Általánosan képző iskoláink anyanyelvi nevelésének, nyelvoktatásának ugyanakkor fő feladata, hogy tanulóinkat mennél teljesebb nyelvi-kommunikációs kód birtokába juttatva fejlessze megismerő és gondolkodó képességüket anyanyelvünk kommunikációs működésének, pszichikai és szociológiai aspektusainak megfelelő és jól alkalmazható gyakorlatsorozatokban történő formálásával. A mai általánosan képző iskoláink által nyújtott és megkívánt műveltség alapvetően verbális jellege viszont a szituációtól függetlenedett explicit beszédet kívánja meg, s így az induláskor nyelvi hátrányos helyzetben levők korlátozott kódjára vonatkozó vizsgálatok felvetik a nemek közötti különbség és a szociális hátrány interakciójára a társadalmi beavatkozás szükségességét. Ugyancsak a szociolingvisztikai kutatások mutattak rá arra is, mily jelentős a szülők kognitív képességeinek, kulturáltságának szerepe a család interakciós területén gyermekeik aktualizált környezetének nyelvi előkészítésében és kognitív feldolgozásában. Az anyanyelvi nevelésben, nyelvoktatásban alkalmazott nyelvészetnek ezért ma nálunk a nyelvi hátrányos helyzet kiegyenlítődése folyamatában mindinkább növekvő súlya van, — ti. a családot szocializációs funkciója teljesítésében szubkultúrája meghatározza, s így előtérbe kerül

az oktatásban alkalmazott nyelvészetnek a családdal szemben néha idegennek mondható kulturális szocializáló szerepe. A nyelvi hátrányok szubkulturális családi jellegével szemben eredményesen lépnek fel már az olyan társadalmi intézmények, mint az óvoda és az általánosan képző iskolák, de a probléma komplexitása miatt szerepe van még a felsőoktatásnak, a felnőttoktatásnak és a továbbképzésnek is. Szociolingvisztikai kutatásaink tehát integrálják a társadalmi és a nyelvi nézőpontot, figyelembe veszik a szocializációból adódó releváns kérdéseket és a nyelvtudományi alapkutatások eredményeinek gyakorlati alkalmazásával a körültekintő beavatkozás olyan folyamatát indítják el, amely a jelzett különbségeket előre tervezett területekre viheti át, de biztosítja a kontroll, a mérhetőség feltételeit is.

Minthogy pedig nyelvhasználatunk, megismerő tevékenységünk, társadalmi aktivitásunk korlátait társadalmi környezetünk szociális viszonylatai határozzák meg, az anyanyelvi nevelésben alkalmazott nyelvészet nem lehet „pedagógiai látásmód" és „gyakorlat" kérdése csupán, — ez is, de a lényeg az oktatásban alkalmazott anyag tartalma, az összes többi tényező ezen alapszik. Úgy vélem, hogy az anyanyelvi nevelésben alkalmazott nyelvészeti anyag tartalmának lényegét a nyelvi és az általános értelemben vett emberi kreativitás elmélete és gyakorlata adja. Ez a kreativitás a különböző szemiotikai rendszereknek (pl. a nyelv, zene, rajz, matematika, mindennapi emberi tevékenységek stb.) alkalmazására, használatára vonatkozó műveleti szabályok jól rendezett egészét jelentő konstrukciós szisztéma megismerését feltételezi. Ha az anyanyelvi nevelés tartalma és e tartalom közvetítési módja az általánosan vett kreativitás különböző rendszereinek tartalma és formája szerint szerveződik, ebbe belefér az anyanyelv oktatásában alkalmazott nyelvészet minden részágazata a nyelv működtetési szabályaitól a jól szerkesztett szövegek alkotásáig és a kiejtéstől a helyesírásig.

Az általánosan képző iskolákra tervezett „felfrissített" hagyományos leíró nyelvtani anyaggal az eddig érintetteket nem tudjuk megoldani, mert ez a grammatika azzal nem lészen kreatív tantárgyi anyag, hogy más összefüggésben tanítjuk a névutót vagy a vonatkozó névmást és a kötőszót stb. Mégha ez javítaná is a taxonomikus lista használati értékét, akkor sem válik kreativitást biztosító grammatikává. Korunk nyelvészete ugyan nem hozott még létre teljes rendszert bemutató grammatikát, — ez azonban nem jelenti, hogy nem lehet az eddigi eredményeket a kreativitás igényével tantárgyi rendszerbe szervezni. Az anyanyelvi nevelés, nyelvoktatás anyagát biztosító tantárgy ugyanis nem a nyelv teljes leírása, hanem a nyelvről való helyes gondolkodás és a nyelvhasználati készség fejlesztése egy társadalmi méretű nyelvművelés igényével.

3. Az anyanyelv oktatásában alkalmazott nyelvészet érintett összefüggéseinek realitása jól észlelhető az anyanyelvi nevelés korszerűsítése munkálatainak tendenciájában: ti. az eddigi egyoldalú didaktikai, metodikai szemlélet helyébe az a meggyőződés került, hogy a legkorszerűbb nyelvészet alkalmazásával lehet csak teljesítenünk a jövendő nemzedék nyelvi képzését, a nyelvalakítást és alakulást egész tartalmi világával ahogyan az a gyermekben az anyanyelv tanulásával megindul.

Az anyanyelv megismerését és elsajátítását pedig egyrészt a nyelvnek, mint a verbális közlés „általános" modelljának lényegi jegyei, — másrészt az anyanyelvi közlésnek az előzőekhez képest „sajátos", „megkülönböztető"

ismérvei és működtetési szabályrendszere határozza meg. E korszerű nyelvészeti modell az emberi nyelv magyarázó értékű leírását nyújtja, s ennek pedagógiai célokra történő alkalmazása azt jelenti, hogy az anyanyelvről szóló elméleti és gyakorlati ismereteket mint tananyagot annak a modellnek rendszerében kell elrendezni, amely anyanyelvünk mennél teljesebb anyagát képes egyetlen magyarázó és a nyelvi kreativitást biztosító rendszerbe foglalni. Erre a funkcióra a legnagyobb valószínűséggel a hipotetiko-deduktív modellek alkalmasak, s így az anyanyelvről szóló tananyag mondanivalója izomorf lesz a tananyag rendszerével, — ti. ez a mondanivaló a nyelvi jelkonstrukciók alkotásának, transzformációinak eljárásait és ennek gyakorlatát is magába foglalja.

A Pécsi Tanárképző Főiskola magyar nyelvi tanszékén az anyanyelvi nevelés, nyelvoktatás érintett kérdéskörének kimunkálására szervezett kutatócsoportunk az MTA Nyelvtudományi Intézete Strukturális és Alkalmazott Nyelvészeti Osztálya irányításával az 1975/76-os tanév kezdetéig megfelelő tantervi keretek között tananyagváltozatot dolgoz ki, és ezt oktatási kísérletekben ellenőrizve az MTA—OM Anyanyelvi Oktatási Bizottsága rendelkezésére bocsátja egy korszerűbb anyanyelvi nevelés megalapozásához. Bízunk benne, hogy több éves előkészítő munka után a vállalt feladatokat a szükséges személyi és tárgyi feltételek biztosításával megoldjuk.

Presentations Given at an Assembly Commemorating the 25th Anniversary Since the Founding of the Linguistics Institute (Summaries)

BÉLA KÖPECZI:

Opening Address

The author in the capacity of Secretary-General of the Hungarian Academy of Sciences opened with the speech published here the scientific session organized during the 25th Anniversary of the establishment of the Linguistics Institute. The opening address briefly outlines the history of the Institute and praises its role in furthering linguistic science in Hungary.

PÉTER HAJDÚ:

Achievements — Tasks

The address delivered at the 25th Anniversary of the Linguistics Institute is concerned mainly with the recent past and present as well as with problems of development. In the opinion of the speaker the activity of the Institute is more varied today from a methodological point of view than 15—20 years ago: the role of modern linguistic trends has become strengthened, but modern pursuits worthy of notice can be seen in the so-called area of traditional linguistics as well. In the future there will be a greater need for collaboration and team-work between the different trends.

Against such a background the speaker outlines the situation and anticipated perspectives of the more important topics. The second part of the presentation is concerned with what kind of tasks can be expected for the Institute after the completion of the old projects and within what kind of organizational, individual and methodological frameworks can they be completed.

LORÁND BENKŐ:

Some Questions Regarding Historical Linguistics

The first section of the presentation embraces questions of a historical scientific nature with a special emphasis on the Hungarian situation in historical linguistic studies while still considering the international developments as well. Among the factores which appear significant in determining the historical linguistic situation the author considers those which bind this branch of science to the disciplines of descriptive, general and applied linguistics. His principal argument is that the historical linguistic approach, theories and problems cannot be in contrast to the above mentioned scientific branches and their newer developments. In connection with this circle of questions, he examines those effects which have been felt on historical linguistics in its newer period of development since the appearance of the neo-grammarian school, or rather those effects which were and are in this relation potentially given. These influences appear significant from four aspects: linguistic geography, modern descriptive linguistics, related branches of science (developed earlier or more recently), and from the aspect of Marxism. In becoming inter-related with each other and with the earlier principles of historical or

rather the internal development of historical linguistics, these effects assure the possibilities of further developing the discipline.

The second part of the presentation is concerned with the sphere of questions regarding language changes, or rather he raises a few problems out of this. He emphatically refers to the fact that not only the disclosure and systematization of facts pertaining to language changes belongs to the task of historical linguistics, but also the exposure of the causes of the changes as well as an appraisal of the results of the changes too. With the goals of the changes (communication, economic and aesthetic goals) he examines the causes of the changes all together. The order of these reasons can be broken down into three levels: external reality in language, cognition, and the language system itself, emphasizing, however, their truly tight relationship. He relates to such examples in which the changes are induced by the characteristics of the language structure itself, or rather by the goal of communication directly. In estimating the language changes he considers the main point to be on the one hand the question regarding the change potential (the possibility), and on the other hand the question regarding the change realization (the actualization), bringing both factors into connection with the systematic nature of language and the system relations of the language signals. Among the factors pointing to the changes and which influence their nature, he especially emphasizes the problem of the strong and weak nature of the language elements, the problem which is the function of the position they occupy in langue and parole; he illustrates with examples the main rule that in the mutual influence and struggle of language elements on change, the strong defeats the weak.

FERENC KIEFER:

Tendencies and Problems in Contemporary Semantics

The article briefly surveys the development of semantics since the publication of the works of J. J. Katz and J. A. Fodor (1963). After comparing contemporary semantics and the previous so-called structural semantics, the author points out two reasons for the remarkable progress in semantic research. One reason is no doubt the close connexion between linguistic and logical semantics. It was made possible by the fact that generative grammar between 1957 and 1965 ahd formed the basis of a sufficiently precise syntax. The other reason is more practical: it was realized that one cannot menage in applied research (e. g. machine translation) without semantics. The three tendencies within generative grammar, i. e. (a) interpretative semantics, (b) modified interpretative semantics („surface interpretation") are only casually hinted at in the article. The chief purpose of the work is the discussion of a set of five problems which has played a crucial role in semantic research in recent years, to be more explicit (a) the theory of presuppositions, (b) semantic features and their role in the semantic representation, (c) ropic-comment and its status within the theory of grammar, (d) speech act theory and (e) the relation between sentence and text (the theoretical status of text grammars). In the rough exposition of the general problems of these questions the author points out not only the most important results of present semantic analysis, but is aware of its shortcomings and weak points as well.

GYÖRGY SZÉPE:

Some Problems of Applied Linguistics

After a short introduction concerned with the content of the term 'linguistics'; the following topics are presented: paragraph 1 'The social function of linguistics'; paragraph 2 'Disciplines and activities to be included in Applied Linguistics'; paragraph 3 'The problem of Applied Linguistics in mother tongue education'; and paragraph 4 'The problem of Applied Linguistics in foreign language teaching'. — The paper is based on a lecture given on the occasion of the 25th Anniversary of the founding of the Research Institute of Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. The last paragraph of the lecture ('On the linguistic problems of the Scientific and Technical Revolution') will be published in the volume *A magyar kultúra 2000-ben* ('Hungarian Culture in the Year 2000') ed. by E. Hankiss. Budapest, 1976.

Újabb irányzatok a generatív grammatikában[1]

Egy évtized telt el a következő két állásfoglalás megjelenése között:

„Alaptalan az a föltevés, hogy lehet szerkeszteni nyelvtant a jelentésre való tekintettel... Láthatólag nem vagyunk képesek olyan szemantikai abszolutumokat találni, amelyek a nyelvtant megelőzően ismertek lennének, s amelyeket a nyelvtan objektumainak meghatározására használhatnánk."[2]

„Nincs igazi különbség szintaxis és szemantika között... azok a szabályok, melyek az elemeket mondatokká szervezik, valójában nem mások, mint a szemantikai elemeket megszervező szabályok."[3]

Két, egymással homlokegyenest ellenkező állásfoglalás: az első, N. Chomskyé 1957-ben nemcsak azt hárítja el, hogy egy nyelv nyelvtanát szemantikai kategóriákra lehet építeni, hanem azt is, hogy ezeket a szemantikai kategóriákat — tudásunk jelenlegi fokán — egyáltalán megtalálhatjuk. Következésképpen egyelőre le kell mondanunk a jelentés vizsgálatáról, legalábbis addig, míg értelmes kérdéseket fel nem tudunk tenni erről a területről. Ebből az állásfoglalásból természetesen az is következik, hogy lehetséges szemantikától független szintaxis mint tudományos diszciplina, illetve elmélet.

A tíz évvel későbbi állásfoglalás ennek éppen az ellenkezőjét állítja. Azt, hogy nyelvtant csak a jelentésre való tekintettel, arra építve lehet szerkeszteni, másutt egyébként leszögezve azt is, hogy képesek vagyunk olyan szemantikai kategóriákat felállítani, amelyekre a nyelvleírást alapozni lehet.

Mivel Chomsky 1957-es állítása nem a szemantika létjogosultságát tagadja, hanem csak azt, hogy akkor elérkezett volna az idő ennek a területnek a tudományos vizsgálatára, azt a kérdést érdemes feltennünk, hogy az azóta eltelt másfél évtized alatt milyen tudományos ismeretek megjelenése, kidolgozása tette lehetővé, hogy komoly formában felmerülhessen az elméletű szintű nyelvleírásnak a jelentést központi területként felfogó változata.

Az első lépést maga a Syntactic Structures-ben vázolt szintaktikai elmélet jelentette. Chomsky a szintaxis elméletét már eleve úgy vázolta fel, hogy egy eljövendő szemantika arra ráépülhessen. Az a feladat tudniillik, amelyet szerinte a szintaxisnak el kell végeznie — egy nyelv jólformált mondatainak, és csak ezeknek a létrehozása — elvileg igen sokféleképpen megoldható. Elképzelhető például, hogy az ajánlott mondattan ezt a feladatot betölti, de nem szolgáltat elégséges alapot egy rá épülő szemantika számára, mivel

[1] A dolgozat az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1975. március 11-én tartott előadás átdolgozott változata.

[2] N. Chomsky, Syntactic Structures. Mouton, 1957. 93, 101. l.

[3] J. D. McCawley, Review of T. A. Sebeok (ed.) Current Trends in Linguistics III.: Language 44 (1968): 586. l.

a szemantikai leírás szükségszerűen megköveteli a mondatok belső szerkezetének világos, részletes feltárását. Ilyen, azaz egy szemantikai elmélet szempontjából elégtelen megoldás lenne például a matematikában „véges állapotú Markov-folyamatok" néven ismert információelméleti modell, mely szándéka szerint létrehozza ugyan egy nyelv összes jólformált mondatát (tekintsünk el most attól, hogy valóban létrehozza-e őket), de ugyanakkor semmiféle lényeges információval nem szolgál a mondatok szerkezetére vonatkozólag. CHOMSKY 1957-es szintaktikai elmélete, valamint annak 1965-ös, Aspects-beli, némileg módosított változata már hordozott annyi információt a mondatok belső szerkezetéről, amelyre egy minimális célokat kielégítő szemantika ráépülhetett.

Ez a szemantikai elmélet született meg JERROLD J. KATZ és JERRY FODOR 1963-ban megjelent, "The Structure of a Semantic Theory"[4] című munkájában. Akár elfogadjuk, akár nem, hogy KATZ és FODOR szemantikája az első olyan elméleti szintű jelentéstan, mely számot ad, bár igen sajátos felfogásban, a mondatok jelentéséről, világosan kell látnunk, hogy ez a szemantika nem születhetett volna meg CHOMSKY szintaktikai elmélete nélkül. KATZ és FODOR jelentéselmélete arra a kérdésre ad választ, hogy hogyan épül fel a komplex elemek jelentése részeinek jelentéséből, s lehetővé teszi olyan összefüggések kimutatását, mint a szinonimia, a két- és többértelműség, az ellentmondás, az anomália stb. Ez az elmélet formájában hozzáillett N. CHOMSKY szintaktikai elméletéhez, s 1965-től, az Aspects megjelenésétől kezdve a kettő együtt alkotta a generatív grammatika sztenderd változatát.

A transzformációs generatív grammatika tehát mondattani elméletként indult. Alkalmasságát a nyelvek formális szerkezetének leírására jónéhány nyelv szintaxisának feldolgozása bizonyítja ma is. Amit a viták során megkérdőjeleztek, az nem a mondatszerkezetek megközelítésének CHOMSKY által javasolt módja, hanem az a szélesebb nyelvleírási keret, melynek a mondattani elmélet csak része; ennek a nyelvleírási keretnek is azok a tételei és fogalmai, melyek a jelentésre, a nyelvleírás szemantikai szintjére vonatkoznak. A szemantikai kérdések új megközelítése azonban helyenként megkövetelte a szintaxis módosítását is.

Ha végig akarjuk kísérni a fejlődés logikáját, úgy tűnik, két szálon haladhatunk. Érdemes sorravenni a transzformációs generatív grammatika belső forrongását, melynek középpontjában két, 1967 és 1971 között lefolyt vita és egy sor polémikus tanulmány áll. Számot kell adnunk azonban azokról a külső hatásokról is, amelyek jórészt más tudományágak, a logika és a filozófia, valamint a számítógépes nyelvészet egyik ága, a „mesterséges intelligencia" kutatása felől érték a generatív grammatikán belül kibontakozó irányzatokat. A számítógépes nyelvészet hatását részletesebben nem tárgyalom, csupán annyit említek meg, hogy a „kommunikáló" gépek építése sürgetően követelte a szemantikára és pragmatikára vonatkozó kutatások meggyorsítását, s ugyanakkor lehetővé tette a feltárt eredmények helyességének ellenőrzését.

Ha röviden előre akarjuk vetíteni a hetvenes évek elejére kibontakozó két, egymással szemben álló irányzat alakulását, azt mondhatjuk, hogy az eredeti generatív grammatika módosított, továbbfejlesztett változata inkább belső, „intenzív" fejlődés révén alakult ki, a „generatív szemantika" néven

[4] Language 39 (1963): 170—210. l.

emlegetett nyelvleírási keret viszont jórészt „extenzív" fejlődés eredményeként, azáltal, hogy új területeket, új szempontokat vontak be a nyelvleírásba.

Ahhoz azonban végülis mindkét fél hozzájárult, hogy a köztük zajló vita során — szinte észrevétlenül — új nyelvleírási stílus alakult ki: az elméletalkotás szükséges igénye mellett egyre erőteljesebben jelentkezett a nyelvi adatok aprólékos összehasonlításának, jelentésük finom boncolgatásának igénye is. Az adatgyűjtés, az egyre finomabb árnyalatok kibontása mint módszer persze nem a transzformációs grammatika találmánya. A novumot, mint annyiszor, az eredmény jelenti: klasszikus problémák kerültek be újra a nyelvleírásba új megvilágításban.

A vita ismertetésében arra törekszem, hogy ezt az új nyelvleírási stílust is érzékeltessem, miközben körvonalazni próbálom az álláspontok alakulásának fontosabb állomásait.

A sztenderd elmélet vitatott pontjai

A vita céltáblája a transzformációs generatív grammatika ún. „sztenderd" modelljének, az "Aspects of the Theory of Syntax" című kötetben körvonalazott nyelvleírási elméletnek a központi fogalmai és tételei voltak. Az ismertetés teljessége végett ismételjük meg néhány szóban ezeknek a fogalmaknak és tételeknek a lényegét.

Az Aspects kiindulópontja — a Syntactic Structures-étől eltérően — egy összetett elmélet, amely modellálja a beszélő nyelvtudását (kompetenciáját), azaz számot ad arról, hogy hogyan kapcsolja össze a beszélő a hangszignálokat a nekik megfelelő jelentéssel (vagy jelentésekkel). Az elmélet ennek megfelelően tartalmaz egy fonológiai és egy szemantikai részelméletet, valamint egy szintaktikai részelméletet, amelynek az a funkciója, hogy a hangsor és a jelentés közötti kapcsolatot megteremtse. A modellnek van ezen kívül egy szótár-komponense is. A mű — címének megfelelően — csak a szintaxis elméletét részletezi; a fonológia és a szemantika csak vázlatszerűen kerül szóba, kifejtését más művekben találjuk meg. A szintaktikai elmélet abban tér el a szintaxis közvetlen összetevős modelljétől (mely nagy vonalaiban megfelel a hagyományos nyelvészetből is ismert szintagmák szerinti mondatszerkezet-leírásnak), hogy k é t s z i n t r e o s z l i k: a közvetlen összetevős elven működő alap (bázis) és a transzformációk szintjére. Az így létrejött elmélet elvontabb, mint a szintagmatikus modell. Az elvontság okaként nagyon laza megfogalmazásban azt lehetne megemlíteni, hogy itt nemcsak olyan absztrakciók szerepelnek, mint a „fonéma", „morféma" vagy az „alanyi viszony", melyek az adatok egyszerű általánosításából adódnak, hanem az absztrakciós tevékenység olyan elvontabb termékei is, mint a föltett „m o n d a t s z e r k e z e t e k", melyek kapcsolatot teremtenek látszólag teljesen eltérő szerkezetű megnyilvánulások között. Vagyis az absztrakt entitások a korábbinál jóval nagyobb szerephez jutnak a szintaxisban, de így sikerül több összefüggést és viszonylag kevésbé bonyolultan magyaráznunk. A szintaktikai elméleten belül kapunk például magyarázatot arra, hogy milyen összefüggés áll fenn az aktív és passzív mondatok között, vagy az alárendelő összetételt tartalmazó mondatok (pl. *Pistát zavarja, hogy a gyerekek kiabálnak*) és az ún. nominalizációs szerkezetet tartalmazó mondatok (*Pistát zavarja a*

gyerekek kiabálása) között. Ezeket az összefüggéseket a modell nem a d h o c módon, hanem r e n d s z e r e s e n tárja fel.

Ebben a keretben a mondatok szintaktikai szerkezetére vonatkozó információkat levezetések eredményeként kapjuk meg. Minden levezetésben szerepel két olyan állomás, mely nevet is kapott: a szintaktikai f e l s z í n i s z e r k e z e t és a m é l y s z e r k e z e t. A kettő közül az első létjogosultságához nem fér kétség; ez az a szerkezeti váz, amelyet ha hangalakkal látunk el (fonológiailag és fonetikailag interpretálunk), megkapjuk a mondat tényleges formáját. Tegyük hozzá azonban, hogy a szerkezetben szereplő kategóriák természetét nem kis mértékben érintette a lefolyt vita. Az utóbbi, a m é l y s z e r k e z e t fogalma az ellentétes vélemények kereszttüzébe került, s a generatív szemantika elméleti keretében végül megszűnt. A mélyszerkezet az Aspects elméletében olyan mondattani szerkezet, mely a megfelelő lexikai elemek tartalmának hozzáadásával a m o n d a t o k j e l e n t é s é n e k, a szemantikai interpretációnak az alapjául szolgál.

Paul Postal azt állította,[5] hogy a szintaktikai mélyszerkezet gondolata mögött az az elképzelés dolgozott, hogy a s z i n t a x i s a l e g k i s e b b j e l e n t é s s e l b í r ó e l e m e k (a morfémák) e g y m á s h o z k a p c s o l ó d á s á n a k s z a b á l y a i t foglalja magába. E nézet a morfémákat megannyi, dobozkába zárt „jelentésmolekulának" fogta fel, s azt vallotta, hogy a játékszabályok megsértése nélkül nem törhetjük fel e molekulákat — a szintaxis keretében.

A támadott mélyszerkezet-fogalom fontosabb jegyei a következőképpen foglalhatók össze: a mondatszerkezetek levezetésében van egy olyan szint, amely kiterítve (expliciten) tartalmazza a jelentéssel rendelkező legkisebb elemek egymással alkotott viszonyait. Ehhez a szerkezethez (a fák „végeihez") hozzákapcsolva az egyes lexikai elemeket, megkapjuk a mélyszerkezetet. Ez a mélyszerkezet a mondat szemantikai olvasatának az alapja, ennek alapján határozhatjuk meg, hogyan áll össze az egész jelentése részeinek jelentéséből. A mélyszerkezet szintjéről indulnak el a szintaktikai transzformációk, melyek már nem változtatnak a mondat jelentésén.

A vita a következő kérdések körül forgott: a szavak, morfémák („jelentésmolekulák") nem jelentenek bűvös határt; az egyes lexikai elemek ugyanúgy szerkesztettek, mint a mondatok. (Agglutináló nyelvek esetében ezt a szerkezetet mutatja is a szavak morfológiai felépítése — *piros-it-tat-hat* —, de ez persze nem azt jelenti, hogy az agglutinatív nyelvek morfológiailag egyszerű lexikai elemei ne lehetnének összetettek, szerkesztettek szemantikai szempontból.) Ha pedig a szavak szemantikai szempontból szerkesztettek, akkor a szavak jelentésének is megvan a maga „szintaxisa", amely formailag ugyanolyan természetű, mint az igazi szintaxis. A szintaxis tehát kiterjesztendő a morfémák felépítésének szabályaira is. Ebből a felismerésből az következik, hogy nincs mód éles határt vonni szintaxis és szemantika között. Az érvelésbe beletartozik még, hogy a mondat jelentésszerkezetét kimutató fadiagram-sorozatban nem adható meg egyetlen olyan (egységes) szint, ahol a morfémák belső szerkezete lexikai elemmé, szóvá szerkesztődik; a mondatok levezetésének különböző fázisain „áll össze" egy-egy szó lexikai elemmé.

[5] P. M. Postal: On the Surface Verb 'Remind': Linguistic Inquiry, I/1 (1970): 100. l.

A mondatszerkezetet alkotó kategóriák állománya is bírálat tárgya volt. Egyre több és több kritikus állította, hogy sokkal kevesebb, és az NP, VP, V, Det, Adv stb. kategóriáktól eltérő jellegű elemek alkotják a mondatok szerkezetét, nevezetesen logikai kategóriák (predikátumok és argumentumaik, változók, operátorok). Szükségesnek tartom megjegyezni, hogy sem az előbbi, angolos rövidítéssel jelzett kategóriáknak, sem a logikai kategóriáknak önmagukban nincs semmiféle tartalmuk a szintaxis szintjén, csupán elrendeződésükben és a velük végezhető műveletekben különböznek. Nincs szó tehát egy szófaji (vagy eklektikus szófaji-mondattani) természetű készletnek egy logikai tartalmú készletre való átváltásáról, hanem csak két formális leírási rendszer különbségéről.

Új szempontok is megjelentek a vita során: egyre többen hangoztatták, hogy a mondatok jelentésének leírásában nemcsak arról kell számot adnunk, hogy hogyan áll össze az egész jelentése részeinek jelentéséből, hanem azokról a feltételekről is, amelyek teljesülése egyáltalán lehetővé teszi, hogy kijelentéseink érvényesek, értelmesek legyenek. Így léptek be a vizsgált jelenségek közé az előfeltevések (preszuppozíciók). Előrebocsátom, hogy a jelentés ezen aspektusainak leírása egyben azt is jelenti, hogy a jelenségek szélesebb tartományát tesszük a nyelvleírásban a vizsgálat tárgyává; szükségessé válna tehát, hogy újradefiniáljuk, mit is akarunk a nyelvelméletben modellálni, mi a leírás tárgya.

A vita során tehát az egyik fél kétségbe vonta a szintaxis független és autonóm státusát, s leírását a szemantikára építette, valamint kiterjesztette vizsgálatát eddig nem tárgyalt kérdésekre is. A másik fél tartotta álláspontját, de nem zárkózott el véleményének részleges módosításától.

Két vita folyt a folyóiratok hasábjain, s ezeket kiegészítették azok a sokszor polemikus jellegű tanulmányok, melyek különböző kötetekben és folyóiratokban jelentek meg. A Foundations of Language című folyóiratban lefolyt párbeszéd főleg elméleti kérdéseket érintett. Központi helyzete nemcsak abból adódik, hogy állandóan magába szívta a vitán kívül megjelent hozzászólások gondolati anyagát is, hanem abból, hogy 1971-re mindkét szemben álló fél — már nem ebben a folyóiratban — megjelentetett egy-egy olyan művet, amely összefoglalja a két kialakult irányzat, az interpretatív szemantika és a generatív szemantika álláspontját. A Linguistic Inquiry című folyóiratban folytatott vita egy angol ige, a *remind* ('emlékeztet') elemzése nyomán robbant ki. Az itt felmerült kérdéseket röviden érintem csak a szótári tételek jellemzésével kapcsolatban.

Az interpretatív-generatív vita kezdete

A Foundations-vita első cikkét George Lakoff írta, címe: Instrumental Adverbs and the Concept of Deep Structure.[6] A cikk abban talán nem volt a legelső, hogy a sztenderd elmélet kereteit feszegette, de abban igen, hogy nyíltan Chomsky 1965-ös teóriája ellen fordult.

Lakoff ebben a cikkben még nem támadja a mélyszerkezet fogalmának létjogosultságát, hanem csak annak az Aspectsben definiált változatát. Ha következtetéseit végiggondoljuk, a szerző pozitív javaslatát egy „mélyebb

[6] Foundations of Language, 4/1 (1968): 4—29.

mélyszerkezet'' föltételezésében láthatjuk. Lássuk azonban a cikk érvelését.

Nyelvi intuíciónkra támaszkodva is megállapíthatjuk, hogy a következő két mondat egymással szinonim:

Mária **késsel** *vágta fel a szalámit.*
Mária kést használt, hogy felvágja a szalámit.

Intuíciónkat azonban formálisan is igazolhatjuk, ha kimutatjuk, hogy az eszközhatározót tartalmazó mondatok valamint a *„használ''* igét (bizonyos jelentéseiben) tartalmazó mondatok azonos transzformációknak vethetők alá, és azonos szelekciós kikötésekkel rendelkeznek. (A szelekciós kikötések a mondat különböző pozícióit elfoglaló elemek „összeférhetőségét'' határozzák meg. Szelekciós kikötés például, hogy a *„meggyőz''* igének + élő jegyű alannyal és tárggyal kell járnia, azaz ilyen kikötések zárják ki a jólformált mondatok sorából pl. a következőt: *A lámpa meggyőzte a hamutartót.*) Az igazolás bemutatásától eltekintek, mert az angol nyelv szabályszerűségei nem állnak pontos megfelelésben a magyaréval.

Ha ezeket a mondatokat — amint a sztenderd elmélet képviselői teszik — különböző mélyszerkezetekből vezetjük le, jelentős általánosítások megfogalmazásától fosztjuk meg magunkat, mert grammatikánk nem fogja hűen modellálni a két mondat fenti tulajdonságainak megegyezését, hanem csak mint v é l e t l e n e g y b e e s é s t tartalmazza.

Következésképpen el kell állnunk attól, hogy a két mondat mélyszerkezete különböző, s mindkettőt azonos, megközelítően a második mondatnak megfelelő szerkezetből kell levezetni. Ha azonban ez igaz, akkor ebből egy sor olyan dolog következik, ami ellentétben áll a sztenderd elmélet szellemével. A sztenderd elméletben a mélyszerkezetben szereplő lexikai elemek mindegyike (egy-két jól meghatározott esetet kivéve) megjelenik a mondatok felszíni szerkezetében is. LAKOFF ajánlatát követve a mélyszerkezet mindkét mondat esetében tartalmazni fogja a *használ* igét, de az első mondat levezetése során ennek tartalma bekebeleződik az eszközhatározóba, s a *használ* ige n e m j e l e n i k m e g a f e l s z í n i s z e r k e z e t b e n. Együtt jár ezzel az a következtetés, hogy a z e s z k ö z h a t á r o z ó megszűnik mélyszerkezeti szintaktikai kategória lenni; l e v e z e t e t t k a t e g ó r i á v á v á l i k. Hasonlóképpen levezetett kategóriává válik az elv következetes érvényesítésével több más határozófajta is:[7]

János **Pistával** *sétálni ment.*
János és Pista sétálni ment.

Anna **természetesen** *megsértődött.*
Természetes, hogy Anna megsértődött.

Az első mondat társhatározója levezetett kategória lesz egy mellérendelést tartalmazó szerkezetből, a második mondatpár határozója[8] pedig melléknévi

[7] A következő példamondatok már nem LAKOFFtól származnak.

[8] A *természetesen* szót a hazai szakirodalom itt módosítószónak, szintaktikai szempontból pedig a mondat szervetlen elemének tekintené. A generatív grammatika szempontjából a mondat minden egyes eleme (sőt a szupraszegmentális elemek is) szerves tagja a mondatszerkezetnek, ezért szerencsésebbnek láttam ebben az esetben a „határozó'' mondattani kategória használatát.

állítmányt tartalmazó főmondatból. E három határozófajta levezetési módja azt is implikálja, hogy eddig egyszerű mondatként kezelt szerkezetek szintaktikai-szemantikai szempontból tulajdonképpen összetettek, több tagmondatból állnak. A több tagmondat hipotézisét egyebek közt azzal lehet igazolni, hogy az ilyen mondatok többféleképpen tagadhatók. (EMMON BACH[9] ötlete volt az a kritérium, hogy egy mondat, akármilyen felszíni szerkezetű, annyi tagmondatból áll, ahányféleképp tagadni lehet.)

Pali nyilvánvalóan **nem jóindulatú.**
Nyilvánvaló, hogy Pali **nem jóindulatú.**

Pali **nem nyilvánvalóan** *jóindulatú.*
Nem nyilvánvaló, *hogy Pali jóindulatú.*

További példákat megvizsgálva azt is kimutathatjuk, hogy az érvelés alapján levezethető tranzitív mondatból intranzitív mondat, segédigét tartalmazó mondatból pedig komplex morfológiai szerkezetű igét tartalmazó mondat:

Anna **megtörölte magát.**
Anna **megtörölközött.**

Nem **tudtam elmenni.**
Nem **mehettem el.**

LAKOFF ezzel a cikkével nemcsak a sztenderd elmélet ellen meginduló kritikai cikkek sorozatát kezdte meg, hanem új műfajt is teremtett; olyan műfajt, mely gyökeresen különbözik az „orthodox" generativistákétól, akik transzformációkat, derivációkat, szabályokat kerestek és írtak le. Ő már ebben a cikkében sem fejti ki, mit tart pontosan a mondatpárok közös mélyszerkezetének; figyelme inkább arra irányul, hogy kimutassa, milyen azonosságok és különbözőségek figyelhetők meg az egyes szerkezetek és szemantikai interpretációik között.

LAKOFFnál ebben a cikkben még csak a hangsúly tevődik át a szabályok leírásáról a mondatok jelentéskülönbségének feltárására. Érvelési módszere és a grammatika felépítéséről alkotott elképzelései még ugyanolyanok, mint a korábbi generativistákéi. Ugyanebben az időben azonban főleg Európában született már több olyan munka is, amelynek következtetései között szerepelnek a LAKOFF cikkében kimutatottakhoz hasonlók (mélyszerkezeti lexikai elemek, melyek nem jelennek meg a mondatok felszíni szerkezetében; szintaktikai-szemantikai szempontból összetett szerkezetek feltételezése egyszerű mondatok levezetésében stb.), sőt amelyeknek egyes tételei az amerikai generatív szemantikusok munkáiban csak később jelennek meg (a kijelentéskalkulus apparátusának felhasználása a nyelvleírásban; természetes nyelvre „igazított" logikai leírások). Az Egyesült Államokban tanulmányútját töltő lengyel ANNA WIERZBICZKA cikkeit 1967-ben nem fogadták el publikációra,[10]

[9] EMMON BACH: Nouns and Noun Phrases: BACH—HARMS (eds.) Universals in Linguistic Theory. 1968. 90—112.

[10] E cikkek csak 1972-ben jelentek meg a szerző Semantic Primitives (Athenäum) című kötetében.

HERBERT ERNST BREKLE könyve sokszorosított formában jelent meg 1968-ban,[11] s csak szűk, európai olvasóközönség ismerte, nem volt hatása a lefolyt vitákra. CHRISTIAN ROHRER disszertációja[12] csak 1971-ben jelent meg nyomtatásban, MANFRED BIERWISCH és IRENA BELLERT megjelent cikkei pedig úgy tűnik, túlságosan előremutattak mind tételeikben, mind logikai felkészültségükben ahhoz, hogy számottevő hatást tegyenek a két amerikai nyelvészgeneráció (KATZék és LAKOFFék) között folyó párbeszédre. Így történhetett meg, hogy a vita hátterében visszhang nélkül és az egységes irányzattá alakulás igénye nélkül kezdett kibontakozni a generatív grammatikai leírásnak egy olyan változata, mely egyes vonásaiban a sztenderd elmélethez, másokban a generatív szemantikához hasonlít. Mivel ennek az „irányzatnak" nem volt számottevő hatása a vitára, sajátosságait az interpretatív és generatív szemantikai elmélet körvonalazása után vázolom.

LAKOFF cikkére csak két évvel később, 1970-ben válaszolt a sztenderd elmélet nevében JERROLD J. KATZ az "Interpretative Semantics versus Generative Semantics"[13] című cikkében. Válaszában reflektált azokra a gondolatokra is, amelyeket JAMES D. MCCAWLEY időközben másutt megjelent cikkei[14] tartalmaztak.

KATZ azzal vádolta LAKOFFot, hogy az meghamisította a mélyszerkezet-fogalom definícióját, más értelmet adott neki, mint ami CHOMSKY munkáiban szerepel. Szerinte a mélyszerkezetet kizárólag azzal határozhatjuk meg, hogy a levezetésnek ez az állomása szolgál a szemantikai interpretáció alapjául, s hogy innen indulnak el a szintaktikai transzformációk. KATZ szerint az a tétel, hogy a mélyszerkezet szintjén adjuk meg a mondatok szelekciós kikötéseit és a kookurrencia-viszonyokat, valamint hogy ugyanitt rendeljük a mondatszerkezetekhez a lexikai elemeket, csak következik a mélyszerkezet általa megadott meghatározásából. Ezeknek az elméleti jellegű korrekcióknak a fényében KATZ irrelevánsaknak tekinti LAKOFF mondatelemzéseinek tanulságait is.

A meglehetősen terjedelmes vitacikkből még két gondolatot emelek ki. J. D. MCCAWLEY több helyütt állította azt, hogy a mondatok szemantikai és szintaktikai reprezentációi formájukra és a bennük szereplő kategóriákra nézve azonosak. Különösen azt emelte ki, hogy a szelekciós kikötések nem szintaktikai, hanem szemantikai jellegűek. KATZ ebből azt a következtetést vonta le, hogy a generatív szemantikusok visszatértek a tradicionális szófajok gondolatához, ha a szintaktikai kategóriáknak (NP, VP, N, V) szemantikai tartalmat tulajdonítanak. Nem olyan formaosztályok jelölőinek tartják tehát a mondattani kategóriákat, melyek disztribuciós (szintaktikai) tulajdonságaikban térnek el egymástól, hanem olyan tartalmak megjelölőiként, mint 'cselekvést, történést, létezést jelentő szó' (= V) stb., s ezzel elvetik a XX. századi nyelvtudomány egyik legfontosabb eredményét. JAMES D. MCCAWLEY vála-

[11] A kötet később megjelent hozzáférhető kiadásban is: H. E. BREKLE: Generative Satzsemantik und transformationelle Syntax im System der englischen Nominalkomposition. München, 1970.

[12] C. ROHRER: Funktionelle Sprachwissenschaft und transformationelle Grammatik. München, 1971.

[13] Foundations of Language 6/2 (1970): 220—259.

[14] J. D. MCCAWLEY: The role of Semantics in a Grammar: BACH—HARMS (eds.) Universals in Linguistic Theory. 1968. 125—170; Concerning the Base Component of a Transformational Grammar: Foundations of Language, 4/3 (1968): 243—269.

szában[15] visszautasítja KATZ következtetését. A generatív szemantikusok ugyanis a szintaktikai kategória-készletről logikai kategória-készletre tértek át, melyben csak három szimbólum: a mondat (= kijelentésfüggvény), a predikátum és az argumentumok szerepelnek.

KATZ másik kifogása az, hogy a generatív szemantikusok — a szintaxis és a szemantika közötti határ elmosása miatt — nem tudnak számot adni a szemantikai és a szintaktikai anomália közötti különbségről. Arról tudniillik, hogy lényeges különbség van a *Színtelen zöld gondolatok dühösen alszanak* mondat normától való eltérése és az *És az bár valóban menni* szósor szósaláta-jellege között. MCCAWLEY "Interpretative Semantics Meets Frankenstein"[16] című válaszcikkében, s egyéb helyeken is kifejti, hogy a szemantikai anomália esetei nem a szoros értelemben vett nyelvi rendszer szabályosságainak megsértéséből adódnak, hanem abból, hogy összeütközésbe kerülnek a világ természetéről alkotott előfeltevéseink. Azt az embert ugyanis — állítja —, aki *A fogkrém dühödt pillantásokat vetett rám* mondatot használja, nem nyelvtanórára fogjuk küldeni, hanem pszichiáterhez.[17] Ahhoz tehát, hogy számot adjunk ezeknek a mondatoknak a normától való eltéréséről, grammatikánkat össze kell kapcsolni egy olyan logikai leírással, melyben számolunk azokkal a következtetésekkel, amelyek a világ természetéről alkotott előfeltevéseinkből adódnak.

Az 1967 és 1971 között eltelt időben Amerikában és Európában is egyre sokasodtak azok az írások, amelyek néhány, egyre határozottabban kirajzolódó kérdés körül ugyanabban az irányban tértek el az Aspectsben kidolgozott elmélettől. A generatív nyelvészeti leírás e neuralgikus pontjai körül kialakult vita egy táborba tömörítette azokat, akik újabb területeket akartak bevonni a nyelvleírásba, vagy egy-egy ponton módosítani kívánták az eredeti elméleti keretet. Ebben az időszakban ugyan már kezdtek „generatív szemantikai elmélet"-ről beszélni, de az igazat megvallva ekkor még inkább a kritikai hangnem, mint valami pozitív, kidolgozott ellenjavaslat gyűjtötte őket egy oldalra.

A megmagyarázandó kérdések szép csokrát gyűjthetjük össze azokból a problémákból, amelyeket logikai jellegű kérdéseknek nevezhetünk.

Logikai kérdések a nyelvleírásban

A nyelvészet és a logika összetalálkozása nem véletlen. A nyelvtudomány belső szükségletei (a jelentéskülönbségek feltárásának problematikussága) fordították a figyelmet a logikai megközelítésmód, a logikai leírás felé.

A nyelvésznek esetleg szokatlan, ha az alábbi mondatról azt állítják neki, hogy kétértelmű:

A barátom egy csinos lányt akar elvenni.

A mondat egyik értelmezése, olvasata szerint 'Van egy csinos lány, s a barátom el akarja őt venni', a másik értelmezésben viszont a csinos lány egyelőre a

[15] J. D. MCCAWLEY: Interpretative Semantics meets Frankenstein: Foundations of Language, 7/2 (1971): 285—296.

[16] L. 15. jegyzet.

[17] J. E. MCCAWLEY: Where do Noun Phrases come from?: Jacobs—Rosenbaum (eds.) Readings in English Transformational Grammar. Blaisdell, 1970. 168. l.

képzelet tárgya: 'A barátom el akar venni valakit, de szeretné, ha ez a valaki egy csinos lány lenne'. Ez a különbség nem csupán a túl aprólékos logikai elemzés következménye. A két értelmezés különböző szövegfolytatást tesz lehetővé:

János egy pipát keresett. Meg is találta.
János egy pipát keresett. Talált is egyet.

Nyelvészetileg is indokolt tehát, hogy belevegyük a leírásba a két olvasat között meglevő különbséget, mely a szakirodalomban a meghatározott és nem meghatározott referencia nevet kapta. (A név arra utal, hogy az első esetben a határozatlan névelős főnévi csoport a valóság egy meghatározott tárgyára, személyére utal, a második esetben pedig nem egy meghatározott dologra, személyre, hanem bármelyikre azok közül, amelyeknek megnevezése lehet az illető főnévi csoport.) A különbség regisztrálása a leírás apparátusának megváltoztatását igényli: a logikai változók, operátorok, sezek egymáshoz viszonyított sorrendje megfelelő formai megoldást kínálnak a nyelvi leírás számára is erre a célra. Az elsők között javasolta ezt a megoldást — több más, a logika irányába mutató módosítással együtt — EMMON BACH "Nouns and Noun Phrases"[18] című kiváló munkájában, majd hasonlóképpen foglalt állást 1969-ben MANFRED BIERWISCH[19] is.

A sztenderd elméletben a *determináns* (nincs rá összefoglaló hagyományos elnevezés) kategória alatt jelennek meg olyan szavak, mint *minden, sok, kevés, néhány, egy, kettő* stb. Ha mármost megfigyeljük a következő mondatokban a tagadás által okozott jelentésváltozást, úgy találhatjuk, hogy a tagadás ugyanolyan módon változtatja meg az igei állítmány által állított tartalmat, mint a determinánsok által kifejezettet:

Sok nyíl érte el a céltáblát.
Sok nyíl **nem érte el** *a céltáblát.*
Nem sok nyíl *érte el a céltáblát.*

Az utolsó mondat parafrázisaként egy kissé nehézkes szerkezetet fogalmazhatunk meg: *Nyíl, mely a céltáblát elérte, nem volt sok;* vagy a mondat szavaihoz kevésbé ragaszkodva: *A céltáblát elérő nyilak száma nem volt sok.* A determináns állítmányi helyzete a parafrázisokban, valamint a formális logika műveletei sugallták többek közt CHRISTIAN ROHRERnek[20] és EMMON BACHnak,[21] hogy a nyelvi leírásba operátorokat vezessenek be, s egy másfajta, kevésbé szerencsés megoldást G. LAKOFFnak, aki a determinánsokat (s tegyük hozzá: a prepozíciókat, s még egy sor más kategóriát) állítmányoknak, illetve predikátumoknak tekintette.[22]

A *sok, kevés, minden* típusú determinánsok tagadása azonban mondatainkban nem ilyen egyszerű. A tagadott mondat jelentése nem csak attól függ, hogy az állítmányra vagy a determinánsra vonatkozik-e a tagadás,

[18] L. 9. jegyzet.
[19] M. BIERWISCH: On Classifying Semantic Features: Bierwisch—Heidolph (eds.) Progress in Linguistics. 1970. 27—51. l.
[20] I. m., l. 12. jegyzet.
[21] I. m., l. 9. jegyzet.
[22] G. LAKOFF: Irregularity in Syntax. 1970.

hanem „nyelvészetibb" összefüggésektől is. Fenti három példamondatunk nem többértelmű (bár az egyes mondatrészek hangsúlyozásával más jelentést adhatunk nekik). Az alább következő négy mondat közül azonban a harmadik két olvasatot tesz lehetővé. A két olvasat lehetősége valószínűleg összefügg azzal, hogy az érintett főnévi csoport tárgyi helyzetű, és sorrendileg az igei állítmány után következik:

Jancsi sok könyvet megvett.
Jancsi sok könyvet nem vett meg.
Jancsi nem vett meg sok könyvet.
Jancsi nem sok könyvet vett meg.

A harmadik mondatot kétféleképpen folytathatjuk: . . ., *csak hármat;* és . . ., *pedig igazán lett volna kedve hozzá.* Az első folytatás esetében tulajdonképpen a megvett könyvekről állítunk valamit; a másodikban viszont az otthagyottakról.

A logikának régi problémája a következő mondatpárok jelentésében kimutatható különbség. Ugyancsak korán felfigyeltek a kérdésre, de másfajta hagyomány, a funkcionális mondattagolás felől Petr Sgall és a többi prágai generativista,[23] akik a kezdeti megoldási kísérletek után végülis a generatív szemantika elméleti keretébe illesztették leírásukat. Lakoff,[24] Chomsky,[25] a francia Gilles Fauconnier[26] és mindazok, akik a jelenségre felfigyeltek, az angol és a francia nyelv aktív—passzív mondatpárjaira vonatkoztatták megfigyelésüket. Mi sem bizonyítja jobban azonban a megfigyelés jelentőségét, hogy az aktív—passzív szerkezeti változatokat nehezen megtűrő magyar nyelvben a jelentéskülönbség a szórend különböző változataiban mutatkozik meg. Egy angol és egy francia mondatpár után figyeljük meg a magyar mondatok jelentéskülönbségét:

Everyone in the room knows at least two languages.
At least two languages are known by everyone in the room.

Beaucoup d'hommes aiment plusieurs femmes.
Plusieurs femmes sont aimées par beaucoup d'hommes.

Sok férfi szeret több nőt.
Több nőt szeret sok férfi.

Sok ember olvas kevés könyvet.
Kevés könyvet olvas sok ember.

Egy kutató minden irányzatot ismer.
Minden irányzatot ismer egy kutató.

[23] P. Sgall: Functional Sentence Perspective in a Generative Description. PSML 2 (1967): 209. l.

[24] G. Lakoff: On Generative Semantics: Steinberg—Jakobovits (eds.) Semantics. Cambridge University Press, 1971. 266. l.

[25] N. Chomsky: Syntactic Structures, 100—101. l.; Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation: Steinberg—Jakobovits (eds.) Semantics, 1971, 208. l.

[26] Gilles Fauconnier: La coréférence: syntaxe ou sémantique? Seuil, Paris, 1974. 80—83. l.

A mondatpárok tagjainak nyilvánvalóan más a jelentése, pontosabban fogalmazva: értelmezési lehetőségeik között vannak esetleg azonos jelentésűek, de feltétlenül vannak különbözőek is. Az első magyar mondat csak úgy értelmezhető, hogy 'Sok olyan férfi van, akinek mindegyike egyenként több nőt is szeret', míg a második mondatban csak másodlagos, egyértelmű kontextust vagy hosszabb reflexiót igénylő jelentésként vehető fel ez az értelem. Elsődlegesen ennek a mondatnak a jelentése más: 'Több olyan nő van, aki egyenként sok férfi szeretetét élvezi'. A második és harmadik mondatpár jelentéskülönbsége hasonlóképpen adható meg.

A jelentéskülönbséget a mondatokban (s tegyük hozzá, a logikai leírásban is) a *sok, kevés, minden, egy* típusú szavak, a (logikai kvantorok analógiájára elnevezve) „nyelvi kvantorok" egymáshoz viszonyított, különböző sorrendje hordozza. Logikai terminussal kifejezve a sorrendben második helyen álló kvantor az első kvantor szkopuszába esik. Hozzávetőleg ez annyit jelent, hogy a második kvantor által jelölt kifejezés az elsőnek a hatókörébe kerül, s ennek eredményeképpen úgy értelmezzük a mondatokat, hogy az első kvantorral ellátott kifejezést (pl. *Sok ember...* vagy *Kevés könyvet...*) individuumokra bontjuk, s egyenként párosítjuk a második kvantált kifejezés által jelölt dolgokkal. Vagyis a *Sok ember olvas kevés könyvet* mondat esetében azt értjük, hogy a sok közül minden egyes ember kevés könyvet olvas; a *Kevés könyvet olvas sok ember* mondat esetében pedig egy-egy könyvről állítjuk, hogy azt sok ember olvassa.

A logikai leírásra vonatkozó állítást a nyelvészeti leírásra lefordítva azt mondhatjuk, hogy szemantikailag második „nyelvi kvantor" az első hatókörébe esik. A szkopuszra, illetve nyelvi megfelelőjére vonatkozó szabályszerűségek ismertetésétől itt eltekintek; a jelentésbeli különbséget nyelvérzékünkre támaszkodva így is érzékelni tudjuk.

Milyen kérdéseket vet fel a nyelvi kvantorok hatókörének problémája a nyelvelméletben? A transzformációs generatív grammatika sztenderd változatában igen erős hipotézist állítottak föl a szerzők; nevezetesen azt, hogy a mondatok jelentése egyértelműen meghatározható mélyszerkezetük alapján. Ha mármost a fenti aktív és passzív, valamint a csak szórendjükben különböző magyar mondatok mélyszerkezete közös (ahogy a kutatók zöme valóban feltételezte), s a transzformációk nem változtathatják meg ezt a jelentést, akkor a hipotézis hibásnak bizonyul. Következésképpen vagy fel kell hagyni azzal a föltételezéssel, hogy a mondatok jelentését egyértelműen meghatározza mélyszerkezetük, vagy pedig az aktív és passzív, illetve a különböző szórendű mondatokat különböző mélyszerkezetből (vagy a mélyszerkezet fogalmának kétségbevonása esetén különböző elvontabb alapszerkezetekből) kell levezetni.

A nyelvi kvantorok hatókörének szemantikai problémájára megoldásféle született mind a generatív szemantika, mind az interpretatív szemantika keretében. Anélkül, hogy részletesen belebocsátkoznánk a megoldások formális apparátusának leírásába, jelezzük, hogy a generatív szemantikusok külön-külön szerkezetekből vezetik le az aktív és passzív, s feltehetőleg ugyanígy vezetnék le a különböző szórendű mondatokat. A leírás alapjaként szolgáló szerkezet elvontabb, „mélyebb", mint a sztenderd elmélet mélyszerkezete, s formája közel áll a logikai leírás formájához. Ez a megoldásuk beleilleszkedik abba az általános tendenciába, ami a sztenderd elmélettől való távolodásuk irányaként megadható: absztraktabb és logikai jel-

legű (illetve szerintük logikai-szemantikai jellegű) szerkezeteket tételeznek fel a mondatok levezetésének alapjául. A nyelvi kvantort tartalmazó aktív és passzív mondatok kétféle szerkezetből való levezetése ellen azonban csábítóan kínálkozik G. LAKOFFnak, a kezdeményezőnek korábbi saját érve. LAKOFF ugyanis az eszközhatározók és a többi határozók vizsgálatakor azért javasolta a mélyebb alapszerkezet hipotézisét, hogy a mondatok szinonim voltát magyarázza. Felhozhatnánk most ellene, hogy jelentős általánosítás megfogalmazásától fosztja meg a leírást, ha az aktívum—passzívum és a szórendi változatok között meglevő kétségtelen szerkezeti szinonimiát nem modellálja azonos módon, vagyis ha a nyelvi kvantort tartalmazó aktív és passzív mondatokat külön-külön, a kvantor nélkülieket pedig egy alapszerkezetből vezeti le.

Az interpretatív szemantikusok (a sztenderd elmélet hívei) megtartották azt a feltételezést, hogy azonos mélyszerkezetből vezessék le az egymással transzformációsan összefüggő aktív és passzív, illetve különböző szórendű mondatokat. A kvantorok sorrendjéből eredő szemantikai különbség kérdését úgy oldják meg, hogy most már nem csak a mélyszerkezetet, hanem a felszíni szerkezetet (illetve az ún. transzformációs ciklusok végén kialakuló szerkezeteket) is értelmezik a jelentés szempontjából. Ezeknek a szerkezeteknek az értelmezésekor adják hozzá a mélyszerkezet szemantikai olvasatához a kvantorok hatóköréből (és még egy sor más jelenségből) kiolvasható jelentéskülönbséget.

Az előfeltevések

Az előfeltevések vagy preszuppozíciók kérdésköre is a logikából származik, főleg G. FREGE, P. F. STRAWSON és W. SELLARS foglalkoztak vele korábban. Ma már kötetekre tehető azoknak a nyelvészeti munkáknak a száma is, amelyek az előfeltevéseket tárgyalják. Többek között L. KARTTUNEN, KIEFER FERENC, PAUL és CAROL KIPARSKY, G. LAKOFF[27] vetették föl először, hogy a nyelvleírásnak is számot kell adnia azokról a feltételekről, amelyeknek teljesülése szükséges ahhoz, hogy mondataink értelmesek, érvényesek legyenek.

Az előfeltevések olyan kijelentés formában megfogalmazható tartalmak, melyek nem tartoznak a mondatok szoros értelemben vett, állított jelentéséhez, csupán hallgatólagosan tartjuk igaznak, érvényesnek őket.[28]

[27] LAURI KARTTUNEN: The Logic of English Predicate Complement Constructions. Indiana University Linguistic Club, November 1971. KIEFER FERENC: On Presuppositions. University of Stockholm, May 1971. PAUL and CAROL KIPARSKY: Fact: BIERWISCH—HEIDOLPH (eds.) Progress in Linguistics 1970, 143—174. GEORGE LAKOFF: Presupposition and Relative Well-formedness: STEINBERG—JAKOBOVITS (eds.) Semantics 329—341.

[28] Az előfeltevéseknek más típusú implicit tartalmaktól való elhatárolása körül még viták folynak. A fejezetben szereplő példák egy részét ezért sokan nem is tartanák előfeltevésnek. Az eddigi meghatározások közül számomra is a logikusok definíciója látszik a leghasználhatóbbnak. Ez megközelítőleg így hangzik: „Azok az implicit állítások alkotják a mondatok előfeltevéseit, melyeknek igaz volta feltétele annak, hogy a vizsgált mondat igaz vagy hamis lehessen." Jelen tanulmányban azonban nem az állásfoglalás volt a célom, hanem a problémák áttekintése, ezért maradtam a lazább megfogalmazás mellett. Az előfeltevés-fogalom különböző értelmezéseiről részletes elem-

A következő mondattal ugyan mondok valamit, amit képesek vagyunk fel is fogni, de tulajdonképpen értelmetlenséget, érvénytelen dolgot mondok, mivel a kiemelt főnévi csoport a valóságban nem vonatkozik semmire:

A magyar tagmémikus nyelvészet *jelentős eredményeket ért el.*

Ha csak hamisat állítottam volna, akkor a mondat tagadása igaz lenne:

A magyar tagmémikus nyelvészet nem ért el jelentős eredményeket.

Mondatunk azonban ebben az esetben is értelmetlen maradt. Ezt az összefüggést általánosítva azt mondhatjuk, hogy az a tartalom, amely érintetlen marad a mondatok tagadása esetén is, a mondat előfeltevését alkotja. A tagadás tehát az előfeltevések feltárásának módszereként alkalmazható.

Nemcsak ilyenfajta előfeltevéseket tartalmaznak azonban mondataink. A szemantikai anomália kérdésének tárgyalásakor hoztuk fel példaként a következő mondatot:

A fogkefém dühödt pillantásokat mért rám.

A mondat használója hallgatólagosan fölteszi, hogy *a fogkefe* kifejezés +élő szemantikai jeggyel rendelkezik. A kifejezések szemantikai jegyei többnyire a mondatok előfeltevéseiként funkcionálnak.

Az előfeltevések következő fajtája egész tagmondatokra vonatkozik:

Örvendetes, hogy tiszták Budapest utcái.

Bizonyára sokan reagálnak erre a mondatra úgy, hogy értelmetlenséget állít, mert Budapest utcái egyáltalán nem tiszták. Ha mondatunkat a tagadás próbájának vetjük alá, akkor is magától értetődőnek, igaznak tartjuk, hogy Budapest utcái tiszták:

Nem örvendetes, hogy tiszták Budapest utcái.

Már ebből a példából is láthattuk, hogy sokszor nem szorosan a nyelvi forma vagy az egyes szavak világtól, véleményektől független jelentése jelenik meg a mondatok előfeltevéseként, hanem olyan ismeretek, vélemények, melyek egy-egy korhoz, kultúrához vagy kisebb társasághoz tartoznak.

Értelmes, érvényes állításként hangozhat el a következő két mondat bizonyos környezetekben:

Én strukturalistának neveztem őt, majd ő is sértegetett engem.
János republikánus, de becsületes.

---

zést találhat az olvasó a következő művekben: Richard Garner: Presupposition in Philosophy and Linguistics. Fillmore—Langendoen (eds.) Studies in Linguistic Semantics 1971. 22—42; Kiefer Ferenc: Az előfeltevések elmélete, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1975. Sokszorosítás.

A *strukturalista* jelző rosszalló volta vagy a republikánusok nem éppen feddhetetlen jelleme kis csoportok megítélésétől, esetleg tapasztalataitól függ.

Ugyanígy egy ország történelmének ismerete szükséges ahhoz, hogy L. Johnson, az Egyesült Államok volt elnöke egyik beszédében előfordult mondat két lehetséges értelme közül éppen az egyiknek adjunk nagyobb valószínűséget:

Nem én leszek az első elnök, aki háborút veszít.

Ha tudjuk, hogy Johnson előtt már volt olyan elnök, aki háborút veszített, akkor a mondatot úgy értjük, hogy Johnson kilátásba helyezte a háború elvesztését. Ha viszont ellenkező a helyzet, akkor éppen azt ígérte meg, hogy nem fogja elveszteni a háborút.

Meglepő grammatikai következményei is lehetnek bizonyos előfeltevéseknek. Ilyen például a következő két mondatban az események bekövetkezésének biztonságáról alkotott előfeltevésünk, mely az első mondat esetében lehetővé teszi, hogy jelen időt használjunk, a másodikban viszont kizárja a jelen idő használatát:

Holnap nyolckor előadást tartok.
**Holnap nyolckor figyelmesek a hallgatók.*

Végül az előfeltevések témáját befejezve tekintsünk egy olyan mondatot, amelybe ún. „üres", grammatikai funkciójú szavakat helyezve a mondat előfeltevéseit változtatjuk meg — nem is éppen jelentéktelen módon. A jobb oldalon tüntettem fel a mondatok előfeltevéseit (illetve azokat közülük, amelyek szempontunkból fontosak):

Kállai túl hangos Bánk bánnak.	*Bánk bán nem nagyon hangos.* *Kállai játssza Bánk bánt.*
Kállai túl hangos **lenne** *Bánk bánnak.*	*Bánk bán nem nagyon hangos.* *Kállai nem játssza Bánk bánt.*
Még *Kállai* **is** *túl hangos Bánk bánnak.*	*Bánk bán egyáltalán nem hangos.* *Kállai játssza Bánk bánt.* *Kállai nem nagyon hangos.*
Kállai túl hangos **még** *Bánk bánnak* **is.**	*Bánk bán nagyon hangos.* *Kállai játssza Bánk bánt.* *Kállai nagyon hangos.*

Az „üres" szavak, a *lenne, még, is* részben új előfeltevéseket adtak a mondatokhoz, részben pedig megváltoztatták a meglevőket. Ha most megkérdezzük, mi is ezeknek az üres szavaknak a jelentése, nem mondhatjuk, hogy például a harmadik mondatbeli *még ... is* szócskák azt jelentik, hogy *'Kállai nem nagyon hangos'*, pedig valójában ennek az előfeltevésnek a megjelenését idézték elő. Ebben az értelemben (és néhány más meggondolás alapján) mondták filozófusok és nyelvészek is, hogy a szavaknak nincs jelentésük, csupán használati szabályaik vannak. A módosítószók, kötőszók stb. jelentéseit valóban csak azzal adhatjuk meg, ha feltárjuk, hogy használatuk milyen új konstellációkat idéz elő a mondatokban.

A fenti probléma megoldására megint csak eltérő megoldást adtak az interpretatív és a generatív szemantika művelői. Az interpretatív szemantiku-

sok azonos mélyszerkezetekből vezetik le ezeket a mondatokat, de felszíni szerkezetük alapján hozzáadják a mondat jelentéséhez a módosulatokat, vagy a felszíni szerkezet alapján megváltoztatják a mélyszerkezet jelentését. A generatív szemantikusok a mondat szintaktikai-szemantikai alapszerkezete mellé odacsatolják a mondat előfeltevéseit, s így a négy vizsgált mondatot négy különböző mondatszerkezet-halmazból vezetik le.

A szótár kérdései

A generatív grammatika kezdeti szakaszában kevés szó esett a szótárról. A szemantikai kérdések előtérbe kerülése folytán azonban egyre több szerző foglalkozott a szótári tételek szemantikai jellemzésével, valamint a szótárkomponensnek a grammatikai modellben elfoglalt helyével. A lexikai tételek leírására nem kis mértékben hatottak az időközben folytatott pszicholingvisztikai kutatások is.[29]

A szótári tételek leírásában a szovjet generatív nyelvészek mellett CHARLES FILLMORE-nak vannak a legnagyobb érdemei, jóllehet nevét itthon többnyire az „esetgrammatikával" szokták összekapcsolni. Az amerikai nyelvész szintaktikai kutatásai persze nem függetlenek a lexikaiaktól. FILLMORE szintaktikai elmélete, az esetgrammatika a sztenderd szintaktikai elmélet finomított változata. Lényeges vonásait tekintve megegyezik a generatív grammatika Aspectsben körvonalazott modelljével: kategóriái f o r m á l i s objektumok,[30] a szintaxis nála is független önálló szintet alkot a szemantika mellett; nála is szerepel a mélyszerkezet fogalma (bár egy fokkal „mélyebb" a sztenderd elméletbelinél), s a szemantika nála is értelmező, interpretatív szerepű. Az „esetek" (ágens, objektum, lokális stb.) nemcsak a szintaxisban, hanem a szótári tételek jellemzésében is szerepelnek: az állítmányi funkcióra alkalmas szavak és kifejezések mélyszerkezeti vonzataiként.

A fentiek miatt nem hinném, hogy FILLMORE szótártani kutatásai[31] ellentmondásba kerülhetnének CHOMSKY nyelvelméletének fontosabb tételeivel, annál is inkább nem, mivel a sztenderd elmélet keretében nem született érdemleges munka a szótári tételek jellemzéséről. A generatív szemantikusok nyelvleírásával azonban több ponton is szemben áll a FILLMORE-féle elképzelés. Ő ugyanis a s z ó t á r r a hárítja azoknak az információknak a jó részét, amelyeket a generatív szemantikusok az alapszerkezetekben és az előfeltevésekben, tehát a szemantikai-szintaktikai komponensben adnak meg. FILLMORE gondolatmenetének persze azért vannak közös mozzanatai a generatív szemantikusok munkáival is; különösen azokéval, akik a szavak szemantikai atomokra bontásával foglalkoztak.[32] Lássunk azonban az elméleti összehasonlítás helyett néhány példát.

[29] Pl.: GEORGE A. MILLER: Empirical methods in the study of semantics: STEINBERG—JAKOBOVITS (eds.) Semantics, 1971. 569—585.

[30] Ezen nem változtat az a tény, hogy a kategóriáknak az elemekkel történő megfeleltetésekor, a kutatás során szemantikai intuiciónkra kell támaszkodnunk.

[31] CHARLES FILLMORE: Types of Lexical Information: STEINBERG—JAKOBOVITS (eds.) i. m. 370—393; Verbs of judging: an exercice on semantic description. FILLMORE—LANGENDOEN (eds.) Studies in Linguistic Semantics, 1971. 272—289.

[32] P. M. POSTAL: On the Surface Verb 'Remind': Linguistic Inquiry, I/1 (1970): 37—120; J. D. MCCAWLEY: Lexical Insertion in a Transformational Grammar without Deep Structure: Bailey—Darden—Davison (eds.) Papers from the Fourth Regional Meeting Chicago Linguistic Society, 1968.

Az igékkel egy sorban azt tüntetem fel, hogy mit tekinthetünk a tagadásteszt alapján az igék állított jelentésének, a következő sorokban, *P* jelöléssel pedig azt, hogy milyen előfeltevések érvényesülésekor használhatjuk az illető igét:

emlékeztet:[33] x úgy ÉRZÉKELI, hogy y HASONLIT z-re
P: x élő, emberi lény

Az *emlékeztet* ige jelentései közül ez az értelem szerepel a következő mondatban:
A férfi Belmondóra emlékeztette Annát.

felment:[34] x azt MONDJA, hogy y NEM FELELŐS z-ért
P: z = cselekvés vagy annak eredménye
x úgy gondolja, hogy z rossz

rábeszél: x OKOZZA, hogy y SZÁNDÉKÁBAN LEGYEN z-t tenni
P: z = cselekvés

vádol: x azt MONDJA, hogy y FELELŐS z-ért
P: z = cselekvés
x úgy gondolja, hogy z rossz

meggyőz: x OKOZZA, hogy y azt GONDOLJA, hogy z
P: z = kijelentés (ítélet)

kényszerít: x OKOZZA, hogy y TEGYE z-t
P: z = cselekvés
y-nak nincs szándékában z-t tenni

Nagy betűkkel írtam azokat a szavakat, amelyeket a szerző szemantikai atomoknak (tovább nem bontható egységeknek) tekint, s amelyek a feltételezés szerint a szótár sok más tételében is szerepelnek ugyanebben a jelentésben. FILLMORE ezen túl számos más információt is (vonzatok típusa és száma, argumentumok száma stb.) a szótárban tüntet fel.

Az egyes lexikai tételek elemzése első pillantásra kísérteties hasonlóságot mutat a jól bevált szótárírói gyakorlattal. Különbség azonban mégis van a kettő között. A szemantikai atomok ugyanis itt nem mint ugyanannak a nyelvnek az elemei, hanem mint egy metanyelvegyértelmű tételei szerepelnek. Eltérést mutat ezen túl az is, hogy a szerző következetesen szétválasztja az egyes igék állított jelentését az előfeltevésektől, melyek akkor is tartalmai maradnak a szót tartalmazó mondatoknak, ha a mondatban az illető igét tagadjuk.

FILLMORE egy helyen céloz arra, hogy az igék felszíni szerkezeti vonzatai feltehetően megmagyarázhatók szó-

[33] Ezt az igét elemzi POSTAL említett tanulmányában. Nála az ige jelentése nem ilyen formában szerepel, hanem fa-diagram ábrázolással. A fa-diagram „végein" találjuk meg az itt nagy betűkkel írt szemantikai atomokat, az előfeltevést pedig szelekciós kikötésként. POSTAL az ige szemantikai leírásán túl sorraveszi azokat a mondatszerkezeteket is, amelyekben az emlékeztet ige szerepelhet. Felfogását két oldalról is támadták: J. KIMBALL a sztenderd elmélet oldaláról (Linguistic Inquiry, I/4: 511—524) és Y. BAR-HILLEL a logika oldaláról (Linguistic Inquiry, II/3: 401—406).

[34] Az igéknek mindig csak egyik jelentéséről van szó.

t á r b e l i t u l a j d o n s á g a i k b ó l.[35] Ezen azt érti, hogy egy-egy ige esetvonzatai (ezek nem azonosak a felszíni szerkezet vonzataival!), s a hozzá tartozó előfeltevések típusa és száma alapján megjósolhatjuk, hogy az igék a mondatok felszíni szerkezetében milyen ragos főnévi csoportokkal járnak együtt.

Megpróbáltam összegyűjteni néhány magyar szerkezetet ennek a hipotézisnek az alátámasztására:

Jancsi a pénz elrejtésével **vádolta** *Máriát.*
Jancsi a pénz elrejtésével **gyanúsította** *Máriát.*
Jancsi a pénz elrejtésével **bízta meg** *Máriát.*
Jancsi a pénz elrejtéséért **bírálta** *Máriát.*
Jancsi a pénz elrejtéséért **szidta le** *Máriát.*
Jancsi a pénz elrejtéséért **dicsérte meg** *Máriát.*

Az első három ige *-val, -vel* ragos főnévi csoporttal jár, a második három *-ért* ragossal. Az első három ige á l l í t o t t jelentése feltehetően tartalmazza a MONDJA elemet (x azt MONDJA, hogy y FELELŐS z-ért; x azt MONDJA, hogy y VALÓSZINŰLEG FELELŐS z-ért; és x azt MONDJA, hogy y TEGYE MEG z-t), s előfeltevéseik között feltétlenül szerepelnek a következők: „x és y élő, emberi lény", és „z = cselekvés". Ugyanilyen tulajdonságokkal rendelkeznek még például a következő kifejezések: *x azzal fordult y-hoz, hogy. . .*, és *x azzal hárította el y-t, hogy. . .*

A második három mondat esetében újra elő fog fordulni az igék á l l í t o t t jelentésében a MONDJA elem (x azt MONDJA (y-nak), hogy z ROSSZ; x INDULATOSAN MONDJA el y-nak HARAGJÁT z-ért; és x azt MONDJA (y-nak), hogy z JÓ). Az előfeltevések között azonban — az első három igétől eltérően — fog szerepelni a következő is: „y felelős z-ért", vagy esetleg „x tette z-t". Ugyanilyen tulajdonságai vannak a *valamiért kitüntet, gratulál, bocsánatot kér* kifejezéseknek is.

A fent elemzett közös vonások indokolják, magyarázzák talán az igék felszíni szerkezeti vonzatainak azonosságát, s az igecsoportok elemzésében kimutatott különbségek a vonzatok különbözőségét.

A félreértések elkerülése végett mindezekhez tegyük hozzá, hogy azonos felszíni szerkezeti vonzatok adódhatnak k ü l ö n b ö z ő „szótárbeli" tulajdonságokból, s egy-egy közös szótárbeli tulajdonság még csak s z ü k s é g e s d e n e m e l é g s é g e s f e l t é t e l e az azonos felszíni szerkezeti vonzatnak.

Ch. Fillmore néhány mondatban, óvatosan előadott hipotézisét látszik alátámasztani egy eltérő elvi alapokon készült empirikus felmérés a francia igék mondatbeli környezeteiről.[36] Maurice Gross nagy igeanyagon mutatta ki, hogy nincs akárcsak két olyan ige sem, melynek ö s s z e s lehetséges felszíni szerkezetei azonosak lennének, de a környezeteknek vannak k ö z ö s a l h a l m a z a i k. (Ez például azt jelenti, hogy a *megbíz* és a *vádol* igék egyaránt előfordulnak *-val, -vel* ragos bővítményekkel, ez a környezet tehát mindkét ige esetében azonos, de ha *hogy* kötőszós mellékmondattal egészülnek ki, akkor az egyik mellékmondatban kijelentő mód, a másikban felszólító mód, „kötő-

[35] Types of Lexical Information, i. h. 388—389.
[36] Maurice Gross: Grammaire transformationnelle du français, Syntaxe du verbe. Paris, 1968. 184 l.; Előadássorozat az 1972. évi pisai nyelvészeti nyári egyetemen.

mód" fog szerepelni.) GROSS maga ugyan erősen szkeptikus az elméleti általánosításokkal kapcsolatban, de vizsgálatait FILLMORE kutatásaival összevetve valószínűleg nem túlzás azt mondani, hogy a környezetek közös alhalmazait az igék azonos szemantikai vonásai (szótárbeli tulajdonságai: esetvonzatok, az állított jelentés azonos elemei, azonos előfeltevések stb.) magyarázzák, a különböző környezeteket pedig az eltérőek.

A 70-es évek elejére kialakult irányzatok

Itt az ideje, hogy összefoglalóan jellemezzük azt a két leírási keretet, elméletet, amely a tárgyalt kérdések megoldási kísérletei nyomán kb. 1971-re kialakult. Két összefoglaló munka vázolja az interpretatív és a generatív szemantikusok elképzelését: NOAM CHOMSKY "Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation"[37] című munkája, illetve GEORGE LAKOFF "On Generative Semantics"[38] című írása.

Az interpretatív szemantikusok elmélete, megkülönböztetésül az Aspectsben vázolt elmélettől, a kiterjesztett sztenderd elmélet nevet kapta. Ez a sztenderd elmélettől abban különbözik, hogy a mélyszerkezet jelentésének figyelembevétele (szemantikai interpretációja) mellett a felszíni szerkezet egyes sajátosságainak jelentésváltoztató, jelentésmódosító hatását is számításba veszi. (Vagyis ezentúl a felszíni szerkezetet is interpretálják szemantikailag.)

Az interpretatív szemantikusok véleménye szerint ez a módosítás nem érinti, nem érvényteleníti a sztenderd elmélet eddigi legfontosabb eredményeit; főleg plusz információkról ad számot. A kiterjesztett sztenderd elmélet megegyezik az Aspects modelljével abban, hogy a szintaxis független, önálló komponense a grammatikának, továbbra is szerepel a mélyszerkezet (és természetesen a felszíni szerkezet) fogalma, a szintaktikai transzformációk a mélyszerkezet szintjén kezdik meg működésüket. A szemantikai komponens a mélyszerkezet interpretációjakor — ugyanúgy, mint az Aspects-modellben — hozzárendeli az egyes lexikai tételekhez a szemantikai jegyeknek azt a halmazát, amely az illető tételt jellemzi, majd a „projekciós szabályok" segítségével összeolvassa a szavak jelentéséből és a mondat szintaktikai szerkezetéből adódó mondatjelentést. Más szóval a mélyszerkezet szemantikai interpretációját a kiterjesztett sztenderd elméletben is az egyes lexikai elemek jelentése és a mondat szintaktikai szerkezete határozza meg. A projekciós szabályok működése során, az összeolvasáskor a folyamat leáll, ha egymással össze nem férő szótári tételek vagy szintagmák kerültek egymás mellé; így jelzi a szemantikai komponens a szemantikailag rosszul formált sorokat.

A kiterjesztett sztenderd elmélet új vonása a felszíni szerkezet szemantikai interpretációja. E művelet során információkat nyerünk egyes előfeltevésekről (azokról például, amelyeket a *még ... is, csak* stb. szócskák jelenlétekor mutathatunk ki), a kvantorok és a tagadás hatóköréről (ezeket a logikai kérdések tárgyalásakor láthattuk), az anaforikus elemek (névmások) jelentéséről, a mondat téma-réma tagolásáról. CHOMSKY szerint „Ezek a meggondolások nem érintik azt a gyengébb hipotézist, hogy a mély-

[37] STEINBERG—JAKOBOVITS (eds.) i. m. 183—217.
[38] STEINBERG—JAKOBOVITS (eds.) i. m. 232—297.

szerkezetben kimutatott nyelvtani relációk határozzák meg a szemantikai interpretációt. Úgy tűnik azonban, hogy olyan jelenségek, mint a fókusz, a preszuppozíció, a téma és a réma, a referencia, a logikai elemek hatóköre s talán még más jelenségek is — legalábbis részben — . . . a felszíni szerkezet tulajdonságaiból határozhatók meg."[39] CHOMSKY e megállapítása azt emeli ki, hogy a mondatok jelentése alapvetően a kiterjesztett sztenderd elméletben is a lexikai elemek jelentésétől és a mélyszerkezetben ábrázolt mondattani viszonyoktól (a mondat alanya, állítmánya, az állítmány igei része, az ige tárgya stb.) függ; a mélyszerkezet interpretált jelentését lényegében nem változtatják meg a felszíni szerkezetet interpretáló szabályok. Amiről a felszíni szerkezet szemantikai interpretációjakor számot adunk, az részben nem volt kimutatható a sztenderd elmélet apparátusával (a logikai elemek hatóköre, az előfeltevések), kis részben pedig megoldásuk a régi keretben hamis vagy elégtelen eredményre vezetett. Ennyiben a kiterjesztett sztenderd elmélet az Aspects-modell kiterjesztésének és korrekciójának fogható fel.

A felszíni szerkezet interpretációjának van egy járulékos következménye is. A sztenderd elmélet képviselői szerint — mint már említettük — a mondat jelentését egyértelműen meghatározta a mélyszerkezet, s a transzformációk nem változtatták meg ezt a jelentést. A kiterjesztett sztenderd elmélet tételeiből egyértelműen következik, hogy amennyiben bizonyos jelentésbeli sajátosságokat csak a felszíni szerkezet alapján adhatunk meg, akkor a mélyszerkezettől a felszíni szerkezethez vezető derivációs folyamatban (a transzformációk során) működnek olyan szabályok is, amelyek a mondat mélyszerkezeti jelentését megváltoztatják. Vagyis az a tétel, hogy a transzformációk „jelentéstartók", csak a transzformációs szabályok egy részére lesz igaz, s megjelennek az ún. „jelentésváltoztató" transzformációk is.

Az ellentábor nyelvleírási elképzeléseit GEORGE LAKOFF foglalta össze. A LAKOFF cikkében vázolt elméletben a mondatok levezetése szemantikai—szintaktikai—logikai alapszerkezetből indul ki, mely logikai kategóriákat (predikátum, argumentumok stb.) és a fák végein szemantikai atomokat (kikövetkeztetett jelentéstani alapegységeket) tartalmaz. A szerkezet formája továbbra is fa-diagram. Mindes egyes mondat alapszerkezetéhez hozzájárulnak ezen kívül a mondatban szerepet játszó előfeltevések és a mondat téma—réma tagolását megszabó információk. A levezetések kiinduló állomása így jóval bonyolultabb, mint az interpretatív szemantikusoké. Részben maga az alapszerkezet is több kategóriát és elemet tartalmaz (a szemantikai atomokra bontás miatt), részben pedig a járulékos információk is (előfeltevések, téma-réma) végigkísérik az egész derivációt.

Ez a nyelvleírási keret abban különbözik az interpretatív szemantikusok elméleteitől — a sztenderd elmélettől és a kiterjesztett sztenderd elmélettől —, hogy a szintaxis nem alkot benne önálló, független szintet, s ezzel párhuzamosan a szemantikai komponens sem különíthető el benne. Az alapszerkezettől egyetlen összefüggő szabályrendszer vezet el a mondatok felszíni szerkezetéig; a szabályok egyöntetűen transzformációs jellegűek (vagy más megfogalmazásban megszorítások, l. később). Ebben a keretben tehát — az önálló szintaktikai szint megszüntetésével — nem lehet szemantikai interpretációról beszélni: a szemantikai interpretáció fogalmának csak olyan rendszerek esetében van

[39] Deep Structure, Surface Structure and Semantic Interpretation: STEINBERG—JAKOBOVITS (eds.) i. m. 213. l.

értelme, ahol elkülöníthető egymástól a szintaxis és a szemantika, s a mondatok formális szerkezetét megfelelésbe lehet állítani szemantikai tartalmukkal. Itt már a levezetés kezdetén elválaszthatatlanul együtt van a formális szerkezet és a jelentés. Ez az elmélet a generatívszemantika nevet kapta (az interpretatív szemantikával szemben), s bár az elnevezés nem szerencsés — a „generatív" terminusnak ugyanis a „szemantika" jelzőjeként nem sok értelme van —, a szakirodalomban annyira elterjedt, hogy továbbra is ezt fogjuk használni.

Az interpretatív és generatív szemantikusok közti vita értékelői egyöntetűen a szembenálló irányzatok közti azonosságokat tekintik alapvetőeknek a különbségekkel szemben. Howard Maclay például erőteljesen kiemeli, hogy a vita olyan tudósok között folyik, akik „azonos módon fogják föl a nyelvészeti elemzés általános céljait. Mindannyian megegyeznek abban, hogy a nyelvészeti leírás feladata két, egymástól függetlenül meghatározható tartomány: hang és jelentés közötti kapcsolat megmagyarázása. Továbbá fenntartják, hogy a leírásnak kell tartalmaznia egy szótárt, s hogy a transzformációs szabályok, melyek mondatjelölőket mondatjelölőkre [fa-diagramokat fa-diagramokra] képeznek le, alapvető mechanizmusát alkotják a nyelvelméletnek. . ., egyikük sem tagadja, hogy különbséget kell tenni felszíni szerkezetek és mélyebb szerkezetek között."[40] Ezek a megegyező vonások elégséges alapot szolgáltatnak arra, hogy a sztenderd modellt és a belőle kialakult két újabb modellt egyetlen nyelvelmélet, a transzformációs generatív grammatikaváltozatainak, irányzatainak tekintsük.

Vannak persze különbségek is az irányzatok között; elsősorban a szemantikai komponens szerepében. A szemantikai komponens szabálytípusainak megváltoztatására és a felszíni szerkezet interpretációjára elsősorban azért került sor, mert olyan jelenségekre is kiterjesztették a grammatikai leírást, amelyeket Chomsky a sztenderd elméletből még kirekesztett. (Áll ez elsősorban az előfeltevésekre, a logikai elemek hatókörére és a téma—réma tagolásra.) Számomra úgy tűnik ezen kívül, hogy nemcsak a két új modell különbözik ebből a szempontból a sztenderd elmélettől, hanem a kiterjesztett sztenderd elmélet és a generatív szemantika között is van különbség a nyelvleírás határait illetően. A szemantikai munkák azt mutatják, hogy Chomskyék csak bizonyos fajta előfeltevésekről akarnak számot adni a leírás során, míg Lakoffék az összes előfeltevést bevonják a nyelvleírásba. Ezt a kérdést azonban mindaddig nehéz eldönteni, amíg mindkét fél (nem is kimerítő) extenzionális meghatározást ad csak a szemantikai leírás tárgyáról. A generatív szemantikusok ezen felül az utóbbi évek során egyre szélesebb területre terjesztették ki illetékességüket. Időszerű lenne tehát mindkét új irányzat részéről, ha újra meghatároznák kutatásaik tárgyát, határait.

Mindkét tábor művelőinél felmerült az a gondolat, hogy a mondatszerkezetek levezetését ne transzformációk formájában, hanem az átalakítások típusait korlátozó megszorítások formájában adják meg. A levezetés lényegét ez nem érinti; a különbség körülbelül annyi, mintha egy folyó útját méterről méterre pontosan meghatároznánk, vagy csak annyit említenénk meg, hogy a hegyek között meghúzódó völgyekben halad ilyen és ilyen irányban. Megkülönböztetnek általános és helyi megszorításokat. Az előbbiek bármely levezetés általános feltételeit rögzítik, az utóbbiak ponto-

[40] Howard Maclay: Overview: Steinberg—Jakobovits (eds.) i. m. 178. l.

san azonosak a sztenderd elmélet transzformáció-fogalmával (vagyis megadják, hogy egy meghatározott fa-diagram hogyan alakul át egy másikká).

A generatív grammatikusok közti vita tárgyalásának kezdetén említettük, hogy az interpretatív és generatív irányzat kialakulásával párhuzamosan, de a vitán kívül kezdett kialakulni a hatvanas évek végén egy olyan „irányzat", mely egyes vonásaiban a sztenderd elmélethez, másokban a generatív szemantikához hasonlít. IRENA BELLERT, MANFRED BIERWISCH, HERBERT ERNST BREKLE, CHRISTIAN ROHRER és ANNA WIERZBICZKA munkáiról van szó. Ezek a kutatók — már abban az időben is — kiváló művelői voltak a generatív grammatikának, de ezen felül rendkívül alapos formális logikai felkészültséggel is rendelkeztek. Talán ez a közös háttér az oka annak, hogy azonos irányban kezdték el a sztenderd elmélet korrekcióját. Néhány alapvető kérdésben mindannyian azonos nézeteket vallanak, de a részletkérdésekben sok a különbség közöttük, és sohasem törekedtek egységes irányzat alakítására.

A sztenderd elmélet követőihez hasonlóan mindannyian fenntartják, hogy a transzformációs generatív grammatikának v a n f ü g g e t l e n s z i n t a k t i k a i k o m p o n e n s e (mely nagyjából megegyezik a sztenderd elméletben vázolt szintaxissal), s ezzel párhuzamosan azt is, hogy a s z e m a n t i k a i s ö n á l l ó részét alkotja a grammatikának. Az önálló szintaktikai komponens fenntartásával együtt jár az a következmény, hogy szerepel náluk a s z i n t a k t i k a i m é l y s z e r k e z e t fogalma (akár mélyszerkezetnek hívják a levezetésnek ezt az állomását, akár másképp). Mindannyiuk véleménye eltér azonban a sztenderd elmélet művelőiétől a s z e m a n t i k a i k o m p o n e n s f e l a d a t á n a k é s f o r m á j á n a k megítélésében. Elégtelennek tartják a KATZ és FODOR által felvázolt, majd KATZ és POSTAL[41] által továbbfejlesztett szemantikát; vagyis nem hiszik, hogy a mondatok jelentéséről csak annyit kell tudnunk, amennyi a lexikai elemek szemantikai jellemzéséből, a mondat szintaktikai szerkezetéből és a mondat egyes részeinek „összeférhetőségéből" kiolvasható.

BELLERT, BIERWISCH és a többiek egyetértenek a generatív szemantikusokkal abban, hogy a lexikai tételek nem elemezhetetlenek, azoknak is megvan a maguk belső szerkezete, „szintaxisa". Nem hiszik azonban, hogy a lexikai egységek „szintaxisa" azonos természetű lenne a mondatok szintaxisával. Szerintük a szemantikai komponens formális szerkezetének leírására a legalkalmasabb a kijelentéskalkulusnak egy természetes nyelvre igazított változata, míg a szintaxis megtartja eredeti, sztenderd-elméletbeli formáját. A generatív szemantikusoktól tehát röviden abban térnek el, hogy önálló (interpretatív) szerepet tulajdonítanak a szemantikának, és megtartják CHOMSKY grammatikájának szintaktikai részelméletét.

A szemantikai komponens a fenti változatában nemcsak azt lesz képes reprezentálni, hogy hogyan áll össze a mondat jelentése részeinek jelentéséből, valamint hogy melyek a szinonim, kétértelmű, szemantikailag jólformált és rosszul formált mondatok (mint a sztenderd elmélet keretében), hanem alkalmas lesz arra, hogy a szemantikai megkülönböztető jegyek (szemantikai atomok) egymással alkotott viszonyait, a mondatokban szereplő kifejezések referenciális viszonyait, valamint a kvantorok és a tagadás hatókörét is modellálni lehessen benne.

[41] KATZ—POSTAL: An Integrated Theory of Linguistic Descriptions. MIT Press, Cambridge, Mass. 178 l.

Kidolgozatlansága ellenére is rendkívül ígéretesnek tűnik ez a modell, ugyanis egyesíti magában a két interpretatív modell — a sztenderd elmélet és a kiterjesztett sztenderd elmélet — és a generatív szemantikai modell pozitív vonásait: megtartja a szintalkotás elvét a grammatikában (a szintaktikai és szemantikai szint megkülönböztetését, és a szintaxison belül a transzformációs szint elkülönítését), s ugyanakkor a formális logika kategóriáinak és szabályainak alkalmazásával meg tudja oldani az összes, cikkünkben vitatott szemantikai problémát.

A vita alapkérdése: mi a szemantika tárgya?

A generatív nyelvészek vitájában furcsa módon sohasem merült fel az a kérdés, amelyre pedig minden véleménykülönbség visszavezethető: mivel foglalkozik, mit ír le a szemantika?

A vita aktuális kérdéseit követve már eddig is feltűnhetett, hogy valami homályos köd lengi be mondanivalónkat abban a pillanatban, amikor a szemantika tárgyát akarjuk kijelölni. Egyszerűen válaszolhatnánk: a jelentéstan a jelentést tanulmányozza — ha ezzel egy gondolattal is előbbre vinnénk a problémát megoldásában. A szemantika tárgyának kijelölése ugyanis attól függ, hogy mit nevezünk jelentésnek. Nincs baj, amikor olyan nyelvi szintek kijelöléséről van szó, amelyek valamilyen forma képében mutatkoznak meg: általánosan elfogadjuk, hogy a fonológia a nyelv hangállományának szerkezetét írja le, a morfológia a szavak belső szerkezetét, a szintaxis pedig (ha önállóságáról vannak is viták) a szavak, morfémák mondatokba való kombinálódásának lehetőségeit. Bizonyos mértékig ezek a szintek mind művelhetők anélkül, hogy a jelentésre hivatkoznánk. Ami viszont a jelentést illeti, az összefüggések rejtve vannak előttünk, mert nemigen találunk világos, diszkrét elemeket, melyeknek formájában a jelentést közvetlenül leírhatnánk.

Az sem egyértelműen megválaszolható kérdés, hogy egyáltalán a nyelvnek milyen egysége hordozza a jelentést. Nyilvánvaló, hogy azok a nyelvészek, logikusok, filozófusok, akik azt a kérdést teszik föl, hogy hogyan áll össze az egész jelentése részeinek jelentéséből, vallják, hogy a részeknek (szavaknak, morfémáknak) van jelentésük. A részek jelentéseként ritkábban a szó által jelölt valóságbeli dolgot, gyakrabban pedig valamilyen szellemi entitást (ideát, fogalmat) szoktak feltételezni. Az utóbbi „a jelentés konceptualista felfogása" néven ismeretes. E felfogás szerint a nagyobb egységek, szintagmák, mondatok jelentése csak bonyolultságának fokában különbözik az alkotórészek jelentésétől. A filozófia történetében sokszor és sokféle módon mutatták már ki ennek a gondolatmenetnek a hiányosságait és ellentmondásait.

Nyelvészek és filozófusok is felvetették már azt a gondolatot, hogy a szó jelentése azonos a szó használatának a szabályával, abban az értelemben, hogy a szó jelentését az a hely határozza meg, amelyet az a mondatok összességében betölt, vagyis a szó disztribuciója. Ez már jóval következetesebb, ellentmondásmentesebb felfogás, de végképp megvilágítatlanul marad benne, hogy mi a mondat jelentése, hacsak nem fogadjuk el, hogy a mondat jelentését a benne szereplő szavak jelentésének, disztribuciójának puszta összege alkotja. E koncepció is ugyanolyan természetűnek tartja tehát a mondat jelentését, mint a szóét, csak más alapelv, más nézőpont alapján.

Megengedhető ez a gondolatmenet is, csak tisztában kell lennünk azzal, hogy e tételek elfogadásával a nyelv fogalmát formájára korlátozzuk, s a „jelentés" műszónak egész speciális értelmet tulajdonítunk. Ennek megfelelően azt, hogy mondatainknak értelmük van, vagy hogy a nyelvi elemek valamilyen módon vonatkoznak a valóságra, nyelven kívüli (pszichikai? társadalmi?) összefüggéseknek tartjuk, melyeknek tárgyalására a nyelvtudomány nem illetékes. Mivel ez a felfogás a jelentést formális összefüggésnek tartja, az elemek jelentését a többi elemmel alkotott kapcsolataiként definiálja, nevezzük el a jelentés formalista felfogásának.

A fent tárgyalt két felfogás (a konceptualista és a formalista) mögött az a meggyőződés rejlik, hogy a nyelv alapegységei a szavak, morfémák, a mondatok pedig valamiképpen másodlagos formális következményei a szavak bizonyos rendben történő egymás után rakásának.

A XX. századi logikai és nyelvészeti kutatások meggyőzően bizonyították azonban, hogy a mondat több, mint másodlagos formális képződmény, s hogy a jelentés két alapvető aspektusának, az értelemnek és a referenciának[42] csak a mondat, illetve a megnyilatkozás keretében van létjogosultsága. Mind a logikai, mind a nyelvészeti szemantika szempontjából tehát a mondat, illetve a megnyilatkozás az elsődleges, s a szavaknak, morfémáknak és a náluk komplexebb egységeknek csak a mondat keretében, csak a mondat összefüggésében van jelentésük. Logikusok és filozófusok éles megkülönböztetést tesznek mondat és megnyilatkozás között: az előbbit szintaktikai, az utóbbit szemantikai alapegységnek tartják. A hazai nyelvészetben azonban kevéssé terjedt el a 'megnyilatkozás' műszó, ezért a továbbiakban is a 'mondat' szót fogom használni 'megnyilatkozás' értelemben is.

A mondat jelentésének a vizsgálata a logikában a mondatigazságfeltételeinek vizsgálatát jelenti. Cikkünk folyamán is arra figyelhettünk fel, hogy a logikai kérdések vizsgálatakor a mondatok igazságának feltételeit vizsgáltuk. Ha például a nyelvi kvantorokat tartalmazó mondatokat ugyanarra a helyzetre alkalmaznánk, akkor az egyik mondat igaz lenne, a másik hamis; mindkettő csak akkor lehetne igaz vagy hamis, ha különböző helyzeteket írnánk le velük. Petr Sgall azért tartotta a téma—réma tagolás által hordozott jelentéskülönbségeket szemantikai kérdésnek, s nem pragmatikainak, mert a különbség a mondatok igazságfeltételeinek megváltozásában nyilvánult meg. Igen ám, de míg a logikában mindig is a mondatok igazságának feltételeit értették a mondatok jelentésén, a generatív nyelvészetben eddig (legalábbis a sztenderd elmélet jelentéstanában, de a generatív szemantikusok írásainak jó részében is) ha olykor hivatkoztak is az igazságértékre, ez semmiképpen sem számított következetesen végigvitt alapelvnek. A nyelvészeti jelentéstannak nem egy felemás vonását indokolja ez a határozatlanság.

Éles határ húzható nyelvészek és logikusok között abból a szempontból, hogy milyen mértékben és milyen következménnyel hivatkoznak leírásukban az igazság fogalmára. A logikai szemantikának központi fogalma az igazság. A nyelvészetben azonban más a helyzet. Többször felmerült már nyelvészek részéről az a kérdés, hogy szolgáltathatja-e a mondatok igazságfeltételeinek vizsgálata az egészét, vagy akárcsak döntő részét is azoknak az információknak,

[42] Az értelem és a referencia közötti ismert megkülönböztetést Gottlob Frege tette meg először: Über Sinn und Bedeutung. Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik 100 (1892): 25—50.

amelyeket egy nyelv szemantikai elméletétől elvárnánk. Sőt a nyelvészek egy része még ennél is élesebben teszi fel a kérdést: ki kell-e terjednie a nyelvészeti szemantikának az igazságfeltételek vizsgálatára? Mielőtt a választ megadnánk, célszerű elhatárolni egymástól két dolgot: mást jelent a mondatok igazságfeltételeinek felállítása és megint mást a mondatok igaz vagy hamis voltának tényleges megállapítása. Kezdjük az utóbbival. A mondatok igazságának vagy hamisságának megállapítása általában úgy történik, hogy megfeleléseket és meg nem feleléseket állapítunk meg a nyelvi elemek és a valóság objektumai között. Kiléphet-e azonban a nyelvészeti vizsgálat a valóságba? Egy közelmúltban megjelent szemantikai összefoglalás határozottan tagadó választ ad erre, de válaszában összekeveri egymással az imént elhatárolt két szempontot: „A filozófus meghatározhatja a jelentést saját céljaira az igazság és hamisság alapján; a behaviorista pszichológus a stimulus és válasz alapján; az irodalmár pedig az olvasó reakciójában... a nyelvész számára a 'valóságos világ' és a nyelv közötti különbség fel nem ismerése azt jelenti, hogy a szemantika körét kitágítjuk, mégpedig olyan hihetetlenül szélesre, hogy tanulmányozni kelljen mindent, amiről egyáltalán tudunk a minket körülvevő univerzumban... a nyelven b e l ü l i relációkat kell kutatni, olyanokat, mint a parafrázis vagy a szinonimia."[43] Mi mást jelent azonban a mondatok szinonimiája vagy a prafrázis, mint hogy azonos (vagy hasonló) értelmű mondatokat azonos (vagy hasonló) helyzetek leírására alkalmazhatunk? A mondatok szemantikai leírásában tehát nemigen kerülhetjük meg a mondat igazságfeltételeinek feltárását. Ugyanakkor feltétlenül igazat kell adnunk azoknak, akik nem akarják a nyelvészeti szemantikát azonosítani a világról alkotott ismereteink vagy akár tévedéseink leírásával. A jelentéstannak ezt a parttalan kiterjesztését csak azáltal kerülhetjük el, ha nem a világról alkotott ismereteinket akarjuk nyelvvé alakítani, hanem azt vizsgáljuk, hogy a nyelvi egységekhez, a m o n d a t o k h o z m i l y e n i s m e r e t e k, t a r t a l m a k t a r t o z n a k. Jogosult tehát a mondatokat olyan formában reprezentálni, olyan formára alakítani, hogy annak alapján e l v i l e g meghatározható legyen a mondatok igaz vagy hamis volta, de az igazság vagy hamisság megállapítása már nem a nyelvtudomány feladata. Fentebb föltett kérdésünkre tehát a következőképpen válaszolhatunk: a nyelvészeti vizsgálat feladatának tarthatjuk a mondatok igazságfeltételeinek megadását (vagyis a mondatoknak olyan formában történő leírását, amelynek alapján a mondatainkban foglalt explicit és implicit állítások igazságértéke eldönthető), de az már nem a nyelvész dolga, hogy ezeknek az állításoknak a konkrét igazságértékét eldöntse.

Gondolatmenetünknek van azonban még egy következménye. Ha a nyelvészeti jelentéstannak a nyelvi egységekhez (mondatokhoz) tartozó tartalmat, s nem a világról alkotott ismereteink nyelvvé (mondatokká) alakulását kell leírnia, akkor a mondatok szintaktikai szerkezete és a mondatban szereplő elemek határozzák meg a mondat értelmét és referenciális viszonyait, nem pedig fordítva. Ez az összefüggés pedig bizonyos értelemben az interpretatív szemantika koncepciójával áll összhangban.

A mondatok igazságfeltételeinek fenti értelemben értett leírása nem történhet meg közvetlenül a mondat felszíni szintaktikai szerkezete és a mondatban szereplő elemek alapján. Bizonyítottnak tekinthetjük, hogy a monda-

[43] Geoffrey Leach: Semantics, Penguin Books, 1974. 4, 5, 9. l.

tok felszíni szerkezete többértelműségeket tartalmaz, ezért a felszíninél „mélyebb", többértelműségektől mentes (kikövetkeztetett) mondatszerkezetek alkalmasak a jelentés kimutatására. A cikkünkben tárgyalt logikai kérdések alapján azonban megbizonyosodhattunk arról, hogy a szintaktikai mélyszerkezet sem megfelelő forma bizonyos jelentéskülönbségek feltárására: a nyelvi kvantorok sorrendjéből vagy a kvantorok és a tagadószó egymáshoz viszonyított sorrendjéből származó jelentéskülönbségek leírásához „finomabb" szerkezetre van szükség, mint a szintaktikai mélyszerkezet. Ugyancsak finomabb összefüggésekhez kell folyamodnunk, ha számot akarunk adni az egyes lexikai elemek belső szerkezetéről, vagyis a „szemantikai jegyek" rendszeréről, vagy a mondatainkban szereplő előfeltevésekről. E kérdések mindegyike vagy az értelem, vagy a referencia meghatározásához járul hozzá, vagyis most már erről az oldalról megközelítve: a szintaktikai mélyszerkezetnél finomabb szerkezet feltárására van szükség, ha a mondatok jelentésének két aspektusát, az értelmét és a referenciát akarjuk a leírás tárgyává tenni.

A nyelvi jelentésnek a fent tárgyaltakon kívül még (legalább) egy felfogása ismeretes. Ludwig Wittgenstein késői munkáinak[44] hatása nyomán alakult ki az a felfogás, mely a nyelvi egységek (mondatok, megnyilatkozások) jelentését használatukkal azonosítja. Természetesen a mondatok használatának szabályai vannak.

A formalista jelentésfelfogás ismertetését azzal kezdtük, hogy ez a koncepció a szavak jelentését a szavak használati szabályaként értelmezi. A szavak használati szabálya abban az értelemben formális (szintaktikai) összefüggés volt. A Wittgenstein-féle felfogás nem elsősorban szavak, hanem mondatok jelentéséről, mondatok használati szabályairól beszél. A formalista jelentésfelfogástól tehát már abban is eltér, hogy nem a szót, hanem a mondatot tartja a nyelv alapegységének. Részben ebből is következik a „használati szabály" eltérő értelmezése is. A mondatok használati szabálya itt a mondatok adekvát, helyzethez illő, kommunikációs célnak megfelelő használatát jelenti, tehát például azt, hogy parancsot nyelvi formában akkor adok helyesen, helyzethez illően, ha társadalmi helyzetemnél fogva „jogomban áll" partneremnek parancsolni, ha partnerem előreláthatólag képes a parancs teljesítésére, ha valóban szeretném, hogy beszédpartnerem megtegye a parancsban megfogalmazott cselekvést stb.

Míg a formalista és a konceptualista jelentésfelfogásból kirekesztődtek a mondat igazságfeltételei, a logikai szemantika elsődlegesen ennek a leírását célozza, a használat-elmélet a mondatok jelentésének csak egyik aspektusaként tartja számon az igazságfeltételeket; a nyelvi jelentésbe a szemantikai tényezőkön túl beleért minden pragmatikai tényezőt is. E felfogás pillanatnyi hátránya éppen a jelentés-fogalom kiszélesítésében rejlik: nem tudjuk még, hogy végesek-e, s hogy milyen formában írhatók le a nyelvi kommunikáció pragmatikai tényezői. A legújabb logikai és nyelvfilozófiai kutatások (főként a később tárgyalandó beszédaktus-elmélet) megtették már az első bíztató lépéseket a pragmatika feltárásában, de távol vagyunk még attól, hogy ez a terület a logika vagy a nyelvtudomány jól definiált, formálisan leírható fejezetei közé tartozna.

[44] L. Wittgenstein: Philosophical Investigations, Oxford, 1953.

A nyelvi jelentést tehát eltérően értelmezi a konceptualista illetve a formalista felfogás, a logikai szemantika, valamint a használat-elmélet. A szavak szűk értelemben értett tartalmi vagy formális sajátosságaként értelmezi a konceptualista illetve a formalista jelentésfelfogás, a mondat jelentését pedig mindkettő mint a részek jelentéséből összeadódó komplex egységet kezeli. A logikai szemantika a mondat jelentését az igazságfeltételek alapján definiálja, miközben számot ad a mondatnak és részeinek értelmi és referenciális sajátosságairól; a használat-elmélet pedig ezen felül a pragmatikai tényezőket is beleérti a mondatok jelentésébe.

E kis kitérő után visszatérve a generatív grammatika irányzataihoz megállapíthatjuk, hogy a sztenderd elmélet szemantikai komponensében a szerzők csupán azt tűzték ki célul, hogy megadják, hogyan áll össze a mondatok jelentése részeinek jelentéséből, s a projekciós szabályok segítségével a mondatok mint komplex, szavakból álló jelentéstani egységek közül ki tudták „válogatni" azokat, amelyek szemantikailag jól formáltak, amelyek ellentmondást vagy szemantikai anomáliát tartalmaztak stb. A sztenderd elmélet jelentéstanának n e m v o l t c é l j a, hogy számot adjon a mondatok igazságfeltételeiről. Ellentmondásos módon azonban már a kezdetekben szerepeltek a mondatszerkezetekben olyan mutatók (indexek), amelyek a mondatokban szereplő kifejezések referenciális viszonyaira vonatkoztak — eleinte ezek nélkülözhetetleneknek tűntek a névmások jelentésének leírására —, de nem szerepelt a kvantifikáció művelete, alapelemeikre voltak bontva a lexikai egységek, de a szemantikai jegyek egymással alkotott hierarchikus összefüggéseit nem lehetett a modellben megfelelően ábrázolni. Más szóval: voltak a szemantikai elméletben a referencia és az értelem leírását célzó mozzanatok, de a szemantikai elmélet célja nem a referencia és/vagy az értelem leírása volt.

A kiterjesztett sztenderd elmélet modelljében még gyakrabban tűnnek fel olyan fogalmak, amelyek egy logikai szemantika „kelléktárában" az igazság meghatározásában vesznek részt (preszuppozíciók, referencia, logikai elemek hatóköre), de a kiterjesztett sztenderd elmélet szemantikája sem tartja feladatának az igazságfeltételek meghatározását.

Mind a sztenderd, mind a kiterjesztett sztenderd elmélet keretében s z e m a n t i k a i j e g y e k e t t a r t a l m a z ó f a - d i a g r a m o k alkotják a mondatok szemantikai szerkezetét. Három kiváló logikus: RICHARD MONTAGUE, DAVID LEWIS és a nyelvészből logikussá lett BARBARA PARTEE egybehangzó nyilatkozata[45] állítja azonban, hogy egy ilyen „jelentéstan" lehet ugyan hasznos, tartalmazhat jó információkat, csak éppen neve nem fedi tárgyát, ugyanis amennyiben a j e l e k n e k j e l e k k e l v a l ó k a p c s o l a t a i t, a mondatrészek mondattá szerveződésének módjait írja le, *per definitionem* s z i n t a x i s, legalábbis „finomított szintaxis". A szemantikai magyarázatot pedig — teszi még hozzá DAVID LEWIS[46] — ez a modell egy szinttel eltolja, ugyanis ha az *agglegény* szó jelentéseként a *'hímnemű, felnőtt, emberi lény, aki nőtlen'* jegykapcsolatot adja meg, akkor a jegykapcsolat tagjainak és a jegyek közti viszonynak a jelentése marad megmagyarázatlanul, értel-

[45] RICHARD MONTAGUE: English as a formal language: B. Visentini (et al.) Linguaggi nella societá e nella tecnica. Milan, 1970. 102—122. l.; DAVID LEWIS: General Semantics: HARMAN—DAVIDSON (eds.) Semantics of Natural Language, Reidel, 1972. 169—218.; BARBARA PARTEE: Montague Grammar and Transformational Grammar, UCLA, 1973. Mimeo.

[46] I. m. 169—170.

mezés nélkül, s az érvelés a nem éppen megtisztelő végtelen regresszus nevet kapja. Még szigorúbban és következetesebben érvelt NYIRI JÁNOS KRISTÓF „Szemantika nélkül" című cikkében.[47] NYIRI szerint ha a szavak, morfémák kapcsolódási szabályait kimerítően tudjuk jellemezni a szintaxisban úgy, hogy minden egyes előfordulásukat környezetükre hivatkozva adjuk meg (a szintaxis szubkategorizációs szabályainak segítségével), akkor minden lényeges információt megkapunk a szintaxis keretében, s levonhatjuk azt a népszerűtlen, de tökéletesen konzisztens következtetést, hogy nincs szükség szemantikára.

A sztenderd elmélet és a kiterjesztett sztenderd elmélet szemantikai komponensének feladatát tehát elég szűken értelmezték a szerzők; mindössze azt tekintették célnak, hogy a szavakból, morfémákból összeálló mondatokat szemantikai (illetve szemantikainak vélt) formában reprezentálják, s kiszűrjék közülük az anomáliákat tartalmazó, a többértelmű és az egymással parafrázis viszonyban álló mondatokat. Logikusok és filozófusok szerint ha csupán ezt tartjuk a szemantikai leírás feladatának, akkor jelentéstan címen tulajdonképpen a szintaxist folytatjuk, más értelmezésben pedig ez a „szemantika" visszavezethető a szintaxisra, modellálható tiszta szintaktikai formában is.

Nehezebb feladat előtt állunk, ha a generatív szemantikai irányzat jelentésfelfogását akarjuk jellemezni. Eleinte a generatív szemantikusok is szemantikai jegyeket tartalmazó fa-diagramokat tételeztek fel a mondatok szemantikai szerkezeteként, tehát a logikusok kritikája (hogy ti. ez nem szemantika, hanem szintaxis) erre a felfogásra ugyanúgy érvényes, mint az interpretatív szemantikusok modelljeire. Időközben azonban úgy tűnik, hogy a fa-diagram formában megadott ábrázolás egyenértékűvé vált egy természetes nyelv leírására igazított formális logikai leírással, amely mint ilyen a mondatok igazságfeltételeinek meghatározására alkalmas. E szerkezetekhez csatolják az előfeltevések halmazát és a mondat téma—réma tagolására vonatkozó információkat. Ebben a formájában a generatív szemantikai modell a logikai szemantika jelentésfelfogását látszik követni. A legutóbbi években azonban bevonultak az alapszerkezetekbe a pragmatikai tényezőket reprezentáló formulák is (a mondatok használati szabályait rögzítő állítások), s így a generatív szemantika a használat-elmélet felfogása felé közelít. Amennyire a részlet-tanulmányokból és a nagyon is prognosztikus jellegű elméleti cikkekből következtetni lehet az elmélet alakulására, időközben elsikkadt a generatív grammatikának az az eredeti törekvése, hogy a mondatot mint szintaktikai kategóriát definiálja. Nagyon is kétségesnek tartom, hogy a generatív szemantikusok által föltett szemantikai—logikai—szintaktikai alapszerkezet tartalmazhatja-e egyszerre a „mondat" szintaktikai és (amennyiben lehetséges ilyen) szemantikai, valamint pragmatikai meghatározását, leírását. Azt hiszem, ez a veszteség az ára annak, hogy feladták az önálló, független szintaxis tételét, s elmosták a határt a szintaxis és a szemantika (s újabban a pragmatika) között.

Számomra a „névtelen" irányzat, a BIERWISCH, BELLERT, ROHRER stb. munkái által képviselt koncepció jelentésfelfogása tűnik legbíztatóbbnak. Ők a független szintaktikai komponens tételének megtartásával megőrizték

[47] ÁNyT 7 (1970): 189—207.

a „mondat"-kategória szintaktikai jellegét (a lehetséges mondatszerkezeteket a szintaktikai komponens szabályai hozzák létre, definiálják), a szemantikai komponensben pedig a mondat logikai-szemantikai finomszerkezetét írják le, mely alkalmas az értelem és a referencia összefüggéseinek kimutatására. Bierwischék a logikai szemantika koncepcióját vallják, a mondat jelentését igazságfeltételei alapján írják le.

A beszédaktus-elmélet

Nem lenne teljes a képünk a generatív grammatika másfél évtizedes alakulásáról, ha nem említenénk meg egy olyan gondolatrendszer hatását, amely — azt hiszem — nemcsak a nyelvtudományt, hanem a pszichológiát s talán az ember társas viselkedésének elméletét is forradalmasítani fogja. Ezúttal azonban az eddigiekkel ellentétes utat választok a bemutatásra. Nem azokat a kérdéseket emelem ki, amelyeknek a megoldása a nyelvészetben szükségessé tette az új gondolatrendszerhez való közelítést — amint azt a logikai kérdések tárgyalásakor tettem —, hanem magát az új elméletet, a beszédaktusok elméletét vázolom nagy vonalaiban.

A beszédaktus-elmélet persze n e m a generatív grammatika irányzata; nem is nyelvészek, hanem filozófusok alkották meg. Jelentősége azonban igen nagy a nyelvelmélet, s így a generatív grammatika szempontjából is.

Mi a különbség aközött, ha azt mondjuk: *Ennek a szobának két ajtaja van*, vagy ha így szólunk: *Fogadok veled tíz forintban, hogy Mari nem jön el*, vagy így: *Megígérem, hogy holnap újra eljövök?* Első mondatunk kétségtelenül egy tényállást ír le, annak rendje s módja szerint utal a valóság elemeire, eldönthető róla, hogy igaz vagy hamis, s ha a konceptualista jelentésfelfogást valljuk, akkor mondhatjuk, hogy a *szoba*, az *ajtó*, a *kettő* ideájához (fogalmához, jelentettjéhez) hozzáasszociáltuk a *szoba*, az *ajtó*, a *kettő* hangsort. A mondat által jelölt tényállás pedig akkor is fennáll, ha történetesen úgy határozunk, hogy nem szólalunk meg, a mondatot nem mondjuk ki. Második és harmadik mondatunk esetében azonban bajba kerülünk a magyarázatkor: milyen valóságbeli objektumra vagy tényállásra vonatkozik a *fogadok veled* vagy a *megígérem* kifejezés vagy az egész mondat? Állíthatom-e, hogy létezik a fogadás vagy az ígéret ténye abban az esetben, ha nem mondom ki a mondatokat? Tehetek-e másképp, ha fogadni vagy ígérni akarok, mint hogy azt mondom: *fogadok...*, *ígérem...?* Igen, esetleg tehetek; azt mondom: *Mibe!?* (de a hallgató ezt fogja érteni: *Fogadok veled bármiben, hogy...*), s azt mondhatom: *Holnap újra eljövök* (s a hallgató ezt érti: *Megígérem, hogy holnap újra eljövök*). Eldönthetjük-e, hogy igazat mondtam vagy hamisat, ha azt mondom: *Fogadok veled...?* S végül mit csinál valaki, ha fogadni akar? Azt mondja: *Fogadok veled...*

"How to do Things with Words" a címe John L. Austin klasszikussá vált posztumusz könyvének,[48] amely a nyelvről, nyelvtudásról, kommunikációról alkotott ismereteinket jelentős mértékben megbolygatta.

Austin könyvét a fentiekhez hasonló kifejezések elemzésével kezdi. Kimutatja, hogy vannak olyan kifejezések nyelvünkben, amelyeknek a k i-

[48] Oxford University Press, 1962. 166 l.

mondása azonos az illető cselekvés végzésével; ezek a kifejezések kimondva cselekvéseknek számítanak, még abban az értelemben is, hogy új szituációkat teremtenek, amelyekhez azon túl viselkedésünket szabnunk kell (egy ígéret után el vagyok kötelezve, egy kérdés feltétele után partnerem válaszolni kénytelen, a köszönésre visszaköszönéssel illik reagálni).

Ezeket a kifejezéseket AUSTIN performatív (megvalósító) kifejezéseknek nevezte, szembeállítva őket azokkal a kifejezésekkel, megnyilatkozásokkal, amelyek csak megállapítanak, konstatálnak. Tovább boncolgatva nyelvi megnyilatkozásainkat azonban úgy találta, hogy a konstatív mondatokat (mint: *Ennek a szobának két ajtaja van*) sem szoktuk úgy használni, hogy ne akarnánk beszédpartnerünket felvilágosítani, informálni, vagy más hanghordozás esetén figyelmeztetni, esetleg fenyegetni; a konstatív megnyilatkozásokat sem mormoljuk csak úgy, minden cél nélkül magunk elé. Vagyis megnyilatkozásaink a használatban mindig valamilyen cselekvést valósítanak meg, megnyilatkozásainkáltal mindig csinálunk valamit. Cselekvésünket hol nyíltan bevalljuk: *Figyelmeztetlek, hogy ennek a szobának két ajtaja van;* hol pedig csak hanghordozásba, hangerősségbe, gesztusokba rejtjük. Innen ered a nyílt (explicit) és rejtett (implicit) performatív kifejezés megkülönböztetése.

Ha azonban minden megnyilatkozásunk cselekvés, akkor nincs értelme a konstatív terminusnak, mert minden beszédtevékenységünk nyílt vagy rejtett performatívum. Egy másfajta megkülönböztetést érdemes inkább megtennünk: elemző munkával leválaszthatjuk minden egyes megnyilatkozásunkról azt, amit teszünk attól, amit kimondunk. Amit a kimondáskor létrehozunk, az nem más, mint egy hangsor, amelynek szegmentumai valahogyan részét képezik egy nyelvtannak, beletartoznak a szókincsbe, és van valamilyen saját jelentésük. Amit teszünk, az cselekvés, olyan aktusok, beszédaktusok produkálása, mint egy kérdés feltevése, parancs, ígéret, fenyegetés, figyelmeztetés, bocsánatkérés, köszönés, kételkedés. A megnyilatkozásnak ezt a két oldalát, két aspektusát AUSTIN lokúciónak és illokúciónak nevezte.

Lokúció és illokúció különbségét jól megfigyelhetjük, ha elgondoljuk, mi történik, ha valaki hozzánk fordul, s ezt mondja: *A lakáskarbantartó ügyeletet keresem.* A legvalószínűtlenebb dolog, hogy erre azt válaszoljuk: *Ez derék dolog, kérem, csak tessék.* Pedig beszélőpartnerünk egy kijelentő mondatot mondott, amelyről úgy tudjuk, hogy a világ, lelkiállapotunk vagy gondolataink leírására szolgál. Mi ennek ellenére ezt a kijelentő mondatot kérdésnek fogjuk tekinteni (úgy interpretáljuk, hogy partnerünk a kérdezés cselekvését hajtotta végre), s úgy válaszolunk, mintha ezt mondta volna: *Azt kérdezem öntől, merre van a lakáskarbantartó ügyelet.* Máskor éppen ellenkezőleg, egy kérdést fogunk másképp interpretálni: *Nem mész el innét!?* — mondják, s írásban a hanglejtést megjelölhetjük felkiáltójel-kérdőjellel. A válasz legvalószínűbben a viselkedés helyzethez való igazítása.

Mivel általában egyformán interpretáljuk ezeknek a furcsa formájú megnyilatkozásoknak az illokúciós értékét (azt, hogy milyen cselekvést akart általa beszédpartnerünk megvalósítani), fel kell tételeznünk, hogy ezeket az aktusokat szabályok teszik lehetővé, amely szabályok megtanulása részét képezi a nyelvi viselkedés elsajátításának.

A beszédaktusoknak van egy harmadik aspektusuk is, amit AUSTIN perlokúciónak nevezett: az a hatás, amit megnyilatkozásom beszédpartneremben kivált (megijesztés, elszomorítás, kiábrándítás stb.). A perlokúció nem tartozik megnyilatkozásomhoz mint cselekvéshez, hanem annak következménye.

Térjünk vissza a performatív kifejezésekhez. E kifejezések kimondásakor tehát teszünk valamit. A beszélő közösségben meglevő konvenció alapján értelmezzük a *fogadok* vagy *ígérem* hangsor kimondását a fogadás vagy ígéret cselekvés megvalósításának. Hogy a hangsor maga a cselekvés megvalósítása, nem pedig egy jel, ami valami helyett áll, valamit jelöl, azt kiválóan példázza a jelenség fonákját kihasználó részlet Janikovszky Éva és Réber László gyerekkönyvéből:[49] „... akárhogy figyeltem az igazgató bácsira, nem láttam, hogy a tanév mikor nyílt meg, pedig előtte még szólt is, hogy most fogja megnyitni." A *megnyitom* hangsor elhangzása tehát maga a megnyitás aktusa.

Ezzel a sajátossággal függ össze a performatív kifejezések némely nyelvi tulajdonsága is. Ha egy nyílt performatív kifejezést tartalmazó mondatot egyenes idézésből függő idézéssé alakítok, akkor törölhetem az egyenes idézés főmondatának igéjét:

Anna ezt mondta: Megígérem, hogy nem felejtem el.
⇒ *Anna megígérte, hogy nem felejti el.*

Ha azonban az egyenes idézés nem tartalmaz nyílt performatív kifejezést, akkor a főmondat igéjének törlése megváltoztatja a függő idézés jelentését:

Jancsi ezt mondta: Elhozom a könyvet Máriának.
⇏ *Jancsi elhozta a könyvet Máriának.*
⇏ *Janosi elhozza a könyvet Máriának.*

Jóllehet mindkét esetben az ígéret beszédaktusa szerepelt az idézetben, csak egyszer nyílt, másodszor pedig rejtett formában.

Megtörténik az is, hogy egy-egy határozó vagy alárendelt mondat nem tartozik a főmondathoz, hanem ahhoz a nyílt performatív kifejezéshez, melynek a mondat rejtett (implicit) megvalósítását képezi:

Pali nyilvánvalóan nem jóindulatú.
≈ *Nyilvánvalónak tartom, hogy Pali nem jóindulatú.*

Pali elment, ha még nem hallottad volna.
≈ *Megmondom neked, ha még nem hallottad volna hogy Pali elment.*

Ha mindent olyan jól tudsz, miért ment el János?
≈ *Ha mindent olyan jól tudsz, akkor megkérdezem tőled, hogy miért ment el János.*

A fenti összefüggések arra indították a generatív szemantika képviselőit, hogy a beszédaktus-elmélet tanulságait beépítsék nyelvleírási apparátusukba.

[49] Velem mindig történik valami, Móra, 1972. 7. l.

Javaslat született arra, hogy minden egyes levezetett mondat kapja meg az illokúciós értékét kifejező környezetet, vagyis ágyazódjék bele egy olyan mondatba, amely tartalmazza a beszélőt, a hallgatót, a megfelelő nyílt performatív kifejezést, a megnyilatkozás helyét és idejét stb. A javaslat ellen sokan tiltakoztak, s a tiltakozás jogos, nem utolsó sorban azért, mert felemás megoldást szül: le fogjuk tudni vezetni: a *nyilvánvalóan* határozott tartalmazó mondatot, de nem fogunk tudni mit kezdeni a következő szerkezettel: **Azt kérdezem tőled, hogy a lakáskarbantartó ügyeletet keresem.*

G. LAKOFF is előjött egy javaslattal.[50] Ő már számol az előbbi problémával, s a nehézségek elkerülésére fölöttébb bonyolult formális eljárást ajánl, melynek az a lényege, hogy a beszédaktusok pragmatikai feltételeit logikai formában leírt állítások formájában kell az alapszerkezetekhez csatolni. Egyelőre azonban jobbnak látom, ha a beszédaktus-elmélet filozófus művelőinek egyszerű, közérthető kifejtését követjük. Érdemes emellett megemlíteni, hogy született már egy nyelvészeti munka is, mely átgondoltan és komolyan számításba veszi a beszédaktus-elmélet tanulságait, de szerzője, OSWALD DUCROT nem kötelezte el magát egyetlen nyelvészeti irányzat mellett sem; minimális formális apparátussal dolgozik (legalábbis a generatív nyelvészek többségéhez képest), s inkább a nyelvi anyag természetéből bontja ki következtetéseit.[51]

Haladjunk azonban tovább a beszédaktus-elmélet érvelésének nyomán. JOHN R. SEARLE, a fiatalon elhunyt AUSTIN gondolatainak továbbvívője kimondja „Speech Acts" című könyvében,[52] hogy a nyelv elmélete része a cselekvés elméletének. SEARLE a beszédaktusokat tekinti a kommunikáció alapegységeinek, nem a szót, szimbólumot vagy a mondatot. Beszélni szerinte annyit jelent, mint szabályok szerint viselkedni. A nyelvi viselkedés elmélete azonban ettől még megmarad langue-szintű tudomány lenni. Langue-en azonban már nem pontosan azt kell érteni, amit Saussure értett; benne van az új langue-fogalomban a megnyilatkozások cselekvésértékének szabályrendszere is.[53]

Tegyük fel újra SEARLE-lel együtt a nyelvtudomány és a filozófia közös kérdését: mi a jelentés? A nyelvi egységek, mondatok különböző szituációkban történő használatának szabálya, vagy a szavak konceptuális tartalmából ill. formális tulajdonságaiból összeálló komplex egység?

SEARLE a következőképpen oldja meg a gordiuszi csomót: nincs kétféle jelentés, nincs kétféle szemantika; az említett két álláspont ugyannak a dolognak kétféle aspektusa. Minden egyes mondatnak van egy lokúció-szintű jelentése, mely a részek jelentésének egésszé kombinálódásából adódik, s minden egyes mondatot — éppen e jelentése folytán — használhatnak egy sor beszédaktus megvalósítására. A használatban nyilvánul meg a mondatok illokúciós jelentése. A megnyilatkozásban megvalósított beszédaktus illokúciós értéke a mondat lokúciós

[50] D. GORDON—G. LAKOFF: Conversational Postulats: Papers from the Seventh Regional Meeting Chicago Linguistic Society, Chicago, 1971. 63—85.

[51] OSWALD DUCROT: Dire et ne pas dire. Principes de sémantique linguistique. Paris, 1972.

[52] Cambridge University Press, 1969.

[53] SAUSSURE és a beszédaktus-elmélet langue-fogalmának különbségét szép, mélyreható tanulmányban elemzi O. DUCROT. (SEARLE: Les actes de la parole. Paris, 1973. Introduction.)

jelentésének függvénye. Akárhogy is igyekszünk, nem tudunk ígéretet, kérést vagy jótanácsot komponálni a *Lehet, hogy hab vagy cukrozott tejen* mondatból, mert lokúciós jelentése nem teszi lehetővé, hogy ígéretként vagy jótanácsként funkcionáljon. S más részről minden beszédaktus is megfogalmazható különböző mondatok formájában, feltéve, ha a mondatok lokúciós jelentése lehetővé teszi az illető beszédaktus illokúciós értékét.

Sót például a következőképpen kérhetünk:

Kérlek, hogy add ide a sót.
Ide tudnád adni a sót?
Megtennéd, hogy ideadod a sót?
De sótlan ez a leves!
Cukrot tettél a levesbe? stb.

Searle szerint ha csak a részek és az egész jelentését vizsgáljuk, csak a formális vonásokat tanulmányozzuk, anélkül, hogy számot vetnénk szerepükről a beszédaktusokban, az olyan, mintha a pénz- és hitelrendszereket formális szempontból tanulmányoznánk, anélkül, hogy számot adnánk arról, hogy milyen szerepet játszanak a kereskedelemben.

Az igazság kategória ebben az elméletben másodrendű és viszonylagos fogalommá válik, ugyanis a megnyilatkozások egy kis hányadának, az állító mondatok egy részének vagyunk képesek csak igazságértékét tulajdonítani. Nem vethető fel az igazság kérdése a kérdő és óhajtó mondatoknál, az ígéreteknél vagy a köszönéseknél.[54] Sőt az állítások egy részéről is csak nagy nehézségek árán tudjuk megmondani, hogy igazak vagy hamisak, mert ugyan ki tudná eldönteni, hogy a *Franciaország hatszög alakú* mondat igaz vagy hamis.[55]

A jelentés kétféle aspektusának tétele cáfolja, hogy összeegyeztethetetlen lenne az a két — a filozófia történetében — egymással szemben álló felfogás, miszerint a jelentés az egyszerű ideák összetett ideákká kombinálódása, illetve a jelentés a kifejezések használatának szabálya az egyes helyzetekben. Összebékíthető tehát Locke Berkeley-val, és a korai Wittgenstein a késői Wittgensteinnel. A normától eltérő mondatokat használók pszichiáterhez utalása pedig nem jelenti azt, hogy a szemantikai anomáliák tanulmányozása ne tartozna a nyelvtudomány körébe, ha a nyelv elméletét a nyelvi viselkedés elméletének tekintjük.

Úgy tűnik, szélesebb keretek között vehetjük most végül újra sorra a dolgozatban szóba került nyelvleírási elméleteket. Próbáljuk meg a beszédaktus-elmélet fogalmaiban kijelölni, mit is tartanak a nyelvleírás tárgyának, s a teljesebb áttekintés kedvéért említsük meg, mit produkáltak az elmúlt másfél évtized alatt.

A sztenderd elmélet — kiterjesztett sztenderd elméletté módosítva — a lokúció szintjét veszi célba, s bevallottan nem akar számot

[54] Searle könyvének megjelenése óta sikerrel kecsegtető kísérlet történt a nemállító mondatok igazságfeltételeinek leírására a logikában. Az új felfogás szerint a performatív kifejezések operátorokként funkcionálnak a különböző illokúciós értékű mondatok esetében. L. David Lewis: General Semantics, i. h. Altrichter Ferenc: A mondat jelentése, NyK. 1975/2. 398—9.

[55] Austin vetette fel ezt a kérdést. Halála óta a logikai szemantika fontos kutatási területévé vált a „lehetséges világok szemantikája", ahol nem okoz különösebb gondot az ilyenfajta mondatok igaz vagy hamis voltának eldöntése.

adni a megnyilatkozások illokúciós értékéről. Mivel azonban a kettő között nem húzható világos, éles határ, szükségszerűen megmagyarázhatatlan marad az elméletben a deixis, a performatív kifejezések valóságos értéke és bizonyára egy sor más kérdés is. Kétséges az is, hogy a szemantikai komponens milyen mértékben tudja feladatát ellátni, ugyanis az irányzat a jelentést igen speciális értelemben fogja fel. A sztenderd elmélet által „generált" mondatok nemcsak abban különböznek a nyelvi megnyilatkozásoktól, hogy típusai (*type*-jai) a kimondható mondat-*token*eknek, hanem abban is, hogy nem tartalmazzák a beszédaktus-típusok (*type*-ok) illokúciós értékeit sem. Vitathatatlanul alkalmas azonban a sztenderd elmélet arra, hogy saját határain belül számot adjon a nyelv részrendszereiről: bizonyítja ezt egy sor fonológiai és főleg szintaktikai kötet. Szép, minden eddiginél alaposabb mondattani leírások születtek ebben a keretben az angol, a francia, az algonkvin indián blackfoot, a fülöp szigeti kapampangan és a japán nyelvről.[56] Az irányzat elméleti összefoglalásának az „Aspects" és a „Deep Structure,, Surface Structure and Semantic Interpretation" című Chomsky-mű tekinthető. Megszületett a kiterjesztett sztenderd elmélet első összefoglaló szemantikai munkája is, Ray S. Jackendoff „Semantic Interpretation in Generative Gram mar"[57] című műve.

Az idők során egyre jobban bővítette tárgyát a generatív szemantikai irányzat. Ma már úgy tűnik, hogy a beszédaktus-elmélet lokúció-illokúció fogalmaival fedhető területet tekintik leírásuk tárgyának. Rengeteg új megfigyelés, fínom érzékű részlettanulmány és formalizálási kísérlet írható a számlájukra. Összefoglaló nyelvi leírás e keretben még nem született; az irányzat művelői szerint ma inkább a nyelvi adatok minél alaposabb tanulmányozásának van itt az ideje. Az elméleti összefoglalást George Lakoff két művében (On Generative Semantics,[58] Linguistics and Natural Logic[59]) találhatjuk meg, a tanulmányokat pedig az utóbbi kb. öt évben megjelent főleg szemantikai tárgyú) kötetekben és folyóiratokban.

Töredékes jellege ellenére Bierwischék koncepciója közelíti meg a legjobban a mondatok lokúciós szintjének leírását, mivel a sztenderd szintaxist elméletileg megalapozott, referenciáról és értelemről számot adó szemantikával egészítik ki. Komoly eredményként tartható számon Brekle könyve az angol szóösszetételekről, Wierzbiczka gyűjteményes szemantika-kötete és Rohrer elméleti gondolatokban is gazdag könyve[60] a francia mondatokról. A legteljesebb elméleti áttekintést a szemantikai részelméletről Manfred Bierwisch „On Classifying Semantic Features"[61] című tanulmánya tartalmazza.

Végül másfél évtized után érdemes újra elővenni Noam Chomsky első nyelvészeti könyvét, a „Syntactic Structures"-t. A szemantikáról szóló feje-

[56] Stockwell—Schachter—Partee: The Major Syntactic Structures of English, 1973. 847 l.; Dubois—Dubois-Charlier: Éléments de linguistique française; Syntaxe. Paris, 1970. 295 l.; D. G. Frantz: Toward a Generative Grammar of Blackfoot, SIL 1971. 151 l.; L. T. Mirikitani: Kapampangan Syntax, The University Press of Hawaii, 1972; S. Kuno: The Structure of the Japanese Language, The MIT Press, 1973. 406 l.

[57] The MIT Press, 1972. 400 l.

[58] I. h.

[59] Synthese, 22 (1970): 151—271.

[60] Brekle, i. m.; Wierzbiczka, i. m.; Rohrer, i. m.

[61] Steinberg—Jakobovits (eds.) Semantics, Cambridge University Press, 1971. 410—436.

zetben néhány rendkívül érdekes megállapítást találhatunk. Az 1957-es CHOMSKY szerint a szemantika valódi kérdése a következő: „Miként hozhatók működésbe egy nyelv szintaktikai eszközei a nyelv tényleges használatában?" (93. l.) „A formális és szemantikai jegyek közötti megfeleléseket a nyelvnek egy általánosabb elméletén belül kellene tanulmányozni, amely a nyelvi forma elméletét és a nyelv használatának elméletét mint részeit foglalná magába." (102. l.) Akkor még sejteni sem lehetett, hogy is nézne ki ez a két aspektust egyesítő elmélet. 1965-ben is meg kellett még elégedni a nyelvi forma egy teljesebb elméletével. Lehet, hogy nem tévedek, ha a nyelvhasználatnak a CHOMSKY által elképzelt szélesebb elméletét a beszédaktus-elmélet keretében látom kibontakozni?

RADICS KATALIN

A horizontális és vertikális magánhangzó-harmóniáról

1. A palatoveláris magánhangzó-harmónia (palatovelare Vokalharmonie) — vagy másképpen vertikális magánhangzó-harmónia (vertikale Vokalharmonie) — esetében a (vegyes hangrendű szavak kivételével) egy szóban vagy csak palatális, vagy csak veláris magánhangzók lehetnek, vagyis az egymással kapcsolódó magánhangzók a fonológiai leírásokban és ábrázolásokban vertikális tengely mentén helyezkednek el. Ilyen típusú magánhangzó-harmónia van például egyebek közt a magyarban (*adat* 'Angabe, Beleg', *faluban* 'in dem Dorf', *tüzel* 'heizen, feuern', *ökör* 'Ochs') és a finnben (*kala* 'Fisch', *kylässä* 'in dem Dorf', *soutaa* 'evez'). A „palatoveláris" terminus némileg megtévesztő, mivel voltaképpen nem a palatális és a veláris magánhangzók állnak egymással harmóniában, hanem éppen ellenkezőleg ezek egymást kizáró oppozíciós viszonyban vannak egymással. Az ugyancsak használatos palatális harmónia (Palatalharmonie) szakkifejezés még kevésbé alkalmas, mivel ez a jelenségnek csupán egyik oldalát nevezi meg. Ezért jobbnak, egyértelműbbnek tartom a fenti hangtani jelenség megnevezésére a vertikális magánhangzó-harmónia terminust. Ilyen meggondolások alapján használtam ezt a szakkifejezést korábban is dolgozatomban (NyK 70 : 42, ALH 41: 138).

A horizontális magánhangzó-harmónia (horizontale Vokalharmonie) a magánhangzók nyílásfok szerinti egyezését, illeszkedését jelenti (l. NyK 70: 42, ALH 41: 138), vagyis azt, hogy egy adott nyelv szavaiban — függetlenül a magánhangzók palatális vagy veláris képzésétől — azonos, illetőleg közeli nyílásfokú (a nyelv horizontális helyzetén avagy mozgásán alapuló, vö. E. SIEVERS, Grundzüge der Phonetik. 4. Auflage. §§ 239-240) magánhangzók lehetnek. A horizontális magánhangzó-harmónia bizonyos fokig rokon jelenség az *umlaut*tal vagy másképpen: a *metafónia*val. Tehát: az egymással kapcsolódó magánhangzók vízszintes (horizontális) síkban helyezkednek el. Vegyünk egy tetszés szerinti nyelvet, amelynek a magánhangzó-rendszere a következő hat fonémából áll:

u	*i*
o	*e*
a	*ä*

Ebben a nyelvben a horizontális magánhangzó-harmónia érvényesülése folytán a következő magánhangzó-kombinációk lehetségesek: *i-u* (*u-i*), *e-o* (*o-e*), *ä-a* (*a-ä*); továbbá: *i-e* (*e-i*), *i-o* (*o-i*), *e-u* (*u-*), *i-i*, *u-u* stb. Nem lehetséges kombinációk: *i-ä* (*ä-i*), *i-a* (*a-i*), *ä-u* (*u-ä*). E fiktív magánhangzó-rendszer a lehetséges kombinációkkal együtt, azt hiszem, szemléletesen illusztrálja a horizontális magánhangzó-harmónia lényegét.

Ilyen típusú, illetőleg megközelítően ilyen típusú magánhangzó-harmónia van az általam idézett nyelvekben (NyK 70: 42, UAJb 41: 138).[1]

Például a korjákban (Sztyebnyickij: JPNSz. 3: 56—7) a horizontális magánhangzó-harmónia két oppozíciós sorra különíti el a magánhangzókat:

1. sor:	*i*	*e*	*u*
2. sor:	*e*	*a*	*o*
Neutrális fonémák:		*ъ*	*ə*

Egy adott szóban vagy csak az 1. vagy csak a 2. sor magánhangzói fordulhatnak elő. Kivételt képeznek a neutrális magánhangzók (*ъ*, *ə*), ezek mind az 1. mind a 2. sorban elhelyezkedő magánhangzókkal kapcsolódhatnak. A szóképzés és a szóragozás során a szuffixális elem magánhangzójának a hatására az 1. és a 2. sor magánhangzói egymással váltakoznak. Például: *milut* 'nyúl' ~ *melotajtъŋ* 'nyúlhoz, nyúlnak' (*-jtъŋ* dativusrag), *iwnin* 'mondta neki' ~ *ewŋъvoj* 'beszélt' (*-ŋъvo*, *-ŋvo* durativ igeképző) *quti* 'felállt' ~ *mьtъlqolla* 'felálltunk' (a tő *qut/lqut*, a *mьt* többesszám 1. személyének a praefixuma, a *la* többesjel igei alakokban).

A horizontális magánhangzó-harmónia hasonló képet mutat a kamcsadálban is (Sztyebnyickij: i. m. 88—9). Itt a következő váltakozások lehetségesek: $i^e \sim æ$, $i \sim e$, a, $e \sim a$, $u \sim o$, $ü \sim ö$. Neutrális fonémák az *ъ* és *ə* (olykor az *e* és *a* is). Például: *kistenk* 'házban' ~ *kestank* 'házhoz' (*kist* 'ház'), *sünk* 'erdőben' ~ *sönk* 'erdőhöz' (*sün* 'erdő'), *txiink* 'náluk' ~ *txaanke* 'hozzájuk' (*itx* 'ők'), *kiexenk* 'folyóban' ~ *kœxank* 'folyóhoz' (*kiex* 'folyó').

2. 1968-ban jelent meg „A permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak a történetéhez" című dolgozatom (NyK 70: 35—45); német nyelvű változata („Neue Aspekte zur permischen Vokalforschung") 1969-ben látott napvilágot (UAJb. 41:130—141). Ebben a munkámban a horizontális magánhangzó-harmóniát magyarázó elvként alkalmaztam az őspermi magánhangzórendszerben végbement egyes hangváltozások tisztázására. Abból indultam ki, hogy bizonyos hangváltozások (zártabbá és nyíltabbá válás) kiváltó oka az őspermiben létrejött horizontális magánhangzó-harmónia lehetett. A horizontális magánhangzó-harmóniának a finnugor vokalizmuskutatásban való további eredményes alkalmazhatóságáról pozitív értékelést adott Décsy az UAJb. ugyanezen számában (205. l.). Az azóta eltelt időben valóban más kutatók is alkalmazták a horizontális magánhangzó-harmóniát mint magyarázó elvet saját kutatásaikban (l. Honti: NyK 75: 301—318; Korenchy É.: NyK 76: 37—75; Molnár: uo. 77—118).

Mindezek után csodálkozással, sőt érthető meghökkenéssel olvastam E. Itkonen „Diskussion — Nachträgliche Bemerkungen" című vitasorozatának harmadik részét: Horizontale und vertikale Vokalharmonie (FUF 41: 358—70), melynek első felében a szerző azt rója fel, hogy én a *vertikális* és *horizontális* terminusokat összekeverem, helytelenül, éppen fordított értelemben használom. A továbbiakban azt kutatja, hogy tulajdonképpen ki is alkalmazta elsőnek a horizontális magánhangzó-harmóniát, illetőleg hogy ki indította el a téves terminológiai láncreakciót az említett magyar kutatók vokalizmussal

[1] Az ott felsoroltakhoz hozzáteszem, hogy nyílásfok szerinti (tehát horizontális) magánhangzó-harmónia van az afrikai tangale nyelvben is (l. Jungraithmayr: Zeitschrift für Phonetik und Allgemeine Sprachwissenschaft 10 (1957): 144—52).

foglalkozó írásaiban. Megállapítja, hogy a sajátos láncreakciót GULYA „figyelmetlensége" váltotta ki (l. NyIOK 23: 151, CSIFU 149), mivel hogy cikkemben (NyK 70: 42 jegyz., UAJb. 41: 138 jegyz.) én is és HONTI is (NyK 75: 311) megemlítjük, hogy ezt a terminust — az osztják ablaut-változások magyarázatánál rövid utalás formájában — előttünk már GULYA használta. De vajon valóban téves terminológiai láncreakcióról van szó? És a felsorolt kutatók közül erre senki sem jött volna rá?!

E. ITKONEN vitacikkéből az derül ki, hogy ő egészen mást ért vertikális, illetőleg horizontális magánhangzó-harmónián, mint mind azok a kutatók, akik ezeket a terminusokat alkalmazták. A félreértés, illetőleg a terminológiai különbség azon alapul, hogy E. ITKONEN a szinkrón és diakrón szempontokat felcserélte. A magánhangzó-harmónia — akár vertikális, akár horizontális — szinkrón nyelvi állapotot tükröz, deszkriptív fonológiai kategória. Amikor E. ITKONEN az általam horizontális magánhangzó-harmóniának nevezett jelenséget vertikálisnak nevezi, akkor tulajdonképpen összetéveszti a horizontális magánhangzó-harmóniát (mint szinkrón kategóriát) az általa előidézett vertikális irányú (diakrón) nyelvi mozgásokkal (a zártabbá, illetőleg nyíltabbá válással). Az őspermi magánhangzó-rendszerben lejátszódott zártabbá, illetőleg nyíltabbá válási folyamatok tehát a horizontális magánhangzó-harmónia minél teljesebb érvényesülése érdekében megindult vertikális irányú mozgásokkal függenek össze. A megváltozott magánhangzók egymáshoz való viszonyát, persze már a horizontális magánhangzó-harmónia szinkrón törvényszerűségei határozták meg. — Ezzel szemben a horizontális síkban történő nyelvi mozgás (asszimilációs hangváltozatás) a vertikális (palatoveláris) magánhangzó-harmónia érvényesülése irányában hat. Ez a jelenség jól megfigyelhető például a magyar nyelv szláv, német stb. jövevényszavain (pl. ómagyar *miloszt* > mai m. *malaszt* 'Gottesgnade' < szláv *milost*, m. *gabona* 'Getreide' < szláv *gobino*, m. *tonna* < ném. *Tonne*), olykor eredeti szavain is (pl. *kígyó*, N. *kijó* > N. *kijő* 'Schlange').

Láthatjuk, hogy a horizontális magánhangzó-harmónia terminus használatában nálam és másoknál nem sajátos terminológiai láncreakcióról van szó, hanem arról, hogy E. ITKONEN félreértette e jelenség lényegét, felcserélve egymással a horizontális magánhangzó-harmóniát és az általa előidézett vertikális irányú diakrón nyelvmozgásokat.[2] A továbbiakban (363—5) arról ír, hogy tulajdonképpen ki alkalmazta elsőként a horizontális magánhangzó-harmóniát — E. ITKONEN szakkifejezésével élve a regresszív vertikális magánhangzó-harmóniát (die regressive vertikale Vokalharmonie) — mint magyarázó elvet a finnugrisztikában: GULYA vagy RÉDEI. Megállapítja, hogy egyikük sem. Az első kutató, aki a második szótag hatását az első szótagra észrevette, A. GENETZ volt, s így ő volt az, aki — szerinte — a horizontális magánhangzó-harmónia (E. ITKONENnél: regresszív vertikális magánhangzó-harmónia) tendenciáját elsőként észrevehette volna. (Ensi tavuun vokaalit suomen, lapin ja mordvan kaksi- ja useampitavuisissa sanoissa 1896). Valóban, egyes, GENETZ által tárgyalt lapp hangváltozások ($o > o_a >$ *oa: oakse* < **oksa*) a horizontális magánhangzó-harmónia esetei közé sorol-

[2] Úgy vélem, hogy E. ITKONEN eltérő felfogása abból is adódik, hogy ő a horizontális és vertikális kifejezéseket nem a magánhangzó-harmóniára, hanem a magánhangzó-oppozíciókra alkalmazza: „Nach der horizontalen Zungenstellung teilt man die Vokale ein in vordere, mittlere und hintere"; „Die vertikale Zungenstellung wiederum bestimmt die Größe des Öffnungsgrades" (359. l.).

hatók, de a hangváltozások konstatálása még egyáltalán nem jelenti a jelenség lényegének a felismerését. Ez persze egyáltalán nem csökkenti a kiváló tudós, A. GENETZ úttörő érdemeit a finnugor vokalizmuskutatásban. A 364—5. lapon E. ITKONEN arról értekezik, hogy számos lappológus (ÄIMÄ, COLLINDER, LAGERCRANTZ, E. ITKONEN) észrevette már a második szótag magánhangzója nyílásfokának az alakító szerepét az első szótag vokalizmusában. Maga E. ITKONEN ezt a hangtani jelenséget „Der ostlappische Vokalismus vom qualitativen Standpunkt aus" (MSFOu. 79, 1939) című monográfiájában regresszív magánhangzó-harmóniának („regressive Vokalharmonie") nevezi. Hogy a lappra, mint a horizontális magánhangzó-harmónia jelenségének igéretföldjére („das gelobte Land der vertikalen Vokalharmonie", E. ITKONEN: i. h. 365) cikkemben nem utaltam, annak két oka volt: 1. Dolgozatomban mindössze egy lapon tárgyalom — inkább csak problémafelvetés, semmint kifejtés formájában — a horizontális magánhangzó-harmóniát mint olyan magyarázó elvet, amellyel bizonyos őspermi hangváltozásokat (zártabbá és nyíltabbá válás) motiválni lehet. 2. A másik ok az volt, hogy én az említett hangváltozási folyamatokat egyértelműen az őspermi korra feltehető horizontális magánhangzó-harmónia első szótagot formáló szerepével kapcsoltam össze. Erről pedig a finnugor nyelvészeti szakirodalomban nem olvashattam, hiszen a horizontális magánhangzó-harmónia terminus előttem — rövid ?-es utalás formájában — csupán GULYA említett tanulmányában fordul elő: „d) magánhangzó-váltakozás (?=horizontális magánhangzó-harmónia)", „d) Vokalwechsel (?= horizontale Vokalharmonie)" (l. NyIOK 23: 151, CSIFU 149). Az E. ITKONEN és más lappológusok által tárgyalt lapp magánhangzó-változások valóban a horizontális magánhangzó-harmónia hatásával — vagyis ezen magánhangzó-harmónia által irányított regresszív vertikális mozgásokkal — magyarázhatók. Az említett kutatók közül azonban senki sem utalt arra, hogy a kérdéses hangtörténeti jelenség valahogy összefügghet a magánhangzó-harmóniának egy olyan típusával, amely megvan pl. az általam idézett paleoszibériai, afrikai stb. nyelvekben, s amely esetleg meglehetett egyik-másik finnugor nyelv valamelyik korábbi fázisában (pl. az őspermiben és az őslappban) is. Az E. ITKONEN által használt (vertikális) regresszív magánhangzó-harmónia kifejezés félrevezető, ti. az ok és okozat kontaminálásán alapul. Adekvátabb lett volna a (vertikális) regresszív asszimiláció szakkifejezést használni, melynek eredménye — és sok esetben kiváltó oka (1. permi nyelvek) — a horizontális (tehát: azonos nyílásfok szerinti) magánhangzó-harmónia.

E. ITKONEN konkrét kifogásaira (365 kk.) ezúttal nem térek ki. Ma sem tudnék lényegesen mást mondani, mint amit korábbi tanulmányomban kifejtettem. Ma is azt vallom, hogy az őspermi alapnyelvben a második szótag nyílásfokának nagymérvű formáló szerepe volt az első szótag vokalizmusában. Más terminológiával, de lényegében ezt a magyarázó elvet alkalmazta a lappra vonatkozóan E. ITKONEN is. Miért ne volna alkalmazható tehát ez az elv az őspermi alapnyelv vokalizmusára is, amikor a nyelvi tények ezt a magyarázatot szinte önként felkínálják? E. ITKONEN ellenérvei nem meggyőzőek számomra. Annál is inkább nem, mert a horizontális magánhangzó-harmónia hatásának kérdését legutóbb KORENCHY ÉVA (Permi vokalizmusproblémák. NyK 76: 37—75) nagyobb anyag alapján, behatóan — s úgy vélem —, meggyőzően kifejtette. Egyébként KORENCHY É. dolgozatával E. ITKONEN mindössze egy-két elutasító megjegyzés erejéig foglalkozik.

3. Sajnálom, hogy rövid írássommal kénytelen voltam E. ITKONENnal — az iránta érzett tisztelet ellenére — vitába szállni. Remélem, hogy válaszomban sikerült tárgyilagosnak maradnom, s nem bántottam meg őt, akitől munkáin keresztül a finnugor nyelvészetben talán a legtöbbet tanultam. Noha felfogásunk a permi vokalizmus egyes kérdéseiben eltér egymástól, de ez — szerintem — egyáltalán nem baj. Hiszen a tudományos vitáknak egyetlen célja lehet: a tudományos igazság minél teljesebb megismerése.

RÉDEI KÁROLY

TARTALOM

Köpeczi Béla: Megnyitó 313
Hajdú Péter: Eredmények — feladatok 317
Benkő Loránd: A történeti nyelvtudomány néhány kérdéséről 327
Hozzászólások:
Hadrovics László 345
Herman József 347
Papp László 351
Manherz Károly 353

Kiefer Ferenc: Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban 359
Hozzászólások:
Balázs János 383
Papp Ferenc 386
Bakos Ferenc 389
Kelemen János 391
Altrichter Ferenc 395
Szépe György: Az alkalmazott nyelvészet néhány kérdése 403
Hozzászólások:
Deme László 416
Kelemen József 419
Temesi Mihály 437

Summaries 443

SZEMLE

Radics Katalin: Újabb irányzatok a generatív grammatikában 445
Rédei Károly: A horizontális és vertikális magánhangzó-harmóniáról 480

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. VII. 31. — Terjedelem: 15,4 (A/5) ív

75.2139 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.

2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.

3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: ——— kurzív (nyelvi adatok jelölésére), – – – ritkított (értelmi kiemelésre), ═══ félkövér (alcímek betűtípusaként), ≈≈≈ kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).

4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.

5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötetszám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.

Ára: 24,— Ft
Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.666

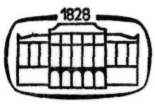

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST